

Σχολή Κοινωνικών Επιστημών

Αθλητικές Σπουδές, Κοινωνιολογία, Ιστορία,
Ανθρωπολογία

Διπλωματική Εργασία

Γυμναστικές επιδείξεις στο νησί της Τήνου την περίοδο της
επταετίας (1967-1974): Κοινωνιολογικές, ιστορικές και
λαογραφικές όψεις.

Νικόλαος Σαχάς

Επιβλέπων καθηγητής: Ευάγγελος Τζούκας

Αθήνα, Ιούνιος 2023

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή Νικολάου Σαχά που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Γυμναστικές επιδείξεις στο νησί της Τήνου την περίοδο της
επταετίας (1967-1974): Κοινωνιολογικές, ιστορικές και
λαογραφικές όψεις

Νικόλαος Σαχάς

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής:
Ευάγγελος Τζούκας
Μέλος ΣΕΠ του ΕΑΠ

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:
Αλεξάνδρα Πατρικίου
Μέλος ΣΕΠ του ΕΑΠ

Αθήνα, Ιούνιος 2023

Στη Μαριζάννα μου

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Είχα την λανθασμένη εντύπωση πριν ξεκινήσω την συγγραφή της διπλωματικής μου ότι το εγχείρημα αυτό θα ήταν ένα μακρύ και μοναχικό ταξίδι και η επαφή με άλλους ανθρώπους, όπου αυτό κρινόταν απαραίτητο, θα ήταν διεκπεραιωτική. Με μεγάλη χαρά διαπίστωσα ότι έπεσα τελείως έξω στην αρχική μου αντίληψη. Το διάστημα της εκπόνησης της διπλωματικής μου ήταν μια σπουδαία ευκαιρία να γνωρίσω τον εαυτό μου, και μάλιστα τα σημεία του χαρακτήρα μου που με δυσκολεύουν περισσότερο. Αυτό το οφείλω κυρίως στη σύζυγό μου που με «άντεξε» και που, χωρίς τις επισημάνσεις της οποίας, το πόνημα αυτό δε θα αποκτούσε την παρούσα μορφή. Νιώθω, επίσης, την ανάγκη να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Ευάγγελο Τζούκα για την εμπιστοσύνη του να αναλάβω καταρχήν το θέμα που πραγματεύτηκα και για την άμεση διευθέτηση όποιων ζητημάτων προέκυπταν. Αμέσως μετά θα ήθελα να εκφράσω από καρδιάς τις ευχαριστίες μου στον καθηγητή των πρώτων μου φοιτητικών χρόνων στη Κομοτηνή κ. Ευάγγελο Αλμπανίδη, καθώς η γνωριμία μας υπερβαίνει τα 25 χρόνια, ο σεβασμός μου δε για το έργο του είναι μεγάλος και συγκινούμαι που η ζωή τα έφερε έτσι ώστε για μια ακόμα φορά να δεχτεί να συνεπιβλέψει ως καθηγητής το έργο μου. Τέλος, ως προς το ακαδημαϊκό μέρος οφείλω να ευχαριστήσω τον καθηγητή κ. Νικόλαο Κοταρίδη, υπεύθυνο του προγράμματος, ο οποίος μέσα από την μεγάλη εμπειρία του και τις καίριες επιστημονικές του επισημάνσεις υπήρξε πολύτιμος οδοδείκτης για να αποκτήσει η παρούσα εργασία το απαιτούμενο επιστημονικό περιεχόμενο, όπως αρμόζει σε μια διπλωματική εργασία.

Εκτός από τους καθηγητές μου, το ταξίδι αυτό στάθηκε η αφορμή να γνωρίσω μια σειρά από σπουδαίους ανθρώπους στο νησί της Τήνου και η γνωριμία μου μαζί τους να με κάνει να νιώσω τον τόπο τους και δικό μου τόπο. Η σύζυγός μου είχε ήδη ανοίξει το δρόμο προς αυτή την κατεύθυνση, φέρνοντάς με σε επαφή με κατοίκους του χωριού της, οι οποίοι μου άνοιξαν την πόρτα του σπιτιού τους και μοιράστηκαν μαζί μου τις εντυπώσεις και τις μνήμες τους. Οι νέες γνωριμίες που έκανα με σπουδαίους ανθρώπους του νησιού, όλων των ηλικιών, υπήρξε ιδιαίτερα συγκινητική και απρόσμενη και σίγουρα υπήρξε παρακαταθήκη για ουσιαστική μελλοντική επαφή μαζί τους.

Τέλος, δε θα έπρεπε να παραλείψω τους διευθυντές και δασκάλους των σχολείων της Τήνου που προσέφεραν με μεγάλη χαρά πρόσβαση στα πολύτιμα αρχεία των σχολείων τους, καθώς και στην προθυμία τους να συμβάλουν στην έρευνα μέσα από τις συνεντεύξεις μαζί τους. Ακόμη, θα ήθελα να ευχαριστήσω ειλικρινά τόσο την υπάλληλο της βιβλιοθήκης του Αποστολικού Κέντρου «Πίστη και Πολιτισμός» στην Ξινάρα της Τήνου, για την πρόσβαση στα αρχεία της, όσο και τους υπαλλήλους των Γενικών Αρχείων

του Κράτους στην Ερμούπολη της Σύρου, που άοκνα και με εξαιρετική ευγένεια με βοήθησαν, στέλνοντάς μου στοχευμένο υλικό όποτε το ζητούσα. Τα ψηφιοποιημένα αρχεία και οι φωτογραφίες που μου δόθηκαν συνέβαλαν τα μέγιστα στην αξιοπιστία και εγκυρότητα του παρόντος έργου.

Η προθυμία όλων αυτών των ανθρώπων διευκόλυνε την εκπόνηση της παρούσας εργασίας, η οποία πέραν των γνώσεων μού χάρισε εξαιρετικές αναμνήσεις και νέες φιλίες.

Νίκος Σαχάς

Αθήνα, 08/06/2023

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη ερευνά το περιεχόμενο των γυμναστικών επιδείξεων στα σχολεία της Τήνου την περίοδο της επταετούς δικτατορίας (1967 – 1974) με γνώμονα την ιστορία του θεσμού, τον τρόπο βίωσής τους από μαθητές και εκπαιδευτικούς και το ιδεολογικό υπόβαθρο του καθεστώτος, έτσι όπως αποτυπώθηκε στο περιεχόμενό τους και στη συλλογική μνήμη. Εξετάστηκε ενδελεχώς η δομή του θεσμού των γυμναστικών επιδείξεων, όπως αυτές διεξήχθησαν στα χωριά και την πρωτεύουσα του νησιού. Μελετήθηκαν ιδεολογικά ζητήματα σχετικά με την προπαγάνδα του καθεστώτος, τα ευρύτερα ιδανικά της κοινωνίας που στόχευαν κυρίως στη φιλοπατρία, καθώς και τα έμφυλα στερεότυπα που σχετίζονταν με τη μαθητική κοινότητα και διαιωνίζαν αναλλοίωτες παραδοσιακές αντιλήψεις. Η επιλογή της Τήνου έγινε εξαιτίας της συγκέντρωσης συμπαγούς μειονοτικού πληθυσμού καθολικών, πράγμα που αποτέλεσε από μόνο του μια πρωτοτυπία στην έρευνα, αφού η προσέγγιση των γυμναστικών επιδείξεων στα πλαίσια μιας αλλόδοξης κοινότητας δεν είχε προηγηθεί. Τα δε αποτελέσματα της έρευνας απέδειξαν την πλήρη ευθυγράμμιση του καθολικού πληθυσμού στους τρόπους, τις συμπεριφορές και τις ελευθερίες που απολάμβαναν και οι ορθόδοξοι συμπολίτες τους. Για την ορθή και εμπεριστατωμένη προσέγγιση του θέματος θεωρήθηκε κρίσιμη η αναφορά στην ιστορική επισκόπηση του νησιού, αφού, μέσω της μελέτης της ανθρωπογεωγραφίας του, αποκτήσαμε εγγύτητα και κατανοήσαμε τον τρόπο σκέψης των πληροφορητών, μιας και οι τελευταίοι αποτέλεσαν ουσιαστική πηγή για την διεξαγωγή της έρευνάς μας. Κρίσιμο μέρος της εργασίας για την πλήρη κατανόηση του θεσμού στάθηκε η αναφορά στην ιστορία των γυμναστικών επιδείξεων, με τη συμπερίληψη των πολιτικών του καθεστώτος για τον αθλητισμό και των παρεμβάσεων του στο περιεχόμενο και τη δομή των επιδείξεων. Η απόκτηση, επιπλέον, αδημοσίευτου υλικού τόσο από τα αρχεία των σχολικών μονάδων, όσο και η πρόσβασή μας στα Γενικά Αρχεία του Κράτους με έδρα την Ερμούπολη Σύρου μάς παρείχαν άφθονο και πρωτότυπο υλικό για να στοιχειοθετήσουμε τα συμπεράσματά μας με εγκυρότητα και αξιοπιστία.

Λέξεις – Κλειδιά

Γυμναστικές επιδείξεις, Τήνος, δικτατορία, καθολικοί, εθνική ταυτότητα, φύλο.

Gymnastics demonstrations at the island of Tinos during the seven- year-period (1967-1974): Sociological, historical and folklore aspects

Nikolaos Sachas

Abstract

The presented study investigates the content of gymnastics demonstrations in Tinos' schools during the dictatorship seven-year period (1967 – 1974). It focuses on the history of the practice, the way it was experienced by the students and teachers of the island, its connection with the ideological background of the political regime and finally, how it is remembered today by the collective memory of Tinos' older generations. The study examines the structure of the gymnastics demonstrations, as they were held in villages and the capital of the island, and shuffles through a) the ideological references related to the regime's propaganda, b) the social ideals aimed mainly at patriotism, and c) the gender stereotypes of the student community which helped to perpetuate unchanging traditional perceptions.

Tinos was chosen for this work because of its solid religious minority of Catholics; an idea which is by itself novel and original since no prior study has ever approached the subject of gymnastics demonstrations in a community outside the national religious body. As for the results, they fully proved the complete alignment of the Catholic population to the attitude, behavior and freedom enjoyed by their Orthodox co-patriots.

For the correct and thorough approach of the subject, this work makes a brief reference to the history of the island, since only through this anthropogeographical knowledge can we acquire sufficient familiarity and understanding of the responders, whose words were after all an essential source for the conduct of this research.

Another critical part of the work, essential for the readers' complete understanding, is the historical overview of the gymnastics demonstrations, which also includes the regime's sport policies and its interventions in the content and structure of the demonstrations. Towards this goal, the acquisition of unpublished material from both school archives and the State Archives -based in Ermoupoli, Syros- has provided us with abundant, original material to substantiate and validate our conclusions with outmost reliability.

Keywords

gymnastics demonstrations, Tinos, dictatorship, catholics, national identity, sex.

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες	ivi
Περίληψη.....	vii
Abstract	viii
Περιεχόμενα	ixx
Κατάλογος Εικόνων / Σχημάτων	x
Κατάλογος Πινάκων	xiii
Συντομογραφίες & Ακρωνύμια.....	xiv
1. Εισαγωγή.....	1
1.1 Αντικείμενο της μελέτης	1
1.2 Μεθοδολογία έρευνας	4
2. Ιστορική επισκόπηση της Τήνου.....	7
2.1 Ανθρωπογεωγραφία της Τήνου	7
2.2 Ιστορική αναδρομή από την αρχαιότητα έως την επταετή δικατορία	10
2.3 Η κοινότητα των καθολικών	17
2.4 Η παιδεία στην Τήνο μέχρι τη μεταπολίτευση	20
3. Γυμναστικές επιδείξεις και πολιτικές του καθεστώτος.....	26
3.1 Η ιστορία των γυμναστικών επιδείξεων στην Ελλάδα	26
3.2 Η πολιτική του καθεστώτος για τον αθλητισμό	44
3.3 Οι παρεμβάσεις του καθεστώτος στο περιεχόμενο και τη δομή των γυμναστικών επιδείξεων	55
3.4 Οι παρεμβάσεις του καθεστώτος στη ζωή μαθητών και εκπαιδευτικών	59
4. Γυμναστικές επιδείξεις στα σχολεία της Τήνου (1967-1974).....	70
4.1 Η δομή των γυμναστικών επιδείξεων	70
4.1.1 Προετοιμασία.....	70
4.1.2 Επιλογή του χώρου και του χρόνου	84
4.1.3 Η παρουσία του κοινού και των επίσημων αρχών του τόπου.....	89
4.1.4 Έναρξη	93
4.1.5 Κυρίως μέρος	102
4.1.6 Λήξη	118
4.2 Αποτίμηση	124
4.3 Ιδεολογικές αναφορές	131
4.3.1 Ιδεολογικές παρερρρήσεις στη δομή των γυμναστικών επιδείξεων	132
4.3.2 Γυμναστικές επιδείξεις: Η σχέση του καθεστώτος με την κοινότητα των καθολικών	144
4.3.3 Η κατάργηση των γυμναστικών επιδείξεων.....	148
4.4 Κοινωνιολογία και ανθρωπολογία του σώματος και του φύλου σε σχέση με τις γυμναστικές επιδείξεις	152
Συμπεράσματα	166
Βιβλιογραφία.....	169
Α. Πηγές.....	169
Εντυπες πηγές.....	169
Ηλεκτρονικές πηγές	182
Β. Βοηθήματα	185
Γ. Πληροφορητές	198
Παράρτημα Α: Έγγραφα	200
Παράρτημα Β: Φωτογραφικό υλικό.....	234

Κατάλογος Εικόνων / Σχημάτων

Εικόνα εξωφύλλου Γυμναστικές επιδείξεις 1972 1 ^{ου} Δ.Σ. Τήνου	
Εικόνα 1 Σύγχρονος χάρτης της Τήνου, όπου σημειώνεται με καφέ χρώμα η λαϊκή διαίρεση στις τρεις περιφέρειες που επικρατεί	8
Εικόνα 2 Χάρτης του νησιού από τον Giacomo Franco. Χρονολογείται το 1597 και αποτυπώνει την πρωτεύουσα του νησιού στο βουνό Εξώμβουργο	12
Εικόνα 3 Ο Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος Κοτσώνης με τον οικείο Μητροπολίτη επιβαίνουν σε πλοίο για να μεταβούν στο τεράστιο για την εποχή νεότευκτο τάνκερ του εφοπλιστή Λαιμού που είναι αρόδο εκτός λιμένος και περιμένει την ιερή εικόνα για τον αγιασμό και τα εγκαίνια	16
Εικόνα 4 Δεκαπενταύγουστος του 1970 και ο Στυλιανός Παττακός ανεβαίνει τον καινούργιο δρόμο της Παναγίας, συνοδευόμενος από τις τότε τοπικές αρχές και πολλούς πολίτες.....	17
Εικόνα 5 Πρόγραμμα γυμναστικών επιδείξεων του ιδιωτικού σχολείου «Ο Πλάτων» που τελέστηκαν στο 1959 στο γήπεδο Καραϊσκάκη.....	37
Εικόνα 6 Διάρθρωση του προγράμματος των γυμναστικών επιδείξεων, έτσι όπως προτάθηκε στα 1960 από τον Επιθεωρητή Ν. Μπαντούνα.....	38
Εικόνα 7 Ευχαριστήρια επιστολή από τον Πρόεδρο της Κοινότητας Στενής Τήνου προς τους ομιλητές του Κέντρου Επιμορφώσεως Τήνου	52
Εικόνα 8 Αποσπάσματα από την εφημερίδα <i>Κυκλαδικόν Φως</i> του έτους 1969.....	68
Εικόνα 9 Γυμναστικές επιδείξεις 1935 1 ^{ου} Δ.Σ. Τήνου	74
Εικόνα 10 Γυμναστικές επιδείξεις 1950 Δ.Σ. Στενής Τήνου	74
Εικόνα 11 Γυμναστικές επιδείξεις 1968 Δ.Σ. Καλλονής Τήνου.....	75
Εικόνες 12 και 13 Γυμναστικές επιδείξεις 1968 Δ.Σ. Πύργου Τήνου	77
Εικόνα 14 Γυμναστικές επιδείξεις 1968 2 ^{ου} Δ.Σ. Τήνου	77
Εικόνα 15 Γυμναστικές επιδείξεις 1972-1973 2 ^{ου} Δ.Σ. Τήνου	79
Εικόνα 16 Γυμναστικές επιδείξεις 1971 Γυμνασίου Τήνου	79
Εικόνα 17 Γυμναστικές επιδείξεις 1968 Γυμνασίου Τήνου	80
Εικόνα 18 Γυμναστικές επιδείξεις 1960 Δ.Σ. Πύργου Τήνου	82
Εικόνα 19 Γυμναστικές επιδείξεις 1967 Δ.Σ. Καρδιανής Τήνου στη μικρή αυλή της Αγίας Τριάδας.....	87
Εικόνα 20 Γυμναστικές επιδείξεις (περίπου 1967-1970) 1 ^{ου} Δ.Σ. Τήνου.....	91
Εικόνα 21 Γυμναστικές επιδείξεις 1963 2 ^{ου} Δ.Σ. Τήνου	92
Εικόνα 22 Γυμναστικές επιδείξεις 1969 1 ^{ου} Δ.Σ. Τήνου	95
Εικόνα 23 Γυμναστικές επιδείξεις 1969 1 ^{ου} Δ.Σ. Τήνου. Στο βάθος μαθητής που κρατάει πυρσό και μαθήτρια με αρχαιοελληνικό ένδυμα	95
Εικόνα 24 Γυμναστικές επιδείξεις 1968 Δ.Σ. Πύργου Τήνου: Παρέλαση με συνοδεία εμβατηρίου	97
Εικόνα 25 Γυμναστικές επιδείξεις 1 ^{ου} Δ.Σ. Τήνου: Έπαρση της σημαίας.....	97
Εικόνα 26 Γυμναστικές επιδείξεις 1968 Γυμνασίου Τήνου: Ομιλία Γυμνασιάρχη.....	100
Εικόνες 27 και 28 Γυμναστικές επιδείξεις 1968 και 1972 των 1 ^{ου} και 2 ^{ου} Δ.Σ. Τήνου αντίστοιχα: Όρκος του αθλητή.....	101
Εικόνα 29 Γυμναστικές επιδείξεις 1967-68 2 ^{ου} Δ.Σ. Τήνου: Παιχνίδι «Ο ψαράς»	105
Εικόνα 30 Γυμναστικές επιδείξεις 1967-68 Δ.Σ. Πύργου Τήνου: Παιχνίδι «Το κυνηγητό του πούπουλου»	105
Εικόνα 31 Γυμναστικές επιδείξεις 1967-68 Δ.Σ. Πύργου Τήνου: Σουηδικές ασκήσεις...	106

Εικόνες 32 και 33 Γυμναστικές επιδείξεις 1967-68 1 ^{ου} Δ.Σ. Τήνου: Σουηδικές ασκήσεις	107
Εικόνα 34 Γυμναστικές επιδείξεις 1967-68 1 ^{ου} Δ.Σ. Τήνου: Πυραμίδες.....	108
Εικόνα 35 Γυμναστικές επιδείξεις 1967-68 Δ.Σ. Πύργου Τήνου: Παιχνίδι με στεφάνι..	109
Εικόνα 36 Παιδιά του Δ.Σ. Στενής Τήνου για το σχολ. έτος 1967-68.....	110
Εικόνα 37 Γυμναστικές επιδείξεις 1947-48 1 ^{ου} Δ.Σ. Τήνου: Άλμα εις μήκος.....	111
Εικόνα 38 Γυμναστικές επιδείξεις 1967-68 Δ.Σ. Πύργου Τήνου: Εθνικοί χοροί.....	112
Εικόνα 39 Γυμναστικές επιδείξεις (περίπου 1969 – 1971) Γυμνασίου Τήνου: Σουηδικές ασκήσεις	114
Εικόνα 40 Γυμναστικές επιδείξεις Γυμνασίου Τήνου: Ασκήσεις στη δοκό	114
Εικόνες 41 και 42 Γυμναστικές επιδείξεις Γυμνασίου Τήνου: Ασκήσεις και πυραμίδες..	115
Εικόνα 43 Γυμναστικές επιδείξεις 1968 Γυμνασίου Τήνου: Εθνικοί χοροί	117
Εικόνα 44 Γυμναστικές επιδείξεις 1965 Γυμνασίου Τήνου: Βράβευση μαθήτριας	119
Εικόνα 45 Γυμναστικές επιδείξεις (περίπου 1967-1970) 1 ^{ου} Δ.Σ. Τήνου: Βράβευση μαθήτριας	121
Εικόνα 46 Γυμναστικές επιδείξεις (περίπου 1960-1963) Δ.Σ. Κώμης Τήνου: Βράβευση μαθητή	122
Εικόνα 47 Αναφορά στις γυμναστικές επιδείξεις του Δ.Σ. Καρδιανής Τήνου	128
Εικόνα 48 Γυμναστικές επιδείξεις 1972 του 1ου Δ.Σ. Τήνου: Είσοδος στον προαύλιο χώρο	134
Εικόνα 49 Γυμναστικές επιδείξεις 1972 του Δ.Σ. Πύργου Τήνου: Ασκήσεις κρατώντας σημαίες	136
Εικόνα 50 Αναφορά στις γυμναστικές επιδείξεις του 1 ^{ου} Δ.Σ. Τήνου.....	137
Εικόνα 51 Αναφορά στις γυμναστικές επιδείξεις του Δ.Σ. Καρδιανής Τήνου	142
Εικόνα 52 Γυμναστικές επιδείξεις 1968 του Γυμνασίου Τήνου: Η παρουσία της αστυνομίας πλησίον της σημαίας.....	143
Εικόνα 53 Γυμναστικές επιδείξεις (περίπου 1960-1963) Δ.Σ. Κώμης Τήνου: Βράβευση μαθητή.....	147
Εικόνα 54 Γυμναστικές επιδείξεις (περίπου 1969-1971) Γυμνασίου Τήνου: Παράταξη με βάση το φύλο.....	158
Εικόνα 55 Γυμναστικές επιδείξεις 1967-68 1ου Δ.Σ. Τήνου: Σημαιοφόρος και παραστάτες	159
Εικόνα 56 Γυμναστικές επιδείξεις 1967-68 1 ^{ου} Δ.Σ. Τήνου: Πυραμίδες αρρένων και θηλέων.....	160
Εικόνα 57 Γυμναστικές επιδείξεις 1967-68 Δ.Σ. Πύργου Τήνου: Παιχνίδι «Το κυνηγητό του πούπουλου»	235
Εικόνα 58 Γυμναστικές επιδείξεις 1973 2ου Δ.Σ. Τήνου: Παιχνίδι με μπαλόνια	235
Εικόνα 59 Γυμναστικές επιδείξεις 1967-68 1ου Δ.Σ. Τήνου: Ασκήσεις	236
Εικόνα 60 Γυμναστικές επιδείξεις 1967-68 1ου Δ.Σ. Τήνου: Ασκήσεις	236
Εικόνα 61 Γυμναστικές επιδείξεις 1967-68 1ου Δ.Σ. Τήνου: Ασκήσεις	237
Εικόνα 62 Γυμναστικές επιδείξεις 1967-68 1ου Δ.Σ. Τήνου: Ασκήσεις	237
Εικόνα 63 Γυμναστικές επιδείξεις 1967-68 1ου Δ.Σ. Τήνου: Ασκήσεις	238
Εικόνα 64 Γυμναστικές επιδείξεις 1967-68 1ου Δ.Σ. Τήνου: Ασκήσεις	238
Εικόνα 65 Γυμναστικές επιδείξεις 1971-72 1ου Δ.Σ. Τήνου: Ασκήσεις	239
Εικόνα 66 Γυμναστικές επιδείξεις 1971-72 1ου Δ.Σ. Τήνου: Ασκήσεις	239
Εικόνα 67 Γυμναστικές επιδείξεις 1971-72 1ου Δ.Σ. Τήνου: Πυραμίδες	240
Εικόνα 68 Γυμναστικές επιδείξεις 1967-68 1ου Δ.Σ. Τήνου: Πυραμίδες	240
Εικόνα 69 Γυμναστικές επιδείξεις 1967-68 1ου Δ.Σ. Τήνου: Πυραμίδες	241
Εικόνα 70 Γυμναστικές επιδείξεις 1967-68 1ου Δ.Σ. Τήνου: Πυραμίδες	241

Εικόνα 71 Γυμναστικές επιδείξεις 1967-68 1ου Δ.Σ. Τήνου: Πυραμίδες	242
Εικόνα 72 Γυμναστικές επιδείξεις 1967-68 1ου Δ.Σ. Τήνου: Πυραμίδες	242
Εικόνα 73 Γυμναστικές επιδείξεις 1971-72 1ου Δ.Σ. Τήνου: Εθνικοί χοροί	243
Εικόνα 74 Γυμναστικές επιδείξεις 1967-68 Δ.Σ. Πύργου Τήνου: Εθνικοί χοροί.....	243
Εικόνα 75 Γυμναστικές επιδείξεις 1967-68 Δ.Σ. Πύργου Τήνου: Εθνικοί χοροί.....	244
Εικόνα 76 Γυμναστικές επιδείξεις 1972-73 2ου Δ.Σ. Τήνου: Εθνικοί χοροί	244
Εικόνα 77 Γυμναστικές επιδείξεις Γυμνασίου Τήνου: Συνασκήσεις	245
Εικόνα 78 Γυμναστικές επιδείξεις 1968 Γυμνασίου Τήνου: Ασκήσεις	245
Εικόνα 79 Γυμναστικές επιδείξεις 1968 Γυμνασίου Τήνου: Ασκήσεις	246
Εικόνα 80 Γυμναστικές επιδείξεις 1973 Γυμνασίου Τήνου: Εθνικοί χοροί	246
Εικόνα 81 Γυμναστικές επιδείξεις Γυμνασίου Τήνου στο Δημοτικό Γυμναστήριο	247
Εικόνα 82 Ανακοίνωση των επιδόσεων των αθλητών στα αγωνίσματα με τηλεβόα	247
Εικόνα 83 Γυμναστικές επιδείξεις Γυμνασίου Τήνου στο Δημοτικό Γυμναστήριο με χρήση φορητών οργάνων	248
Εικόνα 84 Γυμναστικές επιδείξεις Γυμνασίου Τήνου με χρήση κινητών οργάνων	248

Κατάλογος Πινάκων

Πίνακας 1 Στοιχεία σχολείων που λειτούργησαν στην Τήνο κατά τον 20 ^ο αιώνα	21
Πίνακας 2 Εκπαιδευτικό και μαθητικό δυναμικό των σχολείων της Τήνου την περίοδο της επταετίας	23

Συντομογραφίες & Ακρωνύμια

αριθ.	αριθμός
βλ.	βλέπε
Γ.Α.Κ.	Γενικά Αρχεία του Κράτους
Γ.Γ.Α.	Γενικός Γραμματέας Αθλητισμού
Δ.Σ.	Δημοτικό Σχολείο ή Διοικητικό Συμβούλιο
Ε.Α.Σ.Α.	Εθνική Ακαδημία Σωματικής Αγωγής
Ε.Κ.Ν.	Εθνικό Κέντρο Νεότητας
Ε.Ο.Ν.	Εθνική Οργάνωση Νεολαίας
Ε.Ρ.Ε.	Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση
κ. ά	και άλλα
μ.	μέτρα
Μ.Ε.	Μέση Εκπαίδευση
Μ.Κ.Ο.	Μη Κυβερνητική Οργάνωση
Μ.Μ.Ε.	Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης
Ν.Ε.Σ.Α.	Νομαρχιακοί Επιθεωρητές Σωματικής Αγωγής
Π.Ι.Ι.Ε.Τ.	Πανελλήνιο Ιερό Ίδρυμα Ευαγγελιστρίας Τήνου
Σ.Ε.Α.	Σώμα Ελλήνων Αλκίμων
Σ.Ε.Γ.Α.Σ.	Σύνδεσμος Ελληνικών Γυμναστικών Αθλητικών Σωματείων
σελ. ή σ.	σελίδα
σχολ. έτος	σχολικό έτος
ΥΠ.Ε.Π.Θ.	Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων
Φ.Α.	Φυσική Αγωγή
ΦΕΚ	Φύλλο Εφημερίδος της Κυβερνήσεως

1. Εισαγωγή

1.1 Αντικείμενο της μελέτης

Από παιδί θυμάμαι πως τον λιγοστό ελεύθερο χρόνο που απέμενε από τις καθημερινές μου σχολικές υποχρεώσεις επέλεγα να τον διαθέτω στα ταξίδια του μυαλού μέσα από τις σελίδες ενός κλασικού βιβλίου ή στη διασκέδαση που μου προσέφεραν τα αγωνίσματα του στίβου, στα οποία προσπαθούσε να με μνήσει ο πατέρας μου. Όταν λίγα χρόνια αργότερα άρχιζα να σχηματοποιώ τα ενδιαφέροντά μου, συνειδητοποίησα τη βαθιά μου κλίση για τον αθλητισμό, την αγάπη για την ιστορία και το ενδιαφέρον μου για την πολιτική. Αυτή μου η αγάπη υλοποιήθηκε το 2009 αρχικά με την έκδοση ενός βιβλίου, με τίτλο «Αρχαίοι Ολυμπιακοί Αγώνες και Πολιτική». Το παρόν μεταπτυχιακό πρόγραμμα ήταν απολύτως συμβατό με τα ενδιαφέροντα αυτά κι αυτός είναι ο λόγος που η εκπόνηση της μεταπτυχιακής μου διατριβής σχεδιάστηκε ώστε να συνδυάζει ζητήματα ιστορίας, πολιτικής και αθλητισμού, εστιασμένη σε έναν τόπο που επίσης αγαπώ πολύ.

Η παρούσα μελέτη αποσκοπεί στη σκιαγράφηση των σχολικών γυμναστικών επιδείξεων, όπως αυτές νοσηματοδοτήθηκαν από το στρατιωτικό καθεστώς, ως μια εκδοχή της παράδοσης, του πολιτισμού και του σφρίγγους των Ελλήνων. Προϋπόθεση για την επίτευξη αυτού του στόχου ήταν να διερευνηθούν ζητήματα που αφορούν την ιστορία των γυμναστικών επιδείξεων, την πολιτική που άσκησε το καθεστώς στον αθλητισμό και πιο ειδικά το αποτύπωμά του στις γυμναστικές επιδείξεις. Οι απαντήσεις σ' αυτά τα ζητήματα συνεπικουρούν, ώστε να κατανοήσουμε την ίδια την παρουσία των επιδείξεων στη μαθητική και κοινωνική ζωή των Ελλήνων και την ιδεολογική τους χρήση από το αυταρχικό καθεστώς. Έτσι κρίθηκε απαραίτητο να εξεταστεί υπό νέα σκοπιά και σε μεγάλο βάθος το περιεχόμενο και η ανάδραση των γυμναστικών επιδείξεων στην κοινωνία, όχι μόνο για να κατανοήσουμε τις επιδείξεις ως ιδεολογικό εργαλείο του καθεστώτος, αλλά και για να τις αποκωδικοποιήσουμε λεπτομερώς σε κάθε τους έκφανση, με την πίστη ότι διασώζουμε στη συλλογική μνήμη έναν θεσμό, μια πανελλήνια τελετή που άφησε το στίγμα και τα διδάγματά της σε γενιές Ελλήνων και άρα είναι πλέον κομμάτι της εθνικής μας ιστορίας και κληρονομιάς.

Με βάση το παραπάνω σκεπτικό κρίθηκε σημαντική η ανάλυση όλων των σταδίων διεξαγωγής των γυμναστικών επιδείξεων, όπως αυτές πραγματοποιηθήκαν στην πόλη και

την ενδοχώρα της Τήνου. Η επιλογή της Τήνου δεν υπήρξε τυχαία, διότι η ιστορία του νησιού διαμόρφωσε της ιδιαίτερες κοινωνικές, πολιτισμικές και θρησκευτικές ταυτότητες των ανθρώπων της, όπως και κάθε τόπου ξεχωριστά στην ελληνική επικράτεια. Έτσι, στο πνεύμα χειραγώγησης των κοινωνικών και πολιτισμικών πρακτικών του έθνους από την κρατική εξουσία, θα ερευνήσουμε ζητήματα, όπως αυτό της στάσης του καθεστώτος απέναντι στην κοινότητα των καθολικών της Τήνου, ενός αξιοσημείωτου ετερόδοξου ελληνικού πληθυσμού, που αποτελούσε σχεδόν το ήμισυ του συνολικού πληθυσμού του νησιού, στα πλαίσια της διεξαγωγής των σχολικών επιδείξεων. Γι' αυτό το λόγο μια σύντομη αναφορά στις ιστορικές ιδιαιτερότητες του νησιού θεωρήθηκε επιβεβλημένη, αφού η μελέτη επρόκειτο να στηριχθεί πάνω σε βιώματα των ανθρώπων, τα οποία διαμορφώθηκαν μέσα στο δικό τους τοπικό-ιστορικό πλαίσιο. Για να κατανοηθεί ο βαθμός διείσδυσης της τελετής των επιδείξεων στην τοπική κοινωνία μέσω της συμμετοχής των μαθητών σε αυτές, είναι σημαντικό να γίνει η διερεύνηση της δυναμικής των σχολείων από πληθυσμιακής άποψης, μέσα από τα μαθητολόγια της περιόδου 1967-1974.

Επιμέρους στόχος της παρούσας μελέτης είναι να προσεγγιστεί κοινωνιολογικά η κουλτούρα του σώματος και του φύλου σε σχέση με τις γυμναστικές επιδείξεις. Θεωρούμε πως τα ερευνητικά αποτελέσματα από αυτή την εστιασμένη προσέγγιση θα μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε τις προτεραιότητες και γενικά το πνεύμα της κοινωνίας της εποχής εκείνης, όχι μακρινής από τη δική μας, μέσα από τα ζητήματα του φύλου και του σώματος.

Η βιβλιογραφία που αναζητήθηκε υπήρξε πλούσια, όσον αφορά την ιστορική πορεία των επιδείξεων και βασίστηκε ως προς το κομμάτι της εξελικτικής τους πορείας μέσα από την αρθρογραφία του κ. Ε. Αλμπανίδη (2012) με τίτλο «Οι σχολικές γυμναστικές επιδείξεις στην Ελλάδα μέχρι το 1975». Ακολουθώντας βασιστήκαμε σε σχετικές διδακτορικές διατριβές, όπως για παράδειγμα του Α. Γιαννακόπουλου (2016) «Ο αθλητισμός και η φυσική αγωγή στην Ελλάδα την περίοδο 1967 – 1974» και διπλωματικές εργασίες, όπως της Ζ. Κουτσουρά (2008) που τιτλοφορείται «Δικτατορία (1967- 1974) και Σχολείο: οι αποκαλύψεις ενός σχολικού αρχείου», καθώς και σε βοηθήματα, κοινωνιολογικού, ανθρωπολογικού και ιστορικού περιεχομένου.

Στο σημείο αυτό κρίνουμε απαραίτητο να σχολιάσουμε πως η αναφορά σε ετερόδοξο πληθυσμό ως προς τις επιδείξεις, λόγω παντελούς έλλειψης ανάλογης βιβλιογραφίας,

καθιστά την παρούσα έρευνα σημαντική από άποψη πρωτοτυπίας. Η αναφορά στο νησί της Τήνου σε συνδυασμό με τη λεπτομερή αποδελτίωση και περιγραφή των σταδίων εξέλιξης των επιδείξεων, με έμφαση σε λαογραφικά, κοινωνιολογικά και ιστορικά στοιχεία, που συγκεντρώθηκαν από σχεδόν όλα τα χωριά του νησιού προκαλεί το ενδιαφέρον του ερευνητή, μιας και δεν έχει προϋπάρξει ανάλογη έρευνα. Η έρευνα, επίσης, αδημοσίευτου υλικού, σχετικού με τις γυμναστικές επιδείξεις από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους της Ερμούπολη Σύρου και τα αποτελέσματα αυτών, καθώς και οι συνεντεύξεις στο νησί της Τήνου, κυρίως με δασκάλους και γυμναστές, παρά το προχωρημένο της ηλικίας τους, προσδίδουν στην έρευνα την απαραίτητη αξιοπιστία και εγκυρότητα. Μ' αυτόν τον τρόπο θα κατανοήσαμε και την επιρροή της ιστορίας και της ιδεολογίας στη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης, ξεκινώντας από το μικροτοπικό, την Τήνο, και ακολούθως επεκτεινόμενοι στην ελληνική επικράτεια· ειδικά τελετές, όπως οι γυμναστικές επιδείξεις που είναι το αντικείμενο της έρευνάς μας, θα δούμε ότι, εκτός των άλλων, επέτρεψαν στο καθεστώς να εμφανίσει μια επιλεκτική εκδοχή της ιστορίας, συμβατή με τους σκοπούς που αυτό ήθελε να διατρανώσει.

Η μελέτη αυτή εντάσσεται αρχικά μέσα στα όρια του επιστημονικού κλάδου της ιστορίας, αφού μέρος του περιεχομένου της εργασίας αφιερώθηκε προκειμένου να κατανοήσουμε τον θεσμό των γυμναστικών επιδείξεων σε κεντρική γιορτή των σχολείων της χώρας, ύστερα και από τη συνειδητή παρέμβαση της εξουσίας που τις επισφραγίζει με νόμους και εγκυκλίους που καθορίζουν τη μορφή και το περιεχόμενό τους. Αγγίζονται όμως και άλλοι επιστημονικοί κλάδοι, όπως αυτός της λαογραφίας, μέσω των ηθών, των συνθηκών ζωής, των καθορισμένων συμπεριφορών, καθώς και των πρακτικών και στάσεων των ανθρώπων του νησιού ως προς τις γυμναστικές επιδείξεις. Επιπλέον στον τομέα της κοινωνιολογίας παρατηρούμε τη στάση του καθεστώτος απέναντι στον καθολικό πληθυσμό της Τήνου, τη συμπεριφορά και την οργάνωση των θεσμών ως προς τις επιδείξεις και την αντανάκλαση που είχαν οι τελευταίες στους κατοίκους του νησιού. Τέλος, η επιστήμη της ανθρωπολογίας μέσα από την προσέγγιση του σώματος και του φύλου σε σχέση με τις γυμναστικές επιδείξεις αποτέλεσε ξεχωριστή, αν και απαραίτητη ενότητα για την ολοκλήρωση και την πληρέστερη προσέγγιση της έρευνάς μας.

1.2 Μεθοδολογία έρευνας

Για την επίτευξη των σκοπών και των επιμέρους στόχων που αναφέρθηκαν, κρίθηκε απαραίτητη η αναδίφηση στη σχετική βιβλιογραφία, η οποία ήταν πλούσια, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά το ιστορικό σκέλος των γυμναστικών επιδείξεων. Ακολούθησε η σύνταξη ενός ερωτηματολογίου, βασισμένου σε ανθρωπολογικά, κοινωνιολογικά, λαογραφικά και ιστορικά ζητήματα, με σκοπό το βιβλιογραφικό υλικό να συμπληρωθεί με τις ημικατευθυνόμενες συνεντεύξεις. Σε αυτές δόθηκε έμφαση στην ατομική μνήμη των πληροφορητών, ώστε μοιραία να διαφανεί η συλλογική μνήμη. Μέσα από τον αναπαραστατικό μηχανισμό αφήγησης των προσωπικών τους βιωμάτων και κρίσεων, οι πληροφορητές μεταφέρουν κοινωνικές πρακτικές του παρελθόντος, δίνοντας πολλές φορές νόημα στο δίπολο παρελθόν vs παρόν¹. Οι πληροφορητές επιλέχθηκαν βάσει ορισμένων κριτηρίων: εκπαιδευτικοί που υπηρετούσαν στα σχολεία της Τήνου την περίοδο που μας ενδιαφέρει, μαθητές που έλαβαν μέρος στις γυμναστικές επιδείξεις και γονείς των μαθητών. Επίσης επιλέχθηκε ως πληροφορητής ένας καθολικός ιερέας, ο οποίος ως εφημέριος δίδασκε σε Δ.Σ. μικτού χωριού της Τήνου και η συνομιλία μαζί του κρίθηκε ιδιαιτέρως διαφωτιστική. Οι συνεντεύξεις ήταν ημικατευθυνόμενες, αλλά ταυτόχρονα έδιναν την ελευθερία στον πληροφορητή να δώσει χρήσιμα στοιχεία για την έρευνα. Αρχικά μαγνητοφωνήθηκαν και ύστερα καταγράφηκαν με το γλωσσικό ιδίωμα των πληροφορητών. Αξίζει να αναφερθεί πως υπήρχε μεγάλη προθυμία από πλευράς τους, μιας και η κοινότητα με αναγνωρίζει ως ένα άτομο δικό της λόγω του γάμου μου με συντοπίτισσά τους και αντίστοιχα οι εκπαιδευτικοί ως συνάδελφό τους. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν σε οικείους χώρους των πληροφορητών, έτσι που να νιώθουν την απαραίτητη ψυχολογική ασφάλεια. Η καλλιέργεια κλίματος σεβασμού, οικειότητας και εμπιστοσύνης ήταν βασική προϋπόθεση για την διενέργεια των συνεντεύξεων.

Απαραίτητο εργαλείο για την κατανόηση της δομής των γυμναστικών επιδείξεων στάθηκε η μελέτη των εκθέσεων πεπραγμένων που όφειλαν να αποστέλλουν οι διευθυντές των σχολείων στη Διεύθυνση Εκπαίδευσης Κυκλάδων, τα αρχεία των οποίων βρίσκονται μερικώς ψηφιοποιημένα στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, στην Ερμούπολη της Σύρου. Έτσι, από τις εκθέσεις του συνόλου των ετών της επταετίας στάλθηκαν προς μελέτη οι εκθέσεις περί γυμναστικών επιδείξεων του Γυμνασίου Τήνου όλων των ετών και οι

¹ Για την συνεισφορά της διεπιστημονικής ερμηνευτικής ανάλυσης των βιογραφικών αφηγηματικών κειμένων, έχει μιλήσει εκτενώς η Ρ. Κακάμπουρα (2008).

εκθέσεις των Δημοτικών Σχολείων της ενδοχώρας μόνο για το σχολικό έτος 1967-1968. Αν και τα υπόλοιπα έτη θα προσέφεραν πολύτιμες πληροφορίες για την παρούσα έρευνα, δυστυχώς η μη ψηφιοποίησή τους κατέστησε αδύνατη την αποστολή άρα και μελέτη τους².

Το υλικό αυτό συμπληρώθηκε από φωτογραφικό υλικό που συλλέχθηκε ύστερα από επίσκεψη στα σχολεία της Τήνου ή προέκυψε από προσωπικό υλικό των πληροφορητών, αλλά και από σχετικές δημοσιεύσεις στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Επίσης, ως πηγή άντλησης πληροφοριών χρησιμοποιήθηκε ο τοπικός τύπος, αρχεία του οποίου διατηρούνται στη βιβλιοθήκη «Πίστη και Πολιτισμός» στην Ξινάρα Τήνου. Μέσα από τον τοπικό τύπο ανιχνεύονται ιδέες και αξίες της τοπικής και ευρύτερης κοινωνίας, πολιτικές κατευθύνσεις και αποκαλύπτονται εκφάνσεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής του τόπου. Τέλος, ήταν ευλογία που ο εφημέριος της Καλλονής Τήνου έδωσε την πρόσβαση στο προσωπικό αρχείο θανάτου εκπαιδευτικού, στο οποίο βρέθηκαν ποικίλες πηγές πληροφόρησης, όπως ομιλίες, φωτογραφίες και άλλο σχετικό με την έρευνά μας υλικό.

Από άποψη δυσκολιών, πέραν της μη ψηφιοποίησης όλων των αρχείων των σχολείων από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους, αυτές εντοπίστηκαν μόνο στη δυσκολία ανεύρεσης του εκπαιδευτικού προσωπικού αυτής της περιόδου, λόγω της παρόδου πολλών ετών από τα χρόνια εκείνα. Σε δυο περιπτώσεις μάλιστα ακυρώθηκαν συνεντεύξεις για λόγους υγείας των πληροφορητών εκπαιδευτικών, οι οποίοι θα έδιναν πλούσιο πληροφοριακό υλικό.

Η εργασία δομήθηκε σε τέσσερα κεφάλαια. Το *Πρώτο κεφάλαιο* εισάγει τον αναγνώστη στο αντικείμενο και τη μεθοδολογία που η έρευνα ακολούθησε. Στο *Δεύτερο κεφάλαιο* γίνεται αναφορά στην ανθρωπογεωγραφία του νησιού και την ιστορία του, ώστε να δικαιολογηθεί η ύπαρξη του ετερόδοξου πληθυσμού και η πορεία της παιδείας στα χρόνια της νεώτερης Ελλάδας. Στο *Τρίτο κεφάλαιο* παρατίθενται ιστορικά στοιχεία που αφορούν την εξέλιξη των γυμναστικών επιδείξεων στην Ελλάδα, καθώς και οι παρεμβάσεις του καθεστώτος στον εκπαιδευτικό κόσμο και στη δομή των επιδείξεων ειδικότερα. Ακολουθεί το *Τέταρτο κεφάλαιο*, όπου αναλύεται η δομή των επιδείξεων στα σχολεία της Τήνου και γίνονται οι ανάλογες παρατηρήσεις, ώστε να προσεγγιστούν στο μέγιστο δυνατό οι στόχοι που τέθηκαν εξ αρχής. Τα *Συμπεράσματα* συνοψίζουν τα αποτελέσματα που αποκομίστηκαν. Στο τελευταίο μέρος παρατίθενται η *Βιβλιογραφία*, έντυπη και

² Ενδεικτικά, τοποθετούνται στις σελίδες 205-231 του Παραρτήματος αντιπροσωπευτικά δείγματα εκθέσεων από το Γυμνάσιο και από Δ.Σ. της Χώρας και των χωριών της Τήνου.

ηλεκτρονική, καθώς και το *Παράρτημα* όπου περιλαμβάνονται φωτογραφικό υλικό, άρθρα τοπικών εφημερίδων, ομιλίες και αντιπροσωπευτικά δείγματα εκθέσεων περί γυμναστικών επιδείξεων.

Διευκρινίζεται ότι τα κείμενα που παρατίθενται αυτούσια από έντυπες πηγές (εκθέσεις, ομιλίες κ.α.) είναι δοσμένα σε πλάγια γραφή, χωρίς να γίνονται οποιεσδήποτε ορθογραφικές, γραμματικές ή συντακτικές παρεμβάσεις. Παραλείπεται όμως το πολυτονικό σύστημα γραφής. Σε ελάχιστες περιπτώσεις συνεντεύξεων χρειάστηκε να διατηρηθεί η τοπική διάλεκτος· σε κάθε περίπτωση όμως αποδόθηκαν σε πλάγια γραφή.

2. Ιστορική επισκόπηση της Τήνου

2.1 Ανθρωπογεωγραφία της Τήνου

Το νησί της Τήνου βρίσκεται στο κέντρο του Αιγαίου Πελάγους και έχει έκταση 197 τ.χμ, μέγεθος που την κατατάσσει τρίτη μετά την Νάξο και την Άνδρο. Το συνολικό μήκος της ακτογραμμής της είναι 114 χιλιόμετρα και τοποθετείται νοτιοανατολικά της Άνδρου και βορειοδυτικά της Μυκόνου, ενώ απέχει μόλις 112 μίλια από τις ακτές της Σύρου. Ψηλότερα σημεία του νησιού αποτελούν στα ανατολικά το όρος Τσικινιάς, με ύψος 726 μ. και το απόκρημνο Εξώμβουργο (ή Ξώμπουργο) ύψους 640 μ. που βρίσκεται στο κέντρο του νησιού και, λόγω της μορφολογίας, του αποτέλεσε αρχαία οχυρωμένη βενετική πόλη. Ακολουθούν το οροπέδιο Πατέλες (616 μ.) και το Κεχροβούνι (604 μ), γνωστό για την Ιερά Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Το νησί διαρρέουν δύο ποταμοί, ο Μεγάλος Ποταμός- Λάζαρος και το Μαγκανάρι που εκβάλλουν στους κόλπους της Κολυμπήθρας και της Λειβάδας αντίστοιχα (Γιαγκάκης, 2005: 15-17. Στουρνάρας, 2005:41)³.

Με βάση την απογραφή του 2011, το νησί είχε 8.636 κατοίκους με τους περισσότερους από αυτούς (4.719) να διαμένουν στην πρωτεύουσα του νησιού (Χώρα) και οι υπόλοιποι σε χωριά και οικισμούς της ενδοχώρας ή των παραλίων του νησιού (Ανώνυμος, 2013: 8-10)⁴. Μικρή μείωση της τάξης του 0,3% σημειώθηκε κατά την απογραφή του 2021, οπότε οι κάτοικοι ήταν 8.611⁵.

Μέχρι το 2011 η Τήνος διοικητικά διαιρούνταν σε Δήμο Τήνου, Δήμο Εξωμβούργου και Κοινότητα Πανόρμου που περιελάμβαναν τη Χώρα, 62 χωριά και οικισμούς, καθώς και τις γύρω νησίδες . Το πρόγραμμα Καλλικράτης ενέταξε την Τήνο στην Περιφερειακή Ένωση Δήμων Νοτίου Αιγαίου και συνένωσε τους πρώην δήμους και κοινότητες σε έναν ενιαίο Δήμο⁶.

³ Σχετικά βλ. και <https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A4%CE%AE%CE%BD%CE%BF%CF%82>, [11/3/2023], <https://www.tinos.biz/genika1.htm>, [11/3/2023], <https://tinosecret.gr/morfologia/>, [11/3/2023] και <http://wikimapia.org/3745369/el/%CE%A4%CE%AE%CE%BD%CE%BF%CF%82>, [11/3/2023].

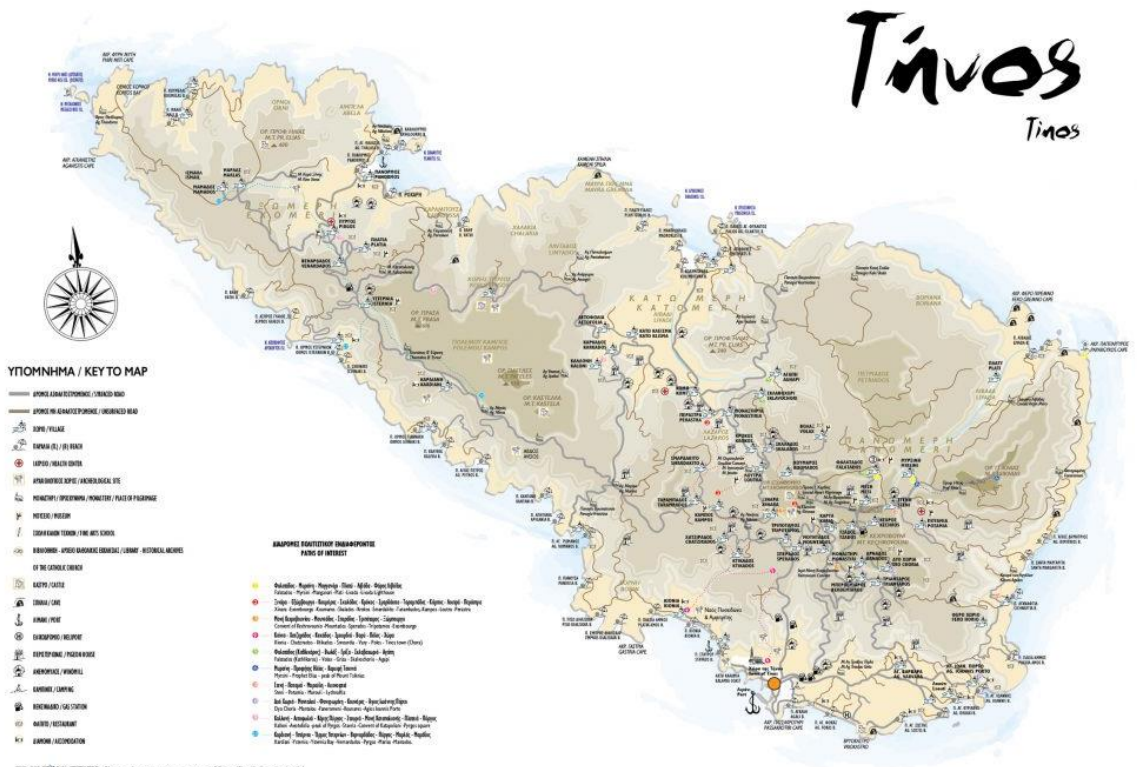
⁴ Βλ.

[https://el.wikisource.org/wiki/%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CE%B1%CF%80%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%AE_2011_\(de_facto\)/%CE%A0%CE%B5%CF%81%CE%B9%CF%86%CE%B5%CF%81%CE%B5%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AE_%CE%95%CE%BD%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1_%CE%A4%CE%AE%CE%BD%CE%BF%CF%85](https://el.wikisource.org/wiki/%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CE%B1%CF%80%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%AE_2011_(de_facto)/%CE%A0%CE%B5%CF%81%CE%B9%CF%86%CE%B5%CF%81%CE%B5%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AE_%CE%95%CE%BD%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1_%CE%A4%CE%AE%CE%BD%CE%BF%CF%85), [11/3/2023]

⁵ Βλ. https://www.statistics.gr/news-announcements/-/asset_publisher/oj6VK3PQ0oCe/content/nws_census_results_booklet_19072022_gr, [11/3/2023].

⁶ Βλ. <https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A4%CE%AE%CE%BD%CE%BF%CF%82>, [11/3/2023].

Πέραν της διοικητικής διαίρεσης, ο ντόπιος πληθυσμός συνηθίζει να διαιρεί το νησί σε τρεις ευρύτερες περιοχές: «Πάνω Μέρη», «Κάτω Μέρη»⁷, «Έξω Μέρη». Ο διαχωρισμός αυτός αποτελεί ένα καθαρά λαϊκό δημιούργημα, τόσο παλιό ώστε κατέληξε να χρησιμοποιείται ευρέως, τόσο στον προφορικό όσο και στο δημόσιο ή ιδιωτικό γραπτό λόγο (Φώσκολος, 2012:13) και ομοίως να συμπεριλαμβάνεται σε τοπικούς χάρτες (εικόνα 1).

Εικόνα 1 Σύγχρονος χάρτης της Τήνου, όπου σημειώνεται με καφέ χρώμα η λαϊκή διαίρεση στις τρεις περιφέρειες που επικρατεί⁸.

Ο Α. Φλωράκης προσδίδει σε αυτόν το διαχωρισμό χωρική, τεχνοοικονομική και ιδεολογική διάσταση. Ως προς τη χωρική διάσταση υποστηρίζει πως «ο διαχωρισμός Πάνω και Κάτω Μερών εκφράζει μια γεωμορφολογική αντίθεση: μέρη υψηλά/ μέρη χαμηλά, ή αλλιώς μέρη ορεινά/ μέρη πεδινά, ενώ ο διαχωρισμός Μέσα και Έξω Μερών σχετίζεται με τις συγκεντρώσεις του κατοικημένου χώρου. Προκύπτει από την αντίθεση εγγύτητα\απομάκρυνση σε σχέση με ένα κέντρο: την πρωτεύουσα του νησιού, κυρίως τη

⁷ Συχνά τα Πάνω και Κάτω Μέρη αναφέρονται μαζί ως «Μέσα Μέρη».

⁸ Βλ. <https://tinorunningexperience.gr/%CF%87%CE%AC%CF%81%CF%84%CE%B7%CF%82-%CF%84%CE%AE%CE%BD%CE%BF%CF%85/>, [11/3/2023].

μεσαιωνική (Κάστρο, Ξώμπουργο), αλλά και τη νεότερη- από το 18^ο αιώνα- (Χώρα)» (1988:402). Ιδεολογικά, ο διαχωρισμός αυτός σηματοδοτείται από την παρουσία των δύο θρησκευτικών δογμάτων που άφησε η πολύχρονη βενετσιάνικη κατοχή: οι κάτοικοι των Μέσα Μερών ως επί το πλείστον ακολουθούν το δυτικό δόγμα, ενώ οι κάτοικοι των Έξω Μερών το ανατολικό. Σε ό,τι αφορά την τεχνοοικονομική διάσταση, αυτή σχετίζεται με τις ασχολίες των κατοίκων που εξαρτώνται άμεσα από τις πλουτοπαραγωγικές πηγές του νησιού: οι κάτοικοι των Έξω Μερών, ελλείπει εύφορων εδαφών, εκμεταλλεύτηκαν την ύπαρξη του μαρμάρου, ενώ τα γόνιμα Μέσα Μέρη προσανατόλισαν τους κατοίκους στην γεωργοκτηνοτροφική απασχόληση. (Φλωράκης, 2002:29-31).

Η εκτεταμένη ενασχόληση με τη γεωργία στα Μέσα Μέρη φαίνεται και από τη μετατροπή του επικλινούς εδάφους του νησιού σε στενές λωρίδες γης, δημιουργώντας έτσι αναλημματικές κατασκευές, κατάλληλες για σπορά και για τη συγκράτηση του νερού (Στουρνάρας, 2001: 27-28). Από την άλλη, η κτηνοτροφία δε γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη και αφορούσε κυρίως την εκτροφή οικόσιτων ζώων και περιστεριών, γεγονός μάλιστα που άφησε στο νησί μια πλούσια αρχιτεκτονική κληρονομιά, τους περιστεριώνες (Βαλλιάνου-Βώκου, 1986: 22. Δανούσης, 2005α:284).

Οι κάτοικοι των Έξω Μερών, όπως ειπώθηκε παραπάνω, εκμεταλλεύτηκαν από νωρίς τα εδάφη τους που ήταν πλούσια σε σχιστόλιθο, οφίτη, μάρμαρο και γρανίτη. Ασχολήθηκαν ιδιαιτέρως με την εξόρυξη και το εμπόριο, αλλά και με τι τέχνες, ιδίως με τη μαρμαρογλυπτική, σε τέτοιο βαθμό ώστε η φήμη του νησιού είχε φτάσει στην άλλη πλευρά του Αιγαίου και έργα Τηνίων καλλιτεχνών κοσμούσαν πλήθος μνημείων στην ηπειρωτική Ελλάδα, τη Μικρά Ασία και αλλού (Σοφιανός, 2001: 168-169. Φλωράκης 2006:151-152, 2014: 23). Τέλος, αναπτύχθηκε η καλαθοπλεκτική σε μέρη που δεν υπήρχε ούτε μάρμαρο, ούτε γη για καλλιέργεια, η ζωγραφική, η αγιογραφία, η αγγειοπλαστική και η ξυλογλυπτική (Παυλόπουλος, 2006: 183. Σώχος, 1986:43).

2.2 Ιστορική αναδρομή από την αρχαιότητα έως την επταετή δικτατορία

Στον Τήνο, αρχηγό μιας ομάδας Ιώνων αποίκων και πρώτο οικιστή του νησιού, οφείλεται κατά την παράδοση το όνομα του νησιού. Κάποιοι μελετητές σχετίζουν το όνομα που αποδόθηκε στο νησί με την ύπαρξη άφθονων φιδιών, γεγονός που αποτυπώνεται μέσα από πολυάριθμες παραδόσεις: μία από αυτές θέλει να πήρε το όνομά της από τη φοινικική λέξη «tenek» που σημαίνει φίδι, μια άλλη θέλει τον Ποσειδώνα να στέλνει ένα σμήνος πελαργών να κατασπαράξουν τα φίδια που έχουν ζώσει το νησί και τέλος συχνά αναφέρεται και η ύπαρξη μιας βασίλισσας, ονόματι Τήνος, να καίει τα δάση του νησιού ώστε να σώσει τους κατοίκους του από τα φίδια (Βαλλιάνου-Βώκου, 1986: 25. Φλωράκης, 1971: 3). Γι' αυτούς τους λόγους, η Τήνος αναφέρεται συχνά και «Οφιούσσα» ή «Φιδούσα». Σε αυτήν όμως αποδίδονται και άλλα προσωνύμια: ο Αριστοφάνης την ονομάζει «Σκορδοφόρο» για τα εκλεκτά της σκόρδα, ο Αριστοτέλης «Υδρούσσα» για τις άφθονες πηγές που βρίσκονταν τότε στο νησί και οι Δημοσθένης και Αισχίνης την αποκαλούν «Ερούσσα» ή «Ερεικούσσα» (Γασπαράτου, 1999: 39). Σύμφωνα με τη μυθολογία, ο Ηρακλής κυνήγησε και σκότωσε στον Τσικνιά τους φτερωτούς δίδυμους γιους του Βοριά, Ζήτη και Κάλαϊ, και κατόπιν τους έθαψε στην κορυφή του. Ο Βοριάς, θέλοντας να εκφράσει το θρήνο του, άφησε ελεύθερους τους γιους του να μανιάζουν ελεύθερα στην κορυφή του (Κούρου, 2005: 67-68). Ένας άλλος μύθος θέλει το βουνό να είναι τόπος λατρείας του Αιόλου, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από ένα πλήθος λατρευτικών ευρημάτων στην περιοχή. Σήμερα πάντως αναφέρεται και ως το νησί του Αιόλου εξαιτίας των δυνατών της ανέμων που πνέουν στο νησί και της επικινδυνότητας του περάσματος για τους ναυτικούς⁹.

Η Τήνος, σε αντίθεση με τα γειτονικά νησιά της Άνδρου και της Μυκόνου, δεν έχει να παρουσιάσει προς το παρόν ευρήματα που απαντώνται στη νεολιθική περίοδο. Τα αρχαιότερα στοιχεία χρονολογούνται στην πρώιμη εποχή του χαλκού και εντοπίζονται στην περιοχή του Βρέκαστρου, όπου αργότερα φαίνεται να οργανώθηκε και οχυρωμένος οικισμός (Κούρου, 2005: 69-72). Ένας θολωτός τάφος, ο ναός του Ποσειδώνα και πλείστα άλλα ευρήματα είναι σαφή δείγματα κατοίκησης κατά τη μυκηναϊκή, γεωμετρική και αρχαϊκή περίοδο. Το Εξώμβουργο, τότε, γίνεται κέντρο του νησιού, από όπου ελέγχεται όλη η θάλασσα που το περιβάλλει, ενώ αργότερα, κατά τα ελληνιστικά χρόνια, η πόλη

⁹ Βλ. <https://tinosecret.gr/mithologia-proistoria/>, [19/3/2023].

μεταφέρθηκε εκεί όπου είναι η σημερινή Χώρα (Βαλλιάνου – Βώκου, 1986: 25-26. Κούρου, 2005: 80).

Η βυζαντινή περίοδος για του κατοίκους της Τήνου ήταν πολυτάραχη, καθώς γίνονταν καθημερινές επιδρομές και λεηλασίες ως αποτέλεσμα της ενίσχυσης των βόρειων και ανατολικών συνόρων από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες, εξαιτίας των πολυάριθμων εχθρών που απειλούσαν τα σύνορα της αυτοκρατορίας. Έτσι, τα νησιά του Αιγαίου έγιναν βορά των Βανδάλων, Αβάρων, Αράβων και Σαρακηνών πειρατών. Σε αυτό το κλίμα ανασφάλειας προστέθηκαν λιμοί και θανατηφόρες επιδημίες, καθώς και σεισμοί ή εκρήξεις του ηφαιστείου της Θήρας. Οι εξαθλιωμένοι κάτοικοι των Κυκλάδων επαναστάτησαν δυο φορές (8^{ος} και 9^{ος} αιώνας), φτάνοντας έξω από τα τείχη της Βασιλεύουσας. Ναυάγησαν όμως και οι δύο αυτές κινήσεις, έχοντας όμως ως θετικό αντίκτυπο τις συχνές περιπολίες των Βυζαντινών στο Αιγαίο υπό το φόβο νέων αντιδράσεων, γεγονός που μείωσε τις ληστρικές επιδρομές των πειρατών.

Προς εύρεσιν πιο ασφαλούς κατοικίας, ο τηνιακός λαός στράφηκε προς δύσβατα μέρη, μη ορατών από τη θάλασσα. Εντόπισαν σπηλιές και καταφύγια στην ενδοχώρα και ίδρυσαν τη νέα πόλη στο απόκρημνο Εξώμβουργο, όπου κατασκευάστηκε κάστρο το οποίο πήρε το όνομα του βυζαντινού ναού της Αγίας Ελένης που βρισκόταν στην κορυφή του (Castello di Santa Elena). Ωστόσο νέες επιδρομές ακολούθησαν σε όλο το Αιγαίο τον 11^ο και 12^ο αιώνα (Σοφιανός, 2004: 14. Τελώνης, 2013: 161-166. Φώσκολος, 2005β: 111-140).

Η τέταρτη σταυροφορία άλλαξε το χάρτη των κήσεων και ισχυροποίησε τη θέση της Βενετίας. Μετά τη πτώση της Κωνσταντινούπολης στα χέρια των σταυροφόρων, τα βυζαντινά εδάφη μοιράστηκαν μεταξύ του νέου Λατίνου αυτοκράτορα Βαλδουίνου της Φλάνδρας, των σταυροφόρων και των Βενετών. Η Τήνος, όπως και όλα τα νησιά του Αιγαίου και της Προποντίδας πέρασαν αρχικά στον έλεγχο του αυτοκράτορα και αργότερα ορισμένα από αυτά παραχωρήθηκαν στους ιδιώτες που θα κατάφερναν να τα κατακτήσουν με δικά τους έξοδα. Με αρχηγό τον Marco Sanudo, ένα πλήθος ευγενών απέπλευσαν από την Κωνσταντινούπολη και ως ελευθερωτές από τους πειρατές επιβλήθηκαν στα περισσότερα νησιά των Κυκλάδων. Τα αδέλφια Ανδρέας και Ιερεμίας Ghisi κατέλαβαν τα νησιά Τήνος, Μύκονος, Σκύρος, Σκόπελος και Σκιάθος και κατόπιν τα μοιράστηκαν. Ο Ανδρέας Ghisi κράτησε στην κατοχή του την Τήνο και τη Μύκονο με την υποχρέωση να είναι υποτελής στον Marco Sanudo (Τελώνης, 2013: 166-174.

Τσικνάκης, 2010: 21-29. Φώσκολος, 2005γ: 141-147, 2006β: 256-257). Το κάστρο της Αγίας Ελένης, με κάποιες επιπλέον οχυρωματικές παρεμβάσεις, συνέχισε να αποτελεί πρωτεύουσα του νησιού (εικόνα 2) και ο Ανδρέας Ghisi σύναψε συμφωνίες με τους ντόπιους, δίνοντάς τους γη με αντάλλαγμα τις υπηρεσίες τους για την περιφρούρηση του νησιού.

Εικόνα 2 Χάρτης του νησιού από τον Giacomo Franco. Χρονολογείται το 1597 και αποτυπώνει την πρωτεύουσα του νησιού στο βουνό Εξώμβουργο¹⁰.

Ο Ghisi και οι απόγονοί του ήταν οι άρχοντες του τόπου έως το 1390, οπότε απεβίωσε και ο τελευταίος άκληρος Ghisi. Στα χρόνια αυτά έφεραν το δυτικό δόγμα στο νησί, για την κάλυψη των πνευματικών τους αναγκών, και εισήγαγαν το φεουδαρχικό σύστημα, σύμφωνα με το οποίο το νησί χωρίστηκε σε φέουδα που μοιράστηκαν μεταξύ των συντρόφων τους και κληρονομούνταν από γενιά σε γενιά (Φώσκολος, 2005γ: 157-169). Ο τελευταίος Ghisi κληροδότησε, με τη σύμφωνη γνώμη του τηνιακού λαού, τις κτήσεις του στη Γαληνοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας, υπό τον όρο να διατηρηθούν τα δικαιώματα των κατοίκων σύμφωνα με τα όσα ίσχυαν και με τους Ghisi (Παπαδάκη, 2017: 119). Στα 1437 η Τήνος, υπό το φόβο του τουρκικού κινδύνου, πέρασε στην άμεση βενετική διακυβέρνηση κι έκτοτε οι κάτοικοι ήρθαν αντιμέτωποι με την οικονομική εξαθλίωση, λεηλασίες, αιχμαλωσίες και σφαγές που έφεραν οι βενετοτουρκικοί πόλεμοι (Παπαδιά - Λάλα, 2005: 171-197. Τσικνάκης, 2010: 21-72). Κατά τον τελευταίο βενετοτουρκικό

¹⁰ Βλ. [https://www.wikiwand.com/en/Exomvourgo#Media/File:Tinos by Giacomo Franco.jpg](https://www.wikiwand.com/en/Exomvourgo#Media/File:Tinos_by_Giacomo_Franco.jpg), [19/3/2023].

πόλεμο (1714-1717), η Τήνος έπεσε στα χέρια των 25.000 Τούρκων που είχαν περικυκλώσει το Κάστρο. Ο Βενετός διοικητής Balbi, που λέγεται πως παρέδωσε αβίαστα το νησί, σε συνδυασμό με την ελλιπή φρουρά και την κόπωση τους πληθυσμού από τις αλλεπάλληλες τουρκικές επιθέσεις ήταν οι αιτίες της παράδοσης του νησιού στους Οθωμανούς (Δανούσης, 2005γ: 206).

Η παρουσία των Οθωμανών στην Τήνο διήρκεσε σχετικά λίγο, σε σύγκριση με την υπόλοιπη Ελλάδα και ήταν εμφανής κυρίως μόνο σε περιόδους είσπραξης φόρων ή εκλογών των προεστών. Το Εξώμβουργο εγκαταλείφτηκε και η πρωτεύουσα μεταφέρθηκε στη σημερινή της θέση (Δανούσης, 2016: 19-22). Οι δυσμενείς συνθήκες που επικράτησαν στο νησί από τους βενετοτουρκικούς πολέμους κι έπειτα οδήγησαν πολλούς κατοίκους, ιδιαίτερα της ενδοχώρας, να πάρουν τους δρόμους της μετανάστευσης προς την Ανατολή, που ήταν άλλοτε μόνιμη κι άλλοτε περιστασιακή. Όσοι επέστρεφαν δε, πέραν από πλούτη έφεραν την κουλτούρα και τα ήθη του τόπου στον οποίο είχαν αποδημήσει (Γεωργαντόπουλος, 2005: 119. Σοφιανός, 1992: 18). Η συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή αργότερα έφερε μεγάλη οικονομική ευημερία στο νησί, καθιστώντας το ως το πιο εμπορικό νησί των Κυκλάδων, γεγονός που διήρκησε ως την έναρξη της επανάστασης.

Στην πρωτεύουσα του νησιού δρούσε μια ομάδα Φιλικών που τόνωνε το επαναστατικό αίσθημα, ενώ παράλληλα ομάδες αγωνιστών από τα Έξω Μέρη μετέβαιναν στην ηπειρωτική Ελλάδα, όπου μαινόταν ο πόλεμος. Την ίδια περίοδο, πλήθος προσφύγων από γειτονικά νησιά του Αιγαίου κατέφθαναν κυνηγημένοι, επιβαρύνοντας την οικονομία του νησιού, ενώ ταυτόχρονα η επιδημία πανώλης που ξέσπασε στα 1822 κόστισε τη ζωή πολλών κατοίκων. Η εύρεση της εικόνας της Παναγίας (όπου απεικονίζεται ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου) στις αρχές του 1823 αναπτέρωσε το ηθικό των Τηνιακών και των Ελλήνων εν γένει, καθώς θεωρήθηκε ως ένα σημάδι για την επερχόμενη επιτυχία του αγώνα. Εξάλλου οι Φιλικοί είχαν εξαρχής συνδέσει τον αγώνα τους με τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου, ορίζοντας ως χρόνο εξέγερσης την 25^η Μαρτίου (Δανούσης, 2005β: 263. Λαγούρος, 1965: 54).

Η άφιξη του Καποδίστρια έφερε ηρεμία στο νησί, η ίδρυση όμως της Ερμούπολης από Χιώτες πρόσφυγες σήμανε την οικονομική παρακμή για την Τήνο, καθώς έχασε τα εμπορικά της πρωτεία (Δανούσης, 2005α: 272-273). Την τηνιακή οικονομία τόνωσαν η εξόρυξη και το εμπόριο μαρμάρου από τα Έξω Μέρη καθώς και ο προσκυνηματικός

τουρισμός που συνέδεσε το νησί ακτοπολιτικά με την ηπειρωτική και νησιωτική Ελλάδα, την Κωνσταντινούπολη και τη Μικρά Ασία, όπου μάλιστα υπήρχαν αξιόλογες τηνιακές παροικίες. Η οικονομική ανέχεια στα Μέσα Μέρη έφερε νέες αποδημίες, κυρίως γυναικών προς την Κωνσταντινούπολη, τη Μικρά Ασία, την Αίγυπτο και αλλού, με σκοπό να φτιάξουν την προίκα τους ή να ενισχύσουν το οικογενειακό τους εισόδημα, παρέχοντας υπηρεσίες τροφού. Με σκοπό να αποτρέψουν τη γυναικεία εκμετάλλευση στην οποία περιέπιπταν πολλές από αυτές στους τόπους ξενιτιάς, ιδρύθηκαν στο νησί τεχνικές σχολές, ώστε να λαμβάνουν ένα μικρό εισόδημα και να ανακόψουν τη μεταναστευτική ροή προς το εξωτερικό (Δανούσης, 2005α: 295).

Αξιοσημείωτο γεγονός για την εποχή ήταν η διοργάνωση των πρώτων πανελλήνιων οργανωμένων αθλητικών αγώνων στην Τήνο, ενόψει της εορτής της 15ης Αυγούστου 1895 που διήρκεσαν τρεις μέρες. Διοργανώθηκαν από τον Εθνικό Γυμναστικό Σύλλογο Αθηνών και χρηματοδοτήθηκαν από την επιτροπή του Ιερού Ναού Ευαγγελιστριάς Τήνου. Στη θέση «Πασά Ακρωτήρι» δημιουργήθηκε στάδιο με κυκλικό στίβο 250 μέτρων, το οποίο εφοδιάστηκε με τα απαραίτητα όργανα για την τέλεση αγωνισμάτων κλασικού αθλητισμού, γυμναστικής, άρσης βαρών, κολύμβησης, σκοποβολής και λεμβοδρομίας. Στους αγώνες πήραν μέρος πενήντα αθλητές από την Αθήνα, τον Πειραιά, την Πάτρα και τη Σμύρνη, ενώ τους παρακολούθησαν περισσότεροι από είκοσι χιλιάδες μόνιμοι κάτοικοι και προσκυνητές και προετοίμασαν το κλίμα για τους επερχόμενους Ολυμπιακούς Αγώνες του επόμενου έτους (Μανιτάκης, 1962: 45-47. Παππάς, 2022: 58).

Με την έναρξη του 20^{ου} αιώνα, η Τήνος χορεύει μαζί με την υπόλοιπη Ελλάδα στον ρυθμό των πολιτικών εξελίξεων. Το κίνημα στο Γουδί, οι βαλκανικοί πόλεμοι ήταν μόνο η αρχή. Ο εθνικός διχασμός και κυρίως η μικρασιατική καταστροφή συντάραξαν την τοπική κοινωνία, μιας και στη Σμύρνη υπήρχε ανθηρή τοπική παροικία. Οι πολιτικές ζυμώσεις των χρόνων που ακολούθησαν κορυφώθηκαν με τη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου από τον Ιωάννη Μεταξά, ο οποίος είχε ισχυρούς δεσμούς με την Τήνο, καθώς η σύζυγός του ήταν τηνιακής καταγωγής. Ο τορπιλισμός της Έλλης, το Δεκαπενταύγουστο του 1940, θα σηματοδοτήσει το μέλλον της Ελλάδας στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και θα συνδεθεί για ακόμα μία φορά με τον αγώνα για την αντίσταση. Το Μάη του 1941 υψώθηκε στο λιμάνι η γερμανική σβάστικα και λίγους μήνες μετά η ανεπάρκεια σιτηρών κόστισε τη ζωή πολλών κατοίκων στο νησί. Αυτό δεν πτόησε τον τηνιακό λαό, πολλοί από τους οποίους πολέμησαν στα βουνά της Αλβανίας, οργάνωναν

κλιμάκια διαφυγής προς την Ανατολή ή μετέδιδαν πληροφορίες και δολιοφθορές μέσω των σταθμών ασυρμάτου που λειτουργούσαν στο νησί. Επίσης, το Ίδρυμα Ευαγγελιστρίας έθεσε στη διάθεση του αγώνα όλα τα αφιερώματα των πιστών που είχε στη διάθεσή της (Δανούσης, 2005α: 323-332. Φλωράκης, 1990).

Στα χρόνια του εμφυλίου η Τήνος δεν έζησε σκληρά γεγονότα, όπως αυτά της ηπειρωτικής Ελλάδας και των νησιών του ανατολικού Αιγαίου. Μετά τα Δεκεμβριανά, οι αντάρτες του ΕΛΑΣ αποσύρθηκαν από το νησί και στη θέση τους αποβιβάστηκε κλιμάκιο του Ιερού Λόχου. Προκειμένου να αμβλυνθούν οι συγκρούσεις που εντοπίζονταν στην περιοχή της Χώρας, Τηνιακοί με αντικομμουνιστική ιδεολογία δημιούργησαν την Εθνική Οργάνωση Τήνου. Με τη συμφωνία της Βάρκιζας τελείωσαν και οι όποιες εντάσεις μεταξύ των κατοίκων. Δύο πολιτικές προσωπικότητες σημάδεψαν τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια στον νησί της Τήνου: ο Κωνσταντίνος Αλαβάνος, ως υποψήφιος της Ηνωμένης Παράταξης Εθνικοφρόνων και αργότερα του κόμματος Φιλελευθέρων, και ο Πάρις Λιαρούτσος που ανήκε στην Εθνική Πολιτική Ένωση και αργότερα στο Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα. Ο τελευταίος μάλιστα μεταπήδησε στον Ελληνικό Συναγερμό και στην ΕΡΕ κι έδωσε νέα ώθηση στην πορεία του νησιού (Δανούσης, 2005α: 333).

Η κατοχή και η οικονομική ύφεση, λόγω της κρίσης της γεωργικής παραγωγής που ακολούθησε, οδήγησε σε μαζική εσωτερική μετανάστευση προς την Αθήνα που κορυφώθηκε στα χρόνια της δικτατορίας των Συνταγματαρχών. Το πραξικόπημα του 1967 βρήκε την Τήνο σε μία καμπή από πληθυσμιακής άποψης, καθώς στα χωριά ο κοινωνικός ιστός είχε διαταραχτεί. Ένας Ανώνυμος συγγραφέας συνομιλώντας με κάποιον ντόπιο το καλοκαίρι του 1974 μεταφέρει τα λόγια του: «*Τώρα όλο και λιγοστεύουν οι άνθρωποι. Και λιγοστεύουν και σε αυτά τα χωριά, έμαθα. Και από εδώ φεύγουν για τις πολιτείες. Κάποτε πιάναμε λεφτά. Βγάζαμε πρώιμες ντομάτες, αγγούρια, τώρα; Τώρα γίναν τα θερμοκήπια αλλού, έτσι δουλεύουμε. Πολλοί που πάνε το πράμα τους στην Αθήνα, γυρίζουν και χρεωμένοι. Τίποτα. Κάτι μελίσσια έχουμε, κανά μοσχάρι μερικοί παλιοζωή*» (2000: 45). Κατά τα άλλα, οι κάτοικοι του νησιού ακολούθησαν τις υποδείξεις της κυβέρνησης, φροντίζοντας παράλληλα να τηρούν όλες τις απαγορεύσεις του καθεστώτος.

Από τα πρώτα μελήματα της κυβέρνησης των Συνταγματαρχών ήταν η αλλαγή του συστήματος διοικήσεως της Εκκλησίας της Ελλάδος. Κατάργησε τη Σύνοδο της Ιεραρχίας

ως ανώτατη εκκλησιαστική αρχή και επέβαλε μια «Αριστίνδην Σύνοδο», που αποτελούνταν από οκτώ μητροπολίτες που δέχονταν να συνεργαστούν με τη δικτατορία. Τεχνηέντως και μειώνοντας τα όρια ηλικίας στους ιεράρχες, ο Αρχιεπίσκοπος Χρυσόστομος παύεται αυτόματα και τη θέση του παίρνει ο Τήνιος Αρχιμανδρίτης Ιερώνυμος Κοτσώνης από τα Υστέρνια, πρωθιερέας των Ανακτόρων και Καθηγητής του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Αυτός, αν και δεν είχε την αμέριστη συμπαράσταση των πραξικοπηματιών, μιας και ήταν μάλλον βασιλική επιλογή, συνεργάστηκε μαζί τους μέχρι τον Δεκέμβριο του 1973, με αποτέλεσμα το όνομά του να συνδεθεί με το κίνημα της 21^{ης} Απριλίου¹¹ (Κονιδάρης, 2017). Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά τη διάρκεια της θητείας του η παρουσία του στο νησί ήταν συχνή και φρόντιζε να παρευρίσκεται σε σημαντικές για το νησί εκδηλώσεις, όπως για την αγιοποίηση της μοναχής Πελαγίας, τον αγιασμό δεξαμενόπλοιου (εικόνα 3), τα εγκαίνια εκκλησιαστικού φροντιστηρίου κ.α. Αλλά και η επίσκεψη του Στυλιανού Παττακού στην εορτή της Παναγίας, τον Αύγουστο του 1970, σημάδεψε τη συλλογική μνήμη (εικόνα 4), όπως θα δούμε και αργότερα.

Εικόνα 3 Ο Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος Κοτσώνης με τον οικείο Μητροπολίτη επιβαίνουν σε πλοίο για να μεταβούν στο τεράστιο για την εποχή νεότευκτο τάνκερ του εφοπλιστή Λαιμού που είναι αρόδο εκτός λιμένος και περιμένει την ιερή εικόνα για τον αγιασμό και τα εγκαίνια¹².

¹¹ Σχετικά βλ. και

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B9%CE%B5%CF%80%CE%AF%CF%83%CE%BA%CE%BF%CF%80%CE%BF%CF%82_%CE%99%CE%B5%CF%81%CF%8E%CE%BD%CF%85%CE%BC%CE%BF%CF%82_%CE%91%C2%B4, [19/3/2023].

¹² Βλ. <https://www.facebook.com/photo/?fbid=753788442047371&set=gm.3727111393971641>, [19/3/2023].

Εικόνα 4 Δεκαπενταύγουστος του 1970 και ο Στυλιανός Παττακός ανεβαίνει τον καινούργιο δρόμο της Παναγίας, συνοδευόμενος από τις τότε τοπικές αρχές και πολλούς πολίτες¹³.

2.3 Η Κοινότητα των καθολικών

Αν και εικάζεται πως ο χριστιανισμός είχε διαδοθεί στις Κυκλάδες από τον 1^ο αιώνα μ. Χ., λόγω του ότι το Αιγαίο αποτελούσε θαλάσσιο εμπορικό δρόμο στη Μεσόγειο, η πρώτη αναφορά για παρουσία χριστιανικής κοινότητας στην Τήνο ανάγεται στο 553 μ.Χ, οπότε συμμετείχε στην Ε' Οικουμενική Σύνοδο Επίσκοπος Τήνου (Σοφιανός, 2004:22. Φώσκολος, 2005α: 358). Υπάρχουν επίσης ενδείξεις για ανοικοδόμηση –εννέα τουλάχιστον- μικρών εκκλησιών βασιλικού ρυθμού που χτίστηκαν κατά τη βυζαντινή περίοδο (Φώσκολος, 1996: 63-65).

Η κατάκτηση της Τήνου από τους αδερφούς Ghisi αποτέλεσε σταθμό για την τοπική εκκλησιαστική ιστορία, μιας και εισήχθη επίσημα το νέο δόγμα στο νησί. Οι κατακτητές ζήτησαν από το Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης, ήδη από τα πρώτα χρόνια της παρουσίας τους, την αναγνώριση της Επισκοπής Τήνου ως λατινικής. Ο νέος επίσκοπος Τήνου θα αναλάμβανε όλη την επισκοπική περιουσία των προκατόχων του, αλλά ταυτόχρονα είχε αναλάβει να εκλέξει τον «πρωτόπαπα» από τον ορθόδοξο κλήρο ώστε να ποιμαίνει την ορθόδοξη κοινότητα που αποτελούσε σχεδόν το σύνολο του πληθυσμού. Εξάλλου, οι αδερφοί Ghisi είχαν δεσμευτεί να σεβαστούν τις ελευθερίες των κατοίκων των δύο νησιών που είχαν στην κατοχή τους. Έτσι, δεν υπάρχουν μαρτυρίες για βίαιη παρέμβαση στη λατρευτική παράδοση των κατοίκων. Καθολικοί ήταν μόνο όσοι

¹³ Βλ. <https://www.facebook.com/photo/?fbid=3124082874354873&set=gm.3713805655302215>, [19/3/2023].

αποτελούσαν την οικογένεια Ghisi, οι σύντροφοί τους και οι μισθοφόροι, καθώς και ελάχιστες οικογένειες που θέλησαν να συνεργαστούν με το νέο καθεστώς (Φώσκολος, 2005α: 371-379).

Ο Μ. Φώσκολος (2005α: 379-382) θεωρεί πως η μεγάλη μεταστροφή έγινε στα μέσα του 15^{ου} αιώνα, όταν δόθηκαν κοινωνικά και οικονομικά κίνητρα στους κατοίκους, όπως ήταν η κατάργηση φόρων και η προσφορά της βενετικής υπηκοότητας σε όσους είχαν την πρόθεση να αλλάξουν δόγμα. Έτσι, ολόκληρα χωριά δέχθηκαν εκούσια την αλλαγή αυτή, χωρίς να απεμπολήσουν τις παλιές λατρευτικές τους συνήθειες, αλλά αντιθέτως ενσωματώνοντάς τες στη νέα πραγματικότητα. Φαίνεται πως οι λεπτές δογματικές διαφορές των δύο δογμάτων δεν τους απασχολούσαν ή δεν τις κατανοούσαν. Έτσι, *«διατήρησαν την ελληνική ως λατρευτική γλώσσα δίπλα στη λατινική, τους ναούς τους με μικρές παρεμβάσεις, τις εικόνες που τιμούσαν σε εκκλησίες και στα σπίτια τους, καθώς και μια πληθώρα από θρησκευτικά και κοινωνικά έθιμα λαϊκού, κυρίως, χαρακτήρα»* (Φώσκολος, 2005α: 382). Σχετικές πηγές αναφέρουν πως στα 1600 ο καθολικός πληθυσμός στο νησί έφτανε στις 12.000, έναντι 3.000 περίπου ορθόδοξων πιστών (Δημητρόπουλος, 2004: 232. Φώσκολος, 2003), ανοικοδομούνταν ναοί, ιδρύονταν νέες ενορίες και ολοένα και αυξανόταν το ανθρώπινο δυναμικό του κλήρου (Φώσκολος, 2006β: 298, 2010: 346). Ήταν τότε που εμφανίστηκε στο νησί και ο οργανωμένος κοινοβιακός μοναχισμός (Ιησουίτες, Φραγκισκανοί) που φρόντισε να τονώσει τη χριστιανική πίστη με την προσφορά, την κατήχηση, τη διακονία, καθώς και να συνδέσει την τοπική κοινότητα με την Αγία Έδρα (Φώσκολος, 2006α: 303-304). Το θρησκευτικό αίσθημα τονώθηκε και από το μεγάλο για την εποχή εκείνη γεγονός της εύρεσης της εικόνας της Παναγίας στη θέση Βρυσί, αποτέλεσμα ονειρικής υπόδειξης της Παναγίας σε μια Φραγκισκανή μοναχή από το κοντινό χωριό Ταραμπάδος. Το γεγονός αυτό στάθηκε η αιτία για τη δημιουργία ενός καθολικού παντηνιακού θεομητορικού προσκυνήματος στην περιοχή (Φώσκολος 2005δ: 442-444).

Η περίοδος της Τουρκοκρατίας δημιούργησε προβλήματα και στις δυο εκκλησίες στο νησί, καθώς η Ορθόδοξη Εκκλησία προσπαθούσε να αναδιοργανωθεί μετά την επανασύνδεσή της με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Καθολική Εκκλησία από την άλλη έχασε πολλά προνόμια και βρέθηκε να αποτελεί μειονότητα σε ένα μη χριστιανικό κράτος (Δημητρόπουλος, 2004: 119). Η καθεμιά από τις δύο κοινότητες προσπαθούσε να αυτοπροσδιοριστεί έναντι της άλλης, ενώ παράλληλα προβλήματα είχαν δημιουργηθεί

εξαιτίας του ζητήματος των μικτών γάμων και της εκκλησιαστικής περιουσίας (Φώσκολος, 2000: 226-241, 2005α: 399-400). Έτσι, στα πρώτα χρόνια της επανάστασης οι δυο εκκλησίες δεν είχαν καλές σχέσεις, υπήρχαν συνεχείς απειλές προς τους πιστούς του καθολικού δόγματος και χρειάστηκε να δοθούν εγγυήσεις για τα δικαιώματα της κοινότητας των καθολικών από το νεοσύστατο κράτος για να συμμετάσχουν στον αγώνα μαζικά (Δανούσης, 2005β: 259-260. Frazee, 2006: 35). Γεγονός πάντως είναι πως την περίοδο αυτή και οι δυο χριστιανικές κοινότητες επιδόθηκαν στην ανοικοδόμηση ναών, λόγω της οικονομικής έξαρσης που έφερε η μεγάλη μεταναστευτική κίνηση της εποχής προς την Ανατολή (Φώσκολος, 1996: 71-72).

Από τη απελευθέρωση κι έπειτα η Καθολική Εκκλησία προσανατολίστηκε στην πνευματική ανάπτυξη των πιστών, την επιβίωση των ενοριών και τη διατήρηση της ελευθερίας της. Έτσι, όπως διαμορφωνόταν η κατανομή του πληθυσμού στο νησί, υπήρχαν πια αμιγώς καθολικά χωριά, κυρίως στα Κάτω Μέρη και κάποια στα Πάνω Μέρη, μικτά χωριά με ενορίες και πιστούς και των δύο δογμάτων¹⁴ και αμιγώς ορθόδοξα χωριά στα Έξω Μέρη και στα χωριά γύρω από την Χώρα του νησιού. Στα 1919 η Καθολική Επισκοπή Τήνου-Μυκόνου-Άνδρου ενώθηκε με την Αρχιεπισκοπή Νάξου και έκτοτε αποτέλεσαν μια ενωμένη εκκλησιαστική επαρχία με έδρα την Μητρόπολη παντός Αιγαίου που βρίσκεται στην Τήνο και περιλαμβάνει τα νησιά Νάξο, Πάρο, Αμοργό, Τήνο, Μύκονο, Άνδρο, Δήλο¹⁵. Ο πληθυσμός των καθολικών κατοίκων του νησιού μειώνονταν σταδιακά, γεγονός που εντάθηκε και μετά τις δεκαετίες του '50 και '60 λόγω της εσωτερικής μετανάστευσης προς τα μεγάλα αστικά κέντρα. Αποτέλεσμα αυτού, ο καθολικός πληθυσμός άγγιξε τους 3.000 κατοίκους που ζουν μέχρι σήμερα είτε σκορπισμένοι στο νησί, είτε στα αμιγώς καθολικά χωριά του νησιού, αλλά οργανωμένοι σε 24 ενορίες που υπάγονται σε 6 ποιμαντικές Ενότητες: Ποιμαντικές Ενότητες Χώρας, Κάμπου, Στενής, Κώμης, Καλλονής και Αγάπης¹⁶. Αξίζει να αναφερθεί πως η πληθυσμιακή σύσταση των χωριών αλλάζει σταδιακά λόγω των μικτών γάμων.

¹⁴ Μικτά χωριά αποτελούν τα χωριά Καρδιανή, Στενή και Κτικάδος.

¹⁵ Βλ. <https://sannicolo.gr/archiepiskopi-naxou-tinou/>, [26/3/2023].

¹⁶ Βλ. <https://sannicolo.gr/oi-enories-tis-simera/>, [26/3/2023].

2.4 Η παιδεία στην Τήνο μέχρι την μεταπολίτευση

Κατά την περίοδο της ενετοκρατίας λειτούργησαν στην Τήνο οργανωμένα σχολεία με την επίβλεψη και τη δημιουργία των βενετικών αρχών. Εξάλλου, όπως είπαμε και παραπάνω, οι Ενετοί, καθώς και οι προκάτοχοί τους, είχαν δεσμευτεί να παρέχουν στους κατοίκους του νησιού πλήρη προνόμια και ελευθερίες. Στα σχολεία αυτά φοιτούσαν τα παιδιά των Ενετών καθώς και ντόπιων κατοίκων (Σοφιανός, 2006: 223).

Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα ιδρύθηκε στην Τήνο σχολείο στο οποίο διδάσκουν οι συντοπίτες Δημήτριος Χατζής-Πολύζος (λόγιος συγγραφέας με διδακτική εμπειρία στη Βιέννη και στο Άγιο Όρος) και ο ιερομόναχος Κύριλλος. Αν και στην υπόλοιπη ηπειρωτική και νησιωτική Ελλάδα δεν υπήρχε οργανωμένη παιδεία κατά τη διάρκεια του επαναστατικού αγώνα, στην Τήνο ανεγέρθηκε αλληλοδιδασκτικό σχολείο στα 1823 από προύχοντες του νησιού στο προαύλιο του ναού των Τριών Ιεραρχών. Ένα χρόνο μετά άνοιξαν επίσης σχολεία στο νησί ο εισηγητής της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, Γεώργιος Κλεόβουλος ο Φιλιππουπολίτης, και ο φλογερός αρχιμανδρίτης Άνθιμος Γαζής. Αλλά και εντός του ναού της Ευαγγελιστριάς Τήνου λειτούργησε, το ίδιο έτος, σχολείο πολύ πριν ολοκληρωθούν τα έργα ανοικοδόμησής του. Σε γενικές γραμμές το Ίδρυμα της Ευαγγελιστριάς συνέβαλλε αποφασιστικά στην ανάπτυξη της παιδείας στο νησί με παροχή οικονομικής βοήθειας στα εκπαιδευτικά ιδρύματα, αγορά βιβλίων και εποπτικών υλικών, παροχή υποτροφιών κ.α. Γεγονός πάντως είναι πως στα 1833 αναφέρονται στην Τήνο 11 σχολεία, από τα οποία τρία είναι Ελληνικά, ένα γαλλικό και επτά αλληλοδιδασκτικά. Μερικά από αυτά λειτουργούσαν στα χωριά Πύργος, Υστέρνια, Αρνάδος, Μέση και Κτικάδος (Δωριζας, 1981: 270. Σοφιανός, 2005: 363-375, 2006: 223-226).

Γυμνάσιο η Τήνος απέκτησε στα 1924, μετά τις ενέργειες του Τηνίου βουλευτή Κωνσταντίνου Αλαβάνου, αν και είχαν γίνει πρότερες προσπάθειες για ίδρυση Γυμνασίου και Λυκείου, ήδη από τα 1833, οι οποίες ναυάγησαν. Από την απελευθέρωση κι έπειτα σχολεία λειτούργησαν τόσο στη Χώρα, όσο και στα μεγαλύτερα από τα υπάρχοντα χωριά, καθώς με νόμο του 1834¹⁷ και Βασιλικό Διάταγμα του 1836¹⁸ συγκροτήθηκε η πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος (Σακκής, 2001: 38).

¹⁷ Βλ. Νόμος *Περί δημοτικών σχολείων*. Εφημερίς της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 11/03-03-1834, τεύχος Α').

¹⁸ Βλ. Βασιλικό διάταγμα, *Περί του κανονισμού των Ελληνικών σχολείων και γυμνασίων*. Εφημερίς της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 87/31-12-1836, τεύχος Α').

Στα αμιγώς καθολικά χωριά πάντως μέχρι το 1837 δε λειτουργούσε σχολείο, καθώς οι κάτοικοι δεν ενέκριναν τον διορισθέντα ορθόδοξο δημοδιδάσκαλο (Σακκής, 2001: 93). Τις παιδευτικές τους ανάγκες τις κάλυπταν κυρίως τα οργανωμένα τάγματα των Ιησουιτών και των Ουρσουλινών, τα σχολεία των οποίων έγιναν γνωστά στο πανελλήνιο και κατέφθαναν εκεί μαθητές και μαθήτριες από τον ελλαδικό χώρο και την Ανατολή. Ήδη, στα 1890 το σχολείο των Ουρσουλινών στο χωριό Λουτρά αποτελούνταν από 36 καλόγριες, Ελληνίδες και μη, και 102 μαθήτριες ανεξαρτήτου δόγματος¹⁹. Η φήμη του σχολείου αυξανόταν συνεχώς και δημιουργούσε νέες ανάγκες, ώστε στη δεκαετία του 1920 επέκτεινε τις εγκαταστάσεις του με σκοπό να φιλοξενήσει περισσότερες από 200 εσώκλειστες μαθήτριες και ορφανά της γύρω περιοχής, αλλά και παιδιά των γύρω χωριών που παρακολουθούσαν δωρεάν μαθήματα από τις μοναχές. Από το 1931 λειτούργησε ως ιδιωτικό ελληνογαλλικό σχολείο (Δημοτικό και Γυμνάσιο) μέχρι την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, ενώ αργότερα και λόγω έλλειψης παιδιών εξαιτίας της εσωτερικής μετανάστευσης, λειτούργησε μόνο ως Δημοτικό μέχρι το 1984 (Φώσκολος, 2005δ: 438-440).

Τα περισσότερα σχολεία του νησιού, όπως είναι φυσικό, ιδρύθηκαν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και λειτούργησαν αρχικά σε χώρους που είχαν παραχωρηθεί από ιδιώτες, μέχρι που απέκτησαν μόνιμη στέγη. Αυτό συνέβη στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα, οπότε υπήρξε μεγάλη ανοικοδόμηση σχολείων στο νησί, με σκοπό να καλυφθούν και οι παιδευτικές ανάγκες των κατοίκων των χωριών. Μεγάλη ώθηση δόθηκε από το κληροδότημα του Ανδρέα Συγγρού που χρηματοδότησε την ανοικοδόμηση των δημοτικών σχολείων των χωριών, με εργολάβο τον Μιχαήλ Κρικελλή, ο οποίος κέρδισε τον μειοδοτικό διαγωνισμό (Δώριζας, 1981: 281-282). Στον πίνακα 1 που ακολουθεί αναφέρονται τα στοιχεία ίδρυσης και οικοδόμησης των σχολείων της Τήνου, ώστε μπορεί να διαφανεί ο αριθμός των σχολείων που λειτουργούσαν κατά την περίοδο της επταετίας, που ενδιαφέρει την παρούσα εργασία.

Ονομασία σχολείου	Έτος ίδρυσης	Έτος οικοδόμησης νέου διδακτηρίου
Δ. Σ. αρρένων Τήνου	1829	

¹⁹ Σχετική μελέτη για το σχολείο των Ουρσουλινών έχει κάνει εκτενώς ο Μ. Φώσκολος (2021).

Δ.Σ. Θηλέων Τήνου	1834	1898
Μικτό Δ.Σ. Τήνου		1900
1 ^ο Δ.Σ. Τήνου		1900
2 ^ο Δ.Σ. Τήνου	1944	1960*
Δ.Σ. Αγάπης Τήνου	1877	1931 ^{20*}
Δ.Σ. Αρνάδου Τήνου	1829	1910*
Δ.Σ. Καλλονής (Κελλιών) Τήνου	1887	1890-1931*-1961
Δ.Σ. Κάμπου Τήνου	1845	1903*
Δ.Σ. Καρδιανής Τήνου	1898	
Δ.Σ. Καρυάς Τήνου	1887	1952*
Δ.Σ. Κτικάδου Τήνου	1834	1858
Δ.Σ. Κώμης Τήνου	1845	1905*
Δ.Σ. Μαρλά Τήνου	1887	1928*
Δ.Σ. Ποταμιάς Τήνου	1950	1955*
Δ.Σ. Πύργου Τήνου	1834	1908 ^{21*}
Δ.Σ. Σκαλάδου Τήνου	1887	1925*
Δ.Σ. Σμαρδάκιτου Τήνου	1947	1953*
Δ.Σ. Στενής Τήνου	1845	1904*
Δ.Σ. Τριαντάρου Τήνου	1935	1946*
Δ.Σ. Τριποτάμου Τήνου	1887	1903*
Δ.Σ. Υστερνίων Τήνου	1831	1905
Δ.Σ. Φαλατάδου Τήνου	1845	1900*
Ιδιωτικό Σχολείο Λουτρών	1932	

²⁰ Αναφέρεται ως ευεργέτης και κάποιος ονόματι Λειβαδάρας.

²¹ Αναφέρεται ως ευεργέτης και κάποιος ονόματι Μελάς.

(Ουρσουλινών)		
Εθνικός αγροτικός παιδικός σταθμός	1947	1953
Νηπιαγωγείο Τήνου	1969	
Γυμνάσιο Τήνου	1924	1953
Προπαρασκευαστική Σχολή Καλών Τεχνών Πύργου Τήνου	1955	
Ιερατική Σχολή	1971	

Πίνακας 1 Στοιχεία σχολείων που λειτούργησαν στην Τήνο κατά το 20^ο αιώνα²².

Τα παραπάνω σχολεία κάλυψαν τις παιδευτικές ανάγκες των κατοίκων της Τήνου καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, γνωρίζοντας όμως μεγάλες δυσκολίες από άποψη μαθητικού δυναμικού, απόρροια της μεγάλης εσωτερικής μετανάστευσης που κορυφώθηκε στο δεύτερο μισό του αιώνα. Εδώ θεωρούμε απαραίτητη την αναλυτική αναφορά στο εκπαιδευτικό και μαθητικό δυναμικό των σχολείων του νησιού, ώστε να αντιληφθούμε την έκταση από άποψη συμμετεχόντων που είχαν οι γυμναστικές επιδείξεις την περίοδο της επταετίας και άρα να συλλογιστούμε τον αντίκτυπο που αυτές είχαν για την τοπική κοινωνία (Πίνακας 2).

Ονομασία σχολείου	Αριθμός υπηρετούντων εκπαιδευτικών	Μαθητικό δυναμικό κατ' έτος								
		1966 - 1967	1967 - 1968	1968 - 1969	1969 - 1970	1970 - 1971	1971 - 1972	1972 - 1973	1973 - 1974	1974 - 1975
1 ^ο Δ.Σ. Τήνου	4	148	159	172	165	163	172	142	140	144
2 ^ο Δ.Σ. Τήνου	4 ή 5	170	172	178	202	205	207	220	221	231
Δ.Σ. Αγάπης Τήνου	1	33	25	21	20	20	19	21	21	22
Δ.Σ. Αρνάδου Τήνου	1	34	24	32	32	32	35	27	30	30

²² Τα στοιχεία ίδρυσης και οικοδόμησης έχει συλλέξει ο δάσκαλος Γ. Ι. Δωρίζας (1981: 290-337). Με αστερίσκο σημειώνονται τα σχολεία που οικοδομήθηκαν με χρηματοδότηση του Ανδρέα Συγγρού. Όπου υπάρχει κενό, δε βρέθηκαν στοιχεία.

Δ.Σ. Καλλονής (Κελλιών) Τήνου	1 ή 2	42	47	50	50	41	35	36	37	41
Δ.Σ. Κάμπου Τήνου	1	28	31	29	26	22	19	17	14	11
Δ.Σ.Καρδιανής Τήνου	1	27	23	22	17	16	19	19	15	15
Δ.Σ. Καρυάς Τήνου	1	12	12	15	12	-	²³	18	16	18
Δ.Σ. Κτικάδου Τήνου	1	27	22	23	28	33	17	19	22	25
Δ.Σ. Κώμης Τήνου	1	43	44	36	37	33	32	28	25	26
Δ.Σ. Μαρλά Τήνου	1	14	13	12	16	-	²⁴	21	15	10
Δ.Σ. Ποταμιάς Τήνου	1	16	15	18	17	13	9	11	11	7
Δ.Σ. Πύργου Τήνου	2 ή 3	88	82	88	75	82	82	66	53	56
Δ.Σ. Σκαλάδου Τήνου	1	15	21	27	24	24	20	19	16	19
Δ.Σ. Σμαρδάκιτου Τήνου	1	17	13	12	16	16	16	16	17	16
Δ.Σ. Στενής Τήνου	2	73	67	76	75	71	62	54	63	65
Δ.Σ. Τριαντάρου Τήνου	1	17	18	14	16	14	10	6	5	5
Δ.Σ. Τριποτάμου Τήνου	1	19	10	8	9	-	-	-	-	²⁵
Δ.Σ. Υστερνίων Τήνου	1	21	17	24	18	12	14	14	12	9
Δ.Σ. Φαλατάδου Τήνου	1 ή 2	54	54	52	49	45	45	41	37	38
Ιδιωτικό Σχολείο Λουτρών	2	74	60	62	51	54	53	45	42	40

²³ Το σχολείο δε λειτούργησε.

²⁴ Δεν εντοπίστηκαν στοιχεία.

²⁵ Δεν εντοπίστηκαν στοιχεία.

(Ουρσουλινών)										
Εθνικός αγροτικός παιδικός σταθμός	2	28	31	33	36	15	46	33	34	33
Νηπιαγωγείο Τήνου	1	-	-	⁻²⁶	58	40	40	40	50	37
Γυμνάσιο Τήνου	8 έως 11	133 + 78 ²⁷	227	241	258	297	308	308	312	321
Προπαρασκευαστική Σχολή Καλών Τεχνών Πύργου Τήνου	4	17	18	11	14	25	24	22	22	27
Ιερατική Σχολή	9 έως 13	-	-	-	-	⁻²⁸	136	119	126	136

Πίνακας 2 Εκπαιδευτικό και μαθητικό δυναμικό των σχολείων της Τήνου την περίοδο της επταετίας²⁹.

Από τα στοιχεία που προηγήθηκαν, φαίνεται πως την περίοδο που μελετούμε λειτουργούσε στην Τήνο μεγάλος αριθμός σχολείων, εξαιτίας του πλήθους των χωριών που βρίσκονται διάσπαρτα, και σε απόσταση το ένα από το άλλο, στην ενδοχώρα. Μάλιστα, φαίνεται πως από το σύνολο των μαθητών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, μόνο το 25% από αυτούς ακολουθεί τις γυμνασιακές σπουδές στην Χώρα της Τήνου, γεγονός που οπωσδήποτε οφείλεται στη δυσκολία μετακίνησης των μαθητών προς το αστικό κέντρο ή στην ανάγκη ενασχόλησής τους στις οικογενειακές αγροτο-κτηνοτροφικές εργασίες. Ο αριθμός φυσικά των μαθητών στα σχολεία της Χώρας είναι αρκετά μεγάλος, ενώ στα χωριά αισθητά μικρότερος, αλλά καθόλου αμελητέος, ώστε να θεωρήσουμε πως οι γυμναστικές επιδείξεις αφορούσαν έναν μεγάλο αριθμό οικογενειών.

²⁶ Το Νηπιαγωγείο Τήνου δε λειτουργούσε ακόμα.

²⁷ Οι μαθητές του Λυκείου το σχολικό έτος 1966-67, πριν την συγχώνευση που έφερε το καθεστώς, ήταν 78.

²⁸ Η σχολή δε λειτουργούσε ακόμη.

²⁹ Για την κατάρτιση του πίνακα αντλήθηκαν στοιχεία από τη μελέτη του Γ. Δωρίζα (1981: 290-337) και από τα μαθητολόγια και βιβλία πιστοποιητικών σπουδής των Δημοτικών Σχολείων Κάμπου, Στενής, Κώμης, Κικιάδου, Σμαρδάκιτου, Στενής, Σκαλάδου, Τριποτάμου, Ποταμιάς, Καλλονής, Αγάπης και Φαλατάδου που βρίσκονται σήμερα στο αρχείο του Δημοτικού Σχολείου Εξωμβούργου. Επίσης, μελετήθηκαν τα μαθητολόγια των Δημοτικών Σχολείων Πύργου, Υστερνίων, Μαυρά και Καρδιανής που βρίσκονται σήμερα στο Δημοτικό Σχολείο Πύργου. Πρέπει να αναφερθεί ότι όπου βρέθηκαν αποκλίσεις στον αριθμό των μαθητών μεταξύ της παρούσας έρευνας και αυτής του Γ. Δωρίζα, σημειώθηκαν τα στοιχεία που βρέθηκαν κατά τη διάρκεια της τρέχουσας έρευνας.

3. Γυμναστικές επιδείξεις και πολιτικές του καθεστώτος

3.1 Η ιστορία των γυμναστικών επιδείξεων στην Ελλάδα

Οι γυμναστικές επιδείξεις υπήρξαν ένας μακρόβιος θεσμός που διατηρείται στη μνήμη των πιο ηλικιωμένων σύγχρονων Ελλήνων και διαπότισε την ελληνική κοινωνία για έναν αιώνα τουλάχιστον. Υπήρξε ένα ετήσιο υπερθέαμα που το απολάμβαναν στο τέλος κάθε σχολικής χρονιάς οι Έλληνες σε όλη την επικράτεια.

Με βάση τον ορισμό του καθηγητή σωματικής αγωγής Ε. Ραγάζου (1967: 610-611), οι γυμναστικές επιδείξεις είναι μία: *«εορτή αφιερωμένη εις τον πανηγυρισμόν των επιτεύξεων της επιστήμης της γυμναστικής, της δημιουργίας τουτέστιν ωραίων και ισχυρών ανθρώπων κατά το σώμα και την ψυχήν εν συνδυασμώ με την διατήρησιν και κραταίωσιν της εθνικής ιδιοσυπίας. [...] Διά του θεσμού επιδιώκεται να προπαγανδισθή και να καλλιεργηθή συστηματικώς η αγάπη της νεολαίας προς την κίνησιν, προς τον αέρα, προς το φως, προς τη φυσικήν ζωήν μαζί με την άμιλλαν και την θέλησιν της δι' εντίμου αγώνος επικρατήσεως. Ούτω σφυρηλατούνται υγιά σώματα και ευγενές ήθος. Επιδιώκεται ακόμη η σύνδεσις με το ευγενές αθλητικόν παρελθόν, η καλλιέργεια των εθνικών παραδόσεων δια των οποίων αφυπνίζεται η ιδέα της αμίλλης και της αυθυπερτερήσεως»*.

Μια πρώτη αναφορά για αυτές συναντούμε στο Βασιλικό Διάταγμα του 1862,³⁰ ως μέρος της διαδικασίας των εξετάσεων Γυμναστικής. Σύμφωνα με αυτό, καθιερωνόταν η χρονική περίοδος διεξαγωγής τους από το τελευταίο δεκαήμερο του Μαΐου και ύστερα -απόφαση που διατηρήθηκε μέχρι την κατάργηση των επιδείξεων-, αλλά και η παρουσία του γυμνασιάρχη και των εκπαιδευτικών κρινόταν απαραίτητη, ως εξεταστών - αξιολογητών, μιας που οι επιδείξεις προϋπέθεταν ομαδική εκτέλεση μιας σειράς από ασκήσεις (Οικονομάκου, 2017: 439).

Η αφετηρία της τέλεσης γυμναστικών επιδείξεων συναντάται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα στην Αθήνα: πιο συγκεκριμένα, έλαβαν χώρα στις 15 Μαΐου 1883, στο Κεντρικό Εθνικό Γυμναστήριο Αθηνών Ι. Φωκιανός που βρίσκεται πλησίον του παλατιού και, για αυτό το λόγο, θα μπορούσαμε να πούμε ότι εκεί εντοπίστηκε τον 19ο αιώνα η πρώτη αθλητική δραστηριότητα της πρωτεύουσας. Η περιοχή αυτή είναι το πεδίο γέννησης και ανάπτυξης

³⁰ Βλ. Βασιλικό διάταγμα, *Περί εισαγωγής εν μεν τω Εθνικώ Πανεπιστήμιω της οπλασκίας, εν δε τοις κατωτέρωις εκπαιδευτηρίοις της γυμναστικής*, Εφημερίς της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 19/18-12-1862, τεύχος Α').

των αστικών αθλημάτων και δε θα μπορούσε παρά να λάβει μορφή σε χώρους πλησίον των «μεγάλων» και πλούσιων οικογενειών των Αθηνών, ήδη από το 1891.

Οι πρώτες αυτές γυμναστικές επιδείξεις πραγματοποιήθηκαν από μαθητές των Α΄ και Γ΄ Γυμνασίων του Ελληνικού Σχολείου Αθηνών, όπως επίσης και του Διδασκαλείου, γυμναστής του οποίου υπήρξε ο ίδιος ο Ι. Φωκιανός (Λεβεντάκης, 2005: 57. Παυλίνης, 1928: 424). Γνωρίζουμε από τις πηγές ότι ο κόσμος ανταποκρίθηκε θετικά στο νέο αυτό θέαμα σε τέτοιο βαθμό, ώστε να καλύψει με την παρουσία του τόσο τον χώρο του γυμναστηρίου, όσο και τη γύρω περιοχή (Παυλίνης, 1977: 403-404. Σεραφειμίδης, 2003: 137). Επισημαίνουμε, ότι η πολιτική ηγεσία του τόπου έδωσε το παρόν με την παρουσία του υπουργού Παιδείας και του πρωθυπουργού Χαριλάου Τρικούπη. Στις πρώτες εκείνες γυμναστικές επιδείξεις περιλαμβάνονταν ασκήσεις με κινητά όργανα (όπως αλτήρες, ράβδοι, κορύνες κ.α.), ενώ παράλληλα περιλαμβάνονταν και μια σειρά από καλαίσθητες και πρωτότυπες γυμναστικές σωμαστικές υπό την επίβλεψη του πρώτου διευθυντή του τότε Κεντρικού Γυμναστηρίου, Ελβετού γυμναστή Λουδοβίκου Μπορέλ (Χρυσάφης, 1930: 113). Τα αποτελέσματα των γυμναστικών επιδείξεων εκ μέρους του Ι. Φωκιανού συνέβαλαν ώστε να γίνει κατανοητός εκ μέρους της πολιτείας ο βαθμός στον οποίο τα σχολεία θα προωθούσαν τη σωματική άσκηση και την πειθαρχία των νέων (Αλμπανιδής, 2012: 8). Θεωρούμε ότι η συγκυρία να συμπέσει η υιοθέτηση των γυμναστικών επιδείξεων με την αποδοχή εκ μέρους της πολιτείας του γερμανικού συστήματος γυμναστικής στα σχολεία δεν υπήρξε καθόλου τυχαία (Καϊμακάμης, 2003: 541).

Το γερμανικό σύστημα γυμναστικής ήταν, όπως φαίνεται, το πρώτο που εισήχθη και εφαρμόστηκε στην Ελλάδα, όταν το 1834 ιδρύθηκε στο Ναύπλιο από τους Βαυαρούς το πρώτο γυμναστήριο για τους μαθητές του τότε διδασκαλείου. Το σύστημα αυτό είχε προσανατολισμό τη στρατιωτική προετοιμασία των νέων.³¹ Η προσήλωση της γυμναστικής σε στρατιωτικές αρχές υιοθετείται ακόμα και από τον Ι. Χρυσάφη, προκειμένου να δημιουργήσει, όπως διατείνεται, νομιμόφρονες πολίτες και αξιόμαχο στράτευμα (Καποδίστριας, 2003:290). Ο στρατιωτικός χαρακτήρας των τακτικών

³¹ Το σύστημα γυμναστικής των Γερμανών ήταν προσανατολισμένο σε παρόμοιους εθνικούς στόχους που αφορούσαν το ελληνικό έθνος. Πιο συγκεκριμένα, στη Γερμανία των αρχών του 19^{ου} αιώνα εθνικός στόχος ήταν η απελευθέρωση εδαφών από τη γαλλική κυριαρχία εδαφών της Αλσατίας και Λορένης, η ανατροπή της τάξης της φεουδαρχίας και του κατακερματισμού της χώρας σε βασιλεία, με στόχο την δημιουργία ενιαίου εθνικού γερμανικού κράτους. Το νεοσύστατο ελληνικό βασίλειο, περιορισμένο εδαφικά και υπό την ιδεολογική κυριαρχία της Μεγάλης Ιδέας, δεν ήταν παράδοξο να υιοθετήσει το γερμανικό σύστημα γυμναστικής, αφού οι πολιτικοί στόχοι που το τελευταίο έθετε συνέπιπταν με αυτούς του ελληνικού κρατιδίου.

ασκήσεων, με την προτροπή και του Ι. Χρυσάφη (1908: 400)³², σημαδεύει την όλη πορεία των γυμναστικών επιδείξεων, εκπληρώνοντας τους ανάλογους συνειρμούς στη συλλογική εθνική συνείδηση του ελληνικού βασιλείου. Στην κορυφή των γενικών σκοπών - στόχων του γερμανικού συστήματος γυμναστικής (όπως αυτό είχε καθιερωθεί στον ελλαδικό χώρο και πριν την αντικατάστασή του από το σουηδικό σύστημα) ήταν η αρμονική διάπλαση όλων των μερών, των δυνάμεων και των δυνατοτήτων του σώματος, για να μπορέσει αυτό να εξυπηρετήσει το πνεύμα σε κάθε του εκδήλωση «και δεν απέβλεπε μόνο στην ανάπτυξη των φυσικών ικανοτήτων, αλλά και στην πνευματική ενδυνάμωση, τη σωφροσύνη, το θάρρος και την αποφασιστικότητα του πνεύματος, ώστε αυτό να μπορεί να ελέγχει το σώμα, και για να μπορεί να χρησιμοποιεί τις δυνάμεις του με τον καλύτερο δυνατό τρόπο σε κρίσιμες στιγμές» (Καντζίδου, 2007: 68). Οι γυμναστικές επιδείξεις αποσκοπούσαν ακριβώς σε αυτές τις ανάγκες και είχαν σαφώς αυτόν τον προσανατολισμό στα πλαίσια της ένταξής τους στο πρόγραμμα.

Η επιμονή αναφοράς μας στον Ι. Χρυσάφη δεν γίνεται τυχαία, γιατί όχι μόνο ενέδωσε με θεωρητικά επιχειρήματα τη θετική επίδραση που είχε ο θεσμός των γυμναστικών επιδείξεων στην ελληνική κοινωνία και τους νέους της, αλλά κυρίως γιατί το απέδειξε και σε πρακτικό επίπεδο με την πραγματοποίηση σχολικών αγώνων στο Παναθηναϊκό Στάδιο το 1894, η επιτυχία των οποίων υπήρξε τόσο μεγάλη, ώστε πιστεύεται ότι συνέβαλε καθοριστικά στην επίσημη καθιέρωσή τους σε όλη την επικράτεια (Γιάτσης κ.ά, 2005: 61).

Στα πρώτα χρόνια τέλεσής τους οι γυμναστικές επιδείξεις διεξάγονταν ύστερα από την φιλότιμη πρωτοβουλία των γυμναστών της εποχής εκείνης και αυτό διότι δεν είχε ακόμη σχεδιαστεί και θεσμοθετηθεί εκ μέρους της πολιτείας η ένταξη των επιδείξεων στα πλαίσια του εκπαιδευτικού προγράμματος. Το 1896 παρόλο που δε συμπεριλαμβανόταν η Γυμναστική στο πρόγραμμα των εξετάσεων³³, μετά το πέρας τους, την ημέρα απονομής των ενδεικτικών και απολυτηρίων, πραγματοποιούνταν γιορτή που περιελάμβανε πανηγυρικό λόγο από τον εκπαιδευτικό, τραγούδια εκ μέρους των μαθητών και, τέλος, διάφορες γυμναστικές ασκήσεις εν είδει άτυπων εξετάσεων. Μάλιστα, τις βρίσκουμε να

³² Ο Ιωάννης Χρυσάφης (1908: 400) υπενθυμίζει πως «αι τακτικάί ασκήσεις πρέπει πάντοτε ν' ακολουθώσι εις τους στρατιωτικούς κανονισμούς» και αλλού «πάσαι αυτάί οι συντάξεις, παρατάξεις, αραιώσεις κλπ. Περιλαμβάνει εις τας τακτικάς ασκήσεις αι οποία ακολουθούν πάντοτε τον εν ισχύι κανονισμόν της εκπαιδεύσεως του στρατιώτου».

³³ Βλ. Βασιλικό διάταγμα, *Περί των γραπτών γυμνασμάτων των μαθητών των Γυμνασίων και Ελλην. Σχολείων*. Εφημερίς της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 104/26-8-1896, τεύχος Α').

διοργανώνονται παράλληλα με κάποια άλλη εξωσχολική δραστηριότητα, όπως για παράδειγμα σε στιβικούς αγώνες, όχι όμως ως αυτοτελής εκδήλωση (Αλμπανίδης, 2012: 9).

Οι γυμναστικές επιδείξεις άρχισαν σταδιακά να καθιερώνονται στα σχολεία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και κατοχυρώνονται θεσμικά. Ίσως να έπαιξε ρόλο στην αναβάθμιση των γυμναστικών επιδείξεων και η επιτυχημένη διεξαγωγή των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896 στην Αθήνα, όπου οπωσδήποτε θα έγινε αντιληπτή η παιδευτική τους αξία (Αλμπανίδης, 2012: 9). Είχαν προηγηθεί και τα Τήνια τον Αύγουστο του 1895 που σημείωσαν μεγάλη επιτυχία, ενώ ακολούθησαν και οι πρώτοι αγώνες παιδών και εφήβων που πραγματοποιήθηκαν στον Εθνικό Γυμναστικό Σύλλογο την 19^η και 20^η Απριλίου του 1898³⁴.

Θεωρούμε σημαντικό να αναφερθούμε στο Βασιλικό Διάταγμα του 1899³⁵ που ξεκαθαρίζει ρητά ότι το μάθημα της Γυμναστικής στο Δημοτικό Σχολείο «*διδάσκουσι δημοδιδάσκαλοι και δημοδιδασκάλισσαι ουχί δε και ίδιοι γυμνασταί*». Το κέντρο βάρους της ανάπτυξης του μαθήματος της Γυμναστικής και κατ' επέκταση του τρόπου τέλεσης των γυμναστικών επιδείξεων έπεφτε στον δάσκαλο, λόγω της μη πρόσληψης γυμναστών στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Το μάθημα της Γυμναστικής και η ποιότητα των γυμναστικών επιδείξεων επαφιόταν στον πατριωτισμό του δασκάλου, αφού ο τελευταίος αποτελούσε τον κεντρικό διεκπεραιωτή των κατευθύνσεων της εκπαιδευτικής πολιτικής. Έτσι, ήταν στη διακριτική του ευχέρεια η ανάπτυξη ή η παράλειψη στοιχείων του περιεχομένου του μαθήματος, ο χρόνος και ο τρόπος διδασκαλίας του μαθήματος, ακόμη και αυτή η ίδια διδασκαλία του μαθήματος της γυμναστικής.

Λόγω ελλείψεως συγκεκριμένων οδηγιών για την τέλεση των γυμναστικών επιδείξεων από πλευράς εκπαιδευτικού, υποθέτουμε ότι τέλεση γυμναστικών επιδείξεων επαφιόταν στο φιλότιμο και την προαίρεση των γυμναστών. Ο νόμος ΒΧΚΑ'12/7/1899 *Περί γυμναστικής και γυμναστικών και αθλητικών αγώνων* υπήρξε θεσμικό ορόσημο τόσο για

³⁴ Ο Ιωάννης Χρυσάφης (1930: 461) αναφέρει ότι «*οι αγώνες εκείνοι [...] έδωσαν το καιριώτατον κτύπημα κατά των αντιπαιδαγωγικών και ανθυγιεινών γυμναστικών συμπλεγμάτων, εις τα οποία επέμενε ακόμη ο αείμνηστος Βούλγαρης και τινές εκ των τότε γυμναστών καθώς και οι αληθώς διακεκριμένοι παιδαγωγικοί της εποχής εκείνης, ο αείμνηστος Χαρίσιος Παπαμάρκου και ο κ. Φίλιππος Γεωργαντάς, οι οποίοι ως σπουδάσαντες εν Γερμανία, ήσαν βαθύτατα επηρεασμένοι από την Γερμανικήν γυμναστικήν μέθοδον*».

³⁵ Βλ. Βασιλικό διάταγμα, *Περί της διδασκαλίας της Γυμναστικής εν τοις σχολείοις της Δημοτικής και Μέσης Εκπαίδευσεως και εν τοις Διδασκαλείοις εκατέρου φύλου*. Εφημερίς της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 255/20-11-1899, τεύχος Α').

την εξάπλωση και θεμελίωση της γυμναστικής, όσο και για την καθιέρωση των γυμναστικών εξετάσεων. Στα άρθρα 27 και 28 του Γ' Κεφαλαίου που τιτλοφορείται *Εξετάσεις και αγώνες γυμναστικοί και αθλητικοί* υπάρχει ειδική πρόβλεψη για τη διεξαγωγή γυμναστικών εξετάσεων των σχολείων της δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης, τόσο της Αθήνας και του Πειραιά, όσο και της περιφέρειας, υπό την προϋπόθεση ότι υπάρχουν κατάλληλες υποδομές³⁶.

Από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα το Υπουργείο Δημόσιας Εκπαίδευσης παίρνει πρωτοβουλίες προκειμένου να ενεργοποιήσει τόσο τους γυμναστές όσο και τους μαθητές να οργανώσουν και να συμμετάσχουν σε σχολικές γυμναστικές επιδείξεις (Πολίτης, 1994: 93). Ενδεικτικά αναφέρουμε την αθρόα συμμετοχή μαθητών (χίλιοι οκτακόσιοι πενήντα μαθητές) των Δημοτικών, Γυμνασίων και Ελληνικών Σχολείων της Αχαΐας και Ηλείας στα μέσα Μαΐου του 1901, οι οποίοι τέλεσαν γυμναστικές επιδείξεις με κορόνες και κοντάρια, καθώς και αγώνες στον χώρο της Ολυμπίας (Γιαννάκης, 1981: 150). Τον Απρίλιο της ίδιας χρονιάς και κατά την διάρκεια των Β' Πανελλήνιων Αγώνων Κλασικού Αθλητισμού πραγματοποιήθηκαν σχολικοί διαγωνισμοί γυμναστικής στην Αθήνα και πιο συγκεκριμένα στο Παναθηναϊκό Στάδιο, με παλλαϊκή παρουσία, καθώς και με την συμμετοχή ως θεατών της πολιτικής ηγεσίας του τόπου στον ανώτατο βαθμό. Η επιτυχία της διεξαγωγής των επιδείξεων υπήρξε τέτοια, που ο Βασιλιάς απένειμε τον Σταυρό του Σωτήρα στον προϊστάμενο καθηγητή της Σχολικής Σωματικής Αγωγής, Σωτήρη Πέππα (Μανιτάκης, 1962: 114). Λίγα χρόνια αργότερα, και πιο συγκεκριμένα τον Μάιο του 1904, τις τελευταίες μέρες των Γ' Πανελλήνιων Αγώνων πραγματοποιήθηκαν Σχολικοί Διαγωνισμοί με την παρουσία της βασιλικής ηγεσίας στον Πειραιά και την Αθήνα, όπως επίσης και στην Πάτρα, από τα σχολεία του νομού, με την φυσική παρουσία του διαδόχου του στέμματος Κωνσταντίνου (Λεβεντάκης, 2005: 64, Πολίτης, 1994: 93).

Η έναρξη φοίτησης των θηλέων στα σχολεία σήμανε και την ταυτόχρονη συμμετοχή τους στις γυμναστικές επιδείξεις. Ημέρα ορόσημο υπήρξε η 20^η Απριλίου 1903, όπου και διεξήχθησαν γυμναστικές επιδείξεις, ως μέρος της διαδικασίας εξετάσεων της Σχολής Νηπιαγωγών του Λυκείου Ελληνίδων στο χώρο του γυμναστηρίου του Εθνικού Γυμναστικού Συλλόγου. Η παρουσία του κόσμου υπήρξε μεγάλη. Η πραγματοποίηση των επιδείξεων έγινε με την καθοδήγηση του Ι. Χρυσάφη (Ζάννας, 2003: 157-158). Οι

³⁶ Βλ. Νόμος ΒΧΚΑ', *Περί γυμναστικής και γυμναστικών αθλητικών αγώνων*, Εφημερίς της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 141/12-07-1899).

ασκήσεις γνωρίζουμε πως ήταν ενόργανες και ελεύθερες, ενώ υπήρξε συμμετοχή των κοριτσιών σε δρομικούς αγώνες, καθώς και σε αγώνες αλμάτων. Οι ασκήσεις αφορούσαν τις ηλικιακές κατηγορίες νηπίων, κορασίδων, όπως επίσης και μαθητριών της ανώτερης τάξης (Μανιτάκης, 1962: 132).

Όχι πολύ αργότερα, κατά την διάρκεια της Μεσολυμπιάδας του 1906 και την 7^η ημέρα της διεξαγωγής των αθλητικών αγώνων, πραγματοποιήθηκαν στο Παναθηναϊκό Στάδιο, όπως προβλεπόταν, σχολικές γυμναστικές επιδείξεις, στις οποίες συμμετείχαν 50 σχολεία όλων των βαθμίδων του Πειραιά και της Αθήνας. Η εικόνα και τα αποτελέσματα των σχολικών γυμναστικών επιδείξεων γνωρίζουμε ότι προκάλεσαν ενθουσιασμό στους θεατές, αλλά και στους ξένους αθλητές (Μανιτάκης, 1962: 185).

Τον επόμενο χρόνο (1907), η Ελλανόδικος Επιτροπή σχολικών αγώνων υπέβαλε έκθεση, όπου εκθείαζε «*την εισαγωγή του σουηδικού γυμναστικού συστήματος στην Ελλάδα καθώς και ένα πλήρες σύστημα σχολικής σωματικής αγωγής*», στο οποίο συμπεριλαμβανόταν «*η παιδαγωγική γυμναστική, η αγωνιστική και τα παιχνίδια*» (Κουλούρη, 1997: 72).

Παρά το ενθουσιασμό και τις θετικές κριτικές γύρω από την ποιότητα του θεάματος και την αποτελεσματικότητα των γυμναστικών σχολικών επιδείξεων, υπήρχαν και στιγμές που αυτές προκαλούσαν προβληματισμό, κυρίως όταν έδειχναν ότι δεν ανταποκρίνονταν στις εκπαιδευτικές απαιτήσεις και στους πολιτικούς στόχους της εποχής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι γυμναστικοί διαγωνισμοί των σχολείων του Πειραιά και της Αθήνας, που διεξήχθησαν μετά το τέλος των Πανελλήνιων Αγώνων στις 20 Απριλίου του 1908. Αν κρίνουμε από τα σχόλια και τις παρατηρήσεις των αρμοδίων της εποχής, θα λέγαμε ότι οι γυμναστικές επιδείξεις ακροβατούσαν μεταξύ του πρότερου γερμανικού συστήματος που είχε υιοθετηθεί στην εκπαίδευση³⁷ και του σουηδικού, που κέρδιζε έδαφος τόσο στο μυαλό των θεωρητικών της γυμναστικής, όπως του Ι. Χρυσάφη, όσο και των φορέων της εξουσίας που χάρασσαν την εκπαιδευτική πολιτική. Η εικόνα των σχολικών γυμναστικών επιδείξεων, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Π. Μανιτάκης, επέδειξαν ένα «*τραγέλαφον γυμναστικών συστημάτων, διότι μερικά από αυτά ασκήθηκαν με τα παλαιά συστήματα, άλλα με το σουηδικόν, άλλα με ανάμικτα και ένα δεν έκανε καθόλου ασκήσεις περιορισθέν σε βαδίσματα*» (1962: 222-223). Απόρροια αυτής της ντροπιαστικής παρουσίας ήταν ο

³⁷ Σκοπός της γυμναστικής εξάλλου, σύμφωνα με το άρθρο 1 του νόμου ΒΧΚΑ', ορίζεται να «*είναι η ανάπτυξις των σωματικών και η εν ακμή διατήρησις των ψυχικών δυνάμεων, η εν τη καρτερία έξις και η διά τον στρατιωτικόν βίον προπαρασκευή των νέων*» Βλ. Νόμος ΒΧΚΑ'. *Περί γυμναστικής και γυμναστικών αθλητικών αγώνων*, Εφημερίς της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 141/12-07-1899).

ίδιος ο πρίγκιπας Γεώργιος να προτείνει την επίσημη εισαγωγή του σουηδικού συστήματος γυμναστικής στα σχολεία και έτσι να ενωθεί η φωνή του μ' αυτή του Ι. Χρυσάφη, που τόσο με τις δημόσιες τοποθετήσεις του, όσο και με το συγγραφικό του έργο επεδίωκε την αλλαγή του γυμναστικού συστήματος στα σχολεία της χώρας. Ως επίρρωση των παραπάνω, αναφέρουμε και το σχετικό βιβλίο του σπουδαίου αυτού στοχαστή της γυμναστικής που προτάσσει το σουηδικό σύστημα ως το πιο κατάλληλο σε σχέση με τα υπόλοιπα συστήματα για τις ανάγκες της νεολαίας (Χρυσάφης, 1908), εξαιτίας της σύγχυσης που επικρατούσε με την παράλληλη παρουσία του γερμανικού και σουηδικού συστήματος στη σχολική γυμναστική αγωγή. Τελικά, οι πιέσεις προς το Υπουργείο Παιδείας τελεσφόρησαν με την καθιέρωση του σουηδικού συστήματος, ύστερα και από σχετικό Βασιλικό Διάταγμα το 1909³⁸. Αυτό καθιερώνει μια νέα δομή του προγράμματος της Γυμναστικής και ένα αυστηρό πρόγραμμα, «*το οποίο ανέφερε ρητά την επανάληψη και επέκταση των ήδη κατακτημένων γυμναστικών δεξιοτήτων από τάξη σε τάξη, ενώ παράλληλα οριοθετούσε επακριβώς την ύλη του μαθήματος σε κάθε τάξη μέσω των ημερησίων πινάκων*» (Τσούμας, 2016: 282), αφήνοντας ελάχιστα περιθώρια πρωτοβουλίας στους δασκάλους για εναλλακτικούς τρόπους εκγύμνασης των μαθητών. Επίσης, στο νέο πρόγραμμα γινόταν πρόβλεψη για τον τρόπο επιλογής και αρμοδιοτήτων της ελλανοδίκου – εξεταστικής επιτροπής, που ήταν επιβεβλημένη για την διεξαγωγή των επιδεικτικών γυμναστικών επιδείξεων, στο τέλος της σχολικής χρονιάς, και οι οποίες δεν θα έπρεπε να διέπονταν από ανταγωνιστικό πνεύμα.

Το σουηδικό σύστημα γυμναστικής αφορούσε και την εκγύμναση των θηλέων. Αρκεί να αναφέρουμε τη διεξαγωγή γυμναστικών επιδείξεων θηλέων το 1912 στο Παναθηναϊκό Στάδιο που στέφτηκαν με επιτυχία. Οι ελεύθερες και ενόργανες ασκήσεις, εμπνευσμένες από το σουηδικό σύστημα, είχαν διάφορα επίπεδα δυσκολίας, καθώς και περιεχόμενο συναφές με την ηλικία των μαθητριών (Μανιτάκης, 1962: 299).

Η πολιτεία τα επόμενα χρόνια ανέλαβε πρωτοβουλία να αντικαταστήσει τις γυμναστικές εξετάσεις που τελούνταν τη βδομάδα της διακαινησίμου, νομοθετώντας υπέρ της ενίσχυσης του θεσμού των σχολικών γυμναστικών και των αγωνιστικών επιδείξεων. Στο νόμο 2476/1920 τίθεται το πλαίσιο για το χρόνο και την οργάνωση τέλεσης των επιδείξεων, καθώς επίσης δίνονται οδηγίες για την βράβευση των μαθητών, ενώ

³⁸ Βλ. Βασιλικό διάταγμα, *Περί κανονισμού του προγράμματος της διδακτέας γυμναστικής εν τοις σχολείοις της δημοτικής και μέσης εκπαίδευσως*, Εφημερίς της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 144/30-06-1909, τεύχος Α').

απαιτείται κατάθεση σχετικής έκθεσης στο Υπουργείο. Τέλος ο νόμος παρέχει το δικαίωμα τέλεσης τέτοιων δραστηριοτήτων σε εθνικές ή θρησκευτικές γιορτές³⁹.

Μια ακόμη πρωτοβουλία εκ μέρους της πολιτείας, και πιο συγκεκριμένα του Ι. Χρυσάφη, συναντά κανείς το 1924, οπότε δόθηκαν οι απαραίτητες διευκρινήσεις ως προς τον τρόπο οργάνωσης των επιδείξεων και το ανάλογο οργανόγραμμα, με βάση το οποίο αυτές θα διεξάγονταν. Πιο συγκεκριμένα, εκτός από το δεδομένο γυμναστικό πρόγραμμα θα προσθέτονταν ελληνικοί παραδοσιακοί χοροί, αγώνες στίβου και παιχνίδια παιδαγωγικού χαρακτήρα (Χρυσάφης, 1924). Δε θα πρέπει να παραλείψουμε ότι μετά το 1924 περιλαμβάνονται στο πρώτο μέρος των γυμναστικών επιδείξεων, παρελάσεις των μαθητών, έπαρση σημαίας, ολυμπιακός ύμνος και όρκος του αθλητή, προσφωνήσεις από τους επισήμους και στο δεύτερο μέρος του προγράμματος, την διεξαγωγή γυμναστικών επιδείξεων και αγωνισμάτων. Το τρίτο μέρος των εκδηλώσεων περιλαμβάνει άσματα και παραδοσιακούς εθνικούς χορούς, προορισμένους στο να τονώσουν το εθνικό φρόνημα των συμμετεχόντων.

Ο Ι. Χρυσάφης πρωτοστάτησε στη διοργάνωση σχολικών αγώνων στο Παναθηναϊκό Στάδιο το 1925, αλλά του ασκήθηκε κριτική τόσο από δημοσιεύματα, όσο και από ανθρώπους του αθλητισμού. Αυτό που θα πρέπει να κρατήσουμε είναι η πρόθεση του σπουδαίου αυτού σκαπανέα του αθλητισμού να μετατραπούν οι σχολικοί αγώνες σε ομαδικούς, χωρίς ανταγωνιστική διάθεση. Αυτή η προσπάθεια ναυάγησε και μάλιστα, ύστερα από το θάνατό του, το Υπουργείο Παιδείας επανέφερε το πρότερο καθεστώς, διοργανώνοντας σχολικούς αγώνες παρόμοιους με τους διασυλλογικούς αγώνες του κλασικού αθλητισμού (Οικονομάκου, 2017: 441).

³⁹ Βλ. Νόμος 2476/1920, *Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των νόμων ΒΧΚΑ' και ΓΥΛΗ' περί γυμναστικής* (ΦΕΚ 199/ 04-09-1920, τεύχος Α'). «1. Παν σχολείον της δημοτικής και της μέσης εκπαίδευσως, δημόσιον ή ιδιωτικόν, οφείλει περί το δεύτερον δεκαπενθήμερον του μηνός Μαΐου να εκτελέση δημοσία ενώπιον των γονέων και κηδεμόνων των μαθητών και των αρχών της πόλεως επίδειξιν της κατά το σχολικόν έτος συντελεσθείσης γυμναστικής εργασίας και προόδου των μαθητών. 2. Η επίδειξις αυτή οργανούται υπό του συλλόγου των καθηγητών και δασκάλων, συμπραττούσης και της δια των Νόμων 452 και 1286 κατασταθείσης σχολικής επιτροπής. 3. Εις τους διακρινόμενους κατά τας επιδείξεις ταύτας μαθητάς απονέμονται υπό της σχολικής επιτροπής τιμητικά βραβεία εις είδη οιασδήποτε φύσεως, σχολικής ή οικιακής, ουδέποτε όμως εις χρήμα. 4. Παρεκτός της επιδείξεως ταύτης, δύναται παν σχολείον, κατά τας μεγάλας Εθνικάς και θρησκευτικά εορτάς καθώς και πάσαν άλλην εύκαιρον περίστασιν, να διοργανώση παρομοίαν εορτάς, εν συνεννοήσει πάντοτε μετά της σχολικής επιτροπής και συμφώνως προς τας υπό του Υπουργείου εκδοθησομένας ειδικάς περί τούτων οδηγίας, μέχρι της εκτυπώσεως των οποίων αφήται ελευθέρα πρωτοβουλία περί την εκτέλεσιν των ως άνω διατάξεων. 6. Μετά την εκτέλεσιν της επιδείξεως ταύτης, συντάσσεται ειδική περί αυτής έκθεσις υπό του διευθυντού του σχολείου και του διδάσκοντος την γυμναστικήν, η οποία υποβάλλεται δια του γενικού επιθεωρητού της περιφερείας εις το Υπουργείον».

Το έτος 1929 η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων προβαίνει σε εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις, δίνοντας μεγαλύτερη έμφαση στις σχολικές γυμναστικές επιδείξεις, καθώς και στους σχολικούς αθλητικούς αγώνες (Τσούμας, 2016: 305).

Ακολούθησε ο νόμος 5620/1932⁴⁰, σκοπός του οποίου ήταν να συνθέσει όλους τους ισχύοντες νόμους περί σωματικής αγωγής, με τη λογική να αποτελέσει νομοθετικό οδοδείκτη για τη σωματική αγωγή. Ο νόμος αυτός ενίσχυε τα όσα είχε εισηγηθεί ο νόμος 2476/1920 περί γυμναστικών επιδείξεων (Καρανταΐδου, 2000: 65-69. Τσούμας, 2016: 317). Πιο συγκεκριμένα, υποχρέωνε τα σχολεία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, μετά τις 20 Μαΐου και έως την ημέρα λήξης των μαθημάτων, να διοργανώνουν σε δημόσιους χώρους γυμναστικές επιδείξεις με την παρουσία γονέων, εκπαιδευτικών και ενώπιον της πολιτικής, στρατιωτικής και θρησκευτικής ηγεσίας (Κατζίδης, 2002: 122). Βάσει, επίσης, των διατάξεων του νόμου, από το 1932 στην Παιδαγωγική Ακαδημία, ο γυμναστής Γ. Σαββόπουλος εισηγήθηκε για τις πρώτες τάξεις της Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης γυμναστικές ασκήσεις, γνωστές και ως ασκήσεις – μύθος, δηλαδή ρυθμικές μιμητικές κινήσεις που εκτελούνταν με μουσική υπόκρουση (Ζουζανέας, 1934. Παλαιολόγος 1934, 153-156. Σαββόπουλος, 1934: 165), που τέτοιες συναντάμε ως θεματικές ενότητες στα προγράμματα των γυμναστικών επιδείξεων. Οι τοποθετήσεις του γυμναστή της Παιδαγωγικής Ακαδημίας, Γ. Σαββόπουλου, σε άρθρο του σχετικά με το πώς επιθυμεί να αναπτυχθεί το μάθημα της Γυμναστικής από τους νέους παιδαγωγούς, είναι εξαιρετικά σημαντικές, αφού με τις νέες γυμναστικές γνώσεις – αντιλήψεις που θα διδάχτούν οι δάσκαλοι της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, θα εμπλουτίσουν το σχολικό μάθημα της Γυμναστικής και κατ' επέκταση θα αφήσουν το ανάλογο στίγμα τους στις επιδείξεις (Σαββόπουλος, 1935: 43-44)⁴¹.

Η δικτατορία Ι. Μεταξά του 1936 - 1940 εκδήλωσε υπέρμετρο ενδιαφέρον για τις σχολικές γυμναστικές επιδείξεις⁴². Απόδειξη χαρακτηριστική το *Λεύκωμα των*

⁴⁰ Βλ. Νόμος 5620/1932, *Περί κυρώσεως του 30 Ιουλίου Ν.Δ περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως και κωδικοποιήσεως απόσης της ισχυούσης νομοθεσίας περί Σωματικής αγωγής*, Εφημερίς της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 290/31-08-1932, τεύχος Α').

⁴¹ Ο Γ. Σαββόπουλος (1935) χαρακτηριστικά αναφέρει: «...καλλιεργούμεν ολόκληρον την σφαίραν της σωματικής αγωγής, ήτοι παιδαγωγικήν γυμναστικήν, αγωνιστικήν, παιδιάς, σκοποβολήν, τακτικές ασκήσεις, εθνικούς χορούς, ζωήν υπαίθρου κλπ. προσανατολίζοντες ταύτην προς τας γενικωτέρας απαιτήσεις της αγωγής. [...] την ημερησίαν γύμνασιν, ήτις αποτελεί την έκφρασιν του συστήματος τούτου (εννοεί του σουηδικού) εφαρμόζομεν επί τη βάσει των νέων μεθόδων, και των πλέον πρόσφατων διεθνών ερευνών [...] ο τρόπος ούτος [...] συντρίβει τον σκόπελον της αηδίας και μονοτονίας προς ον προσήρασεν μέχρι τούδε η εφαρμογή του Σουηδικού συστήματος».

⁴² Βλ. *Αθλητική ιστορία δύο ετών: 4 Αυγούστου 1936- 4 Αυγούστου 1938*, εκδόσεις Πυρσός.

γυμναστικών επιδείξεων του 1939 που εξέδωσε το Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας και περιείχε φωτογραφικό και έντυπο υλικό που συλλέχθηκε από τον τύπο της εποχής και αφορούσε τις γυμναστικές επιδείξεις που έλαβαν χώρα στο Παναθηναϊκό Στάδιο για τα σχολεία των Αθηνών και στο στάδιο Καραϊσκάκη για τα αντίστοιχα σχολεία του Πειραιά.⁴³ Η πολιτική της μεταξικής δικτατορίας διακρίθηκε για την διάθεσή της στο να ελέγξει σε απόλυτο βαθμό και να προβάλει τις γυμναστικές επιδείξεις, αναθέτοντας στον Επιθεωρητή Κ. Μιχαηλίδη (1936) να εκδώσει έναν *Πρακτικό οδηγό δημοδιδασκάλου* το 1936 με ειδική μνεία και λεπτομερείς αναφορές τόσο στην προετοιμασία, όσο στο πρόγραμμα, την εμφάνιση των συμμετεχόντων και τη σύνταξη των τελικών εκθέσεων αναφοράς (Αλμπανίδης, 2012: 12).

Με βάση αυτόν τον οδηγό οι γυμναστικές επιδείξεις «αν και επέχουν θέσιν εξετάσεων Γυμναστικής» έπρεπε να έχουν πανηγυρικό χαρακτήρα, διότι ο βασικός σκοπός τους ήταν «να κινηθεί το υπέρ της σωματικής αγωγής ενδιαφέρον των γονέων και της κοινωνίας εν γένει...» (Μιχαηλίδης, 1936: 270-271). Ο Ευ. Αλμπανίδης (2012:12), μελετώντας αυτόν τον οδηγό, παρατηρεί πως το πρόγραμμα είναι απόλυτα προδιαγεγραμμένο και ελεγχόμενο: περιείχε παρέλαση, ελεύθερες σουηδικές ασκήσεις, παιδιές, παραδοσιακούς χορούς, αγωνίσματα και βραβεύσεις. Ο οδηγός προτείνει δε στους γυμναστές να μην επαναλαμβάνουν πάνω από δύο φορές τις ίδιες σουηδικές ασκήσεις. Επιπλέον, γινόταν αναφορά στον τρόπο τέλεσης διάφορων γεωμετρικών σχημάτων στο χώρο με την συνοδεία μουσικής υπόκρουσης και ασμάτων, ώστε να επιτυγχάνεται ελκυστικό για το κοινό θέαμα (Αλμπανίδης, 2012: 12). Όπως φυσικά όριζε και ο νόμος, μετά το πέρας των επιδείξεων, έπρεπε ο υπεύθυνος που είχε οριστεί για τη διεξαγωγή τους να υποβάλει αναλυτική έκθεση, μέσω του προϊσταμένου του, στο Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας. Στην αναλυτική αυτή έκθεση, έπρεπε να περιλαμβάνονται στοιχεία που αφορούν την προετοιμασία, τις συνθήκες που διδάχτηκε το μάθημα σ' όλη τη διάρκεια του έτους, τον τόπο εκγύμνασης των μαθητών, τα στοιχεία των διδασκόντων της Γυμναστικής, το είδος ασκήσεων, παιχνιδιών και αγωνισμάτων που παρουσιάστηκαν στις επιδείξεις, καθώς και τα έπαθλα. Ακόμη, παράλληλα με την έκθεση έπρεπε να επισυναφθούν ως τεκμήρια αντίγραφα προσκλητηρίων, αποκόμματα εφημερίδων,

⁴³ Βλ. *Λεύκωμα Σχολικών Αγώνων και Γυμναστικών Επιδείξεων 1939*, Αθήναι: Έκδοσις Υπουργείου Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας.

φωτογραφίες κ.λπ. (Μιχαηλίδης, 1936: 270-271)⁴⁴. Ο φόβος από πλευράς των διοργανωτών μήπως φανούν κατώτεροι των περιστάσεων, υπό το άγρυπνο βλέμμα μάλιστα του καθεστώτος, σε συνδυασμό με τον ανταγωνισμό που δημιουργεί αυτή η μονομερής προσήλωση στο φαίνεσθαι, οδηγούσε τις επιδείξεις να φτάνουν στα όρια της υπερβολής και του κιτς. Η υπερβολή και ο εντυπωσιασμός φαίνεται πως είναι χαρακτηριστικά των δικτατορικών καθεστώτων, αφού 27 χρόνια αργότερα συναντούμε την ίδια εμμονή και προσήλωση στην εικόνα του θεσμού από την απριλιανή δικτατορία, τουλάχιστον στις μεγάλες πόλεις της χώρας. Μέσω της ίδρυσης της Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας (Ε.Ο.Ν.), που αποτέλεσε κύριο όργανο προπαγάνδας του καθεστώτος στον κόσμο της νεολαίας, απέκτησε πρόσβαση στην εκπαιδευτική διαδικασία. Το καθεστώς αποτέλεσε τον βασικό επόπτη των ομοσπονδιών και αθλητικών σωματείων τα οποία καθοδηγούσαν με τις κατηχητικές του παραινέσεις.

Ενδεικτικό της σημασίας που απέδιδε η κρατική πολιτική στις γυμναστικές επιδείξεις αποτελεί το γεγονός ότι δεν σταμάτησαν να διεξάγονται ακόμη και κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου. Οι εκδηλώσεις αυτές λάμβαναν χώρα στην Αθήνα και τον Πειραιά, στο Παναθηναϊκό Στάδιο, στο Ποδηλατοδρόμιο ή στο Ζηρίναιο Γυμναστήριο, με την παρουσία της ανώτερης πολιτικής ηγεσίας⁴⁵.

Η ιδιωτική εκπαίδευση ακολουθεί τις επιταγές του Υπουργείου, ως προς τον τρόπο τέλεσης των σχολικών επιδείξεων, ακολουθώντας τα βασικά μέρη του τελετουργικού τους. Βέβαια, δεν θα μπορούσαμε να παραλείψουμε και τις πρωτοβουλίες των γυμναστών στα ιδιωτικά ιδρύματα, προκειμένου προφανώς να προκαλέσουν τις εντυπώσεις των θεατών με νέες και πρωτότυπες ασκήσεις μέσα από θεματικές ενότητες.

Ενδεικτικά θα αναφερθούμε στις ετήσιες γυμναστικές επιδείξεις του 1959 στο γήπεδο Καραϊσκάκη (το πρώην Ποδηλατοδρόμιο στο Νέο Φάληρο) που πραγματοποίησε το ιδιωτικό Λύκειο «Ο Πλάτων», κατά τη λήξη του 72^{ου} σχολικού έτους από την ίδρυσή του (εικόνα 5). Αυτές τελέστηκαν στις 8 Ιουνίου, ημέρα Δευτέρα και ώρα 17:15.

⁴⁴ Στο ίδιο πνεύμα κινείται και ο αντίστοιχος οδηγός που εκδόθηκε στα 1951-1952 (Μιχαηλίδης-Κελεμένης, 1951-52: 289-291)

⁴⁵ Σχετικές αναφορές υπάρχουν στις εφημερίδες: *Εμπρός*, φύλλο 1002, 1 Ιουνίου 1948, σ. 2. *Εμπρός*, φύλλο 1003, 2 Ιουνίου 1948, σ. 3. *Εμπρός*, 1006, 5 Ιουνίου 1948, σ. 2.

Εικόνα 5 Πρόγραμμα γυμναστικών επιδείξεων του ιδιωτικού σχολείου «Ο Πλάτων» που τελέστηκαν το 1959 στο γήπεδο Καραϊσκάκη⁴⁶.

Το πρόγραμμα, όπως φαίνεται παραπάνω, χωρίζεται σε 3 μέρη και, τουλάχιστον στο πρώτο μέρος, ακολουθεί τη σειρά και το περιεχόμενο που συναντούμε στην πλειονότητα των σχολικών επιδείξεων. Οι διαφοροποιήσεις σε σχέση με τα δημόσια σχολεία εντοπίζονται στο δεύτερο και τρίτο μέρος. Συγκεκριμένα περιλαμβάνονται ασκήσεις ρυθμικής γυμναστικής με θέματα παρμένα από τη φύση και το παραμύθι⁴⁷, ευρωπαϊκοί χοροί⁴⁸, γυμναστική σε μονόζυγα⁴⁹ και tableaux vivants (πυροτεχνήματα)⁵⁰.

Για να έχουμε μια εικόνα, περισσότερο αναλυτική και αξιόπιστη ως προς τη διάρθρωση του προγράμματος μιας τυπικής σχολικής γυμναστικής επίδειξης, παρατίθεται η πρόταση του Ν. Μπαντούνα (1960: 37), Επιθεωρητή Σωματικής Αγωγής, που δομεί τις επιδείξεις

⁴⁶ Πηγή: Προσωπικό αρχείο.

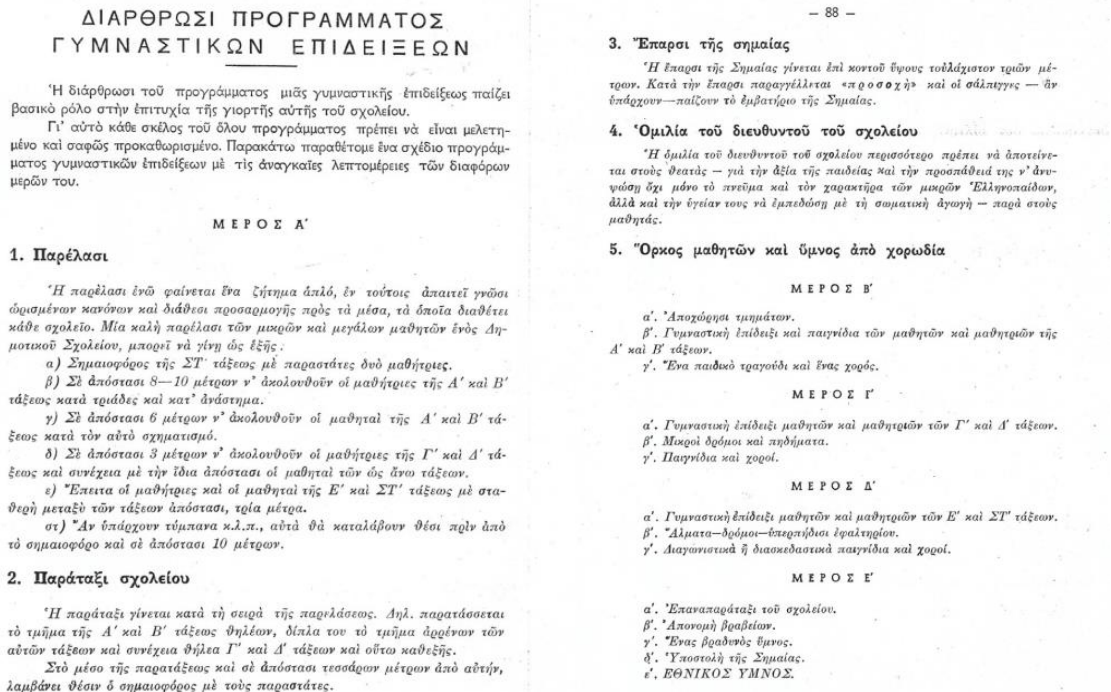
⁴⁷ Οι αναπαραστάσεις δρωμένων με έμπνευση από τον χώρο του παραμυθιού ή με ποικίλη άλλη θεματολογία κατά τη διάρκεια των σχολικών γυμναστικών επιδείξεων είναι γεγονός. Υπήρχαν και περιπτώσεις που πολλοί διοργανωτές εμπνέονταν από την ελληνική ιστορία. Έτσι, ο ανώνυμος συγγραφέας (1973:2) της εφημερίδας *Φωνή της Χαλκιδικής*, αναφέρει για παράδειγμα την αναπαραστάση της κήρυξης της Επανάστασης του 1821 στην πλατεία της κοινότητας Νεοχωρίου, στις 3 Ιουνίου 1973, στα πλαίσια των επιδείξεων.

⁴⁸ Ενδέχεται η παρουσίαση τέτοιων εισαγόμενων πολιτιστικών εκδηλώσεων να υποδηλώνει την οικονομική ευρωστία των ιδιωτικών σχολείων να προσφέρουν περισσότερες δραστηριότητες στους νέους μαθητές, ίσως και να υποδηλώνει την στροφή προς τις ευρωπαϊκές συνήθειες που υφίστανται στην κουλτούρα των αστών του Πειραιά.

⁴⁹ Η ύπαρξη κινητών οργάνων, ως μέρος των σχολικών γυμναστικών επιδείξεων, δεν πρέπει να τη θεωρούμε δεδομένη, ειδικά για τα δημόσια σχολεία, αφού το κόστος αγοράς τους υπήρξε σημαντικό.

⁵⁰ Τα tableaux vivants, που σημαίνουν «ζωντανές εικόνες» περιγράφουν μια ομάδα από ηθοποιούς ή μοντέλα με κατάλληλα κοστούμια που στέκονται προσεκτικά και με θεατρικότητα. Κάτι ανάλογο θα πρέπει να φανταστούμε ότι θα συνέβαινε στο τέλος των επιδείξεων, όπου τα παιδιά με ανάλογη θεατρικότητα θα στέκονταν μπροστά από τους θεατές, ενώ παράλληλα τα πυροτεχνήματα θα ολοκλήρωναν τη σκηνική παρουσία, προσφέροντας σίγουρα ένα εντυπωσιακό θέαμα, δυσανάλογο με το κλείσιμο των γυμναστικών επιδείξεων των υπόλοιπων δημόσιων σχολείων.

σε πέντε μέρη, σε κάθε μέρος από τα οποία περιγράφει λεπτομερώς το περιεχόμενο (εικόνα 6).

Εικόνα 6 Διάρθρωση του προγράμματος των γυμναστικών επιδείξεων, έτσι όπως προτάθηκε στα 1960 από τον Επιθεωρητή Ν. Μπαντούνα⁵¹.

Η απριλιανή δικτατορία στο πνεύμα του απόλυτου ελέγχου που επιφέρει η βαθιά της ανασφάλεια, και προκειμένου να παρουσιάσει μια εικόνα σταθερότητας και παγίωσης του καθεστώτος της στα μάτια του λαού, απαιτούσε, με μια σειρά από εγκυκλίους, να ελέγξει τις διαδικασίες τέλεσης των αθλητικών σχολικών επιδείξεων και στην πιο μικρή τους λεπτομέρεια. Όπως παλαιότερα ο Ι. Μεταξάς με εφελτήριο τον «Τρίτο Ελληνικό Πολιτισμό»⁵², έτσι και η δικτατορία των Συνταγματαρχών με σύνθημα το περίφημο «Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών» έδινε το ιδεολογικό στίγμα του ελληνοχριστιανικού

⁵¹ Βλ. Μπαντούνας (1960: 87).

⁵² Το ζήτημα της εθνικής συνέχειας αποτελούσε κεντρική ρητορική του καθεστώτος Μεταξά. Ο «Τρίτος ελληνικός πολιτισμός» ήταν το σλόγκαν που χρησιμοποιούνταν καθημερινά και υπονοούσε την ανάδειξη της ελληνικής φυλής που αντλούσε έμπνευση από τις αξίες της αρχαίας Ελλάδας και του Βυζαντίου. Αυτή η ιδεολογία, επηρεασμένη από ανάλογες ιδεολογίες των ολοκληρωτικών ευρωπαϊκών καθεστώτων της εποχής, αποτελούσε το βασικό πυρήνα της μεταξικής ιδεολογίας που επιδίωκε οι Έλληνες να καταστούν άξιοι συνεχιστές του ηρωικού και πολιτιστικού παρελθόντος τους (Αγγελής, 2004: 165-166. Πλουμίδης, 2016: 8-14).

ιδεώδους που προσπαθούσε να εμφυσήσει στους μαθητές και, με αυτό ως άξονα, θα σχεδίαζε κάθε πολιτική και κοινωνική της δράση (Γιαννακόπουλος – Αλμπανίδης, 2017: 23). Επιπρόσθετα, χαρακτηριστικό των δικτατορικών καθεστώτων ήταν ο έντονος τελετουργικός χαρακτήρας των γυμναστικών επιδείξεων, γι' αυτό και τίποτα δεν αφηνόταν στην τύχη. Όπως αναφέρει και ο J. Hangreaves (1986: 12) οι τελετουργικές πρακτικές χρησίμευαν στη δημιουργία μιας «ισχυρής αναπαράστασης της κοινωνικής και πολιτικής τάξης», η οποία στηρίζεται σε μια συμβολική γλώσσα και επικαλείται τη νομιμοφροσύνη των πολιτών (Κουλούρη, 1997: 80).

Ο υπέρμετρος ζήλος που επέδειξε το καθεστώς για να τονίσει την επιβεβλημένη παρουσία του στρατού στα ελληνικά πράγματα, φαίνεται πως ενοχοποίησε στα μάτια του απλού κόσμου την αγάπη και την πίστη του για τον στρατό, τη θρησκεία και την ιστορία του, αντιλήψεις που πέρασαν σε κρίση στη Μεταπολίτευση. Και ενώ στις γυμναστικές επιδείξεις η ιδεολογία του καθεστώτος δεν ήταν προκλητικά εμφανής, οι παρελάσεις των εθνικών γιορτών μετατρέπονταν σε μια κακόγουστη φιέστα, συνεπικουρούμενης της έλλειψης πνεύματος ελευθερίας στις καρδιές του κόσμου. Απόδειξη τα άψυχα χαμόγελα, τα ομοιόμορφα κεφάλια χωρίς πρόσωπο, οι ξύλινοι διθύραμβοι των πανηγυρικών λόγων που εξυμνούσαν το καθεστώς κ.λπ.

Η κατάργηση του απριλιανού καθεστώτος συμπάρεσυρε και τις γυμναστικές επιδείξεις, οδηγώντας τες στο ιστορικό τους τέλος, με τη μορφή τουλάχιστον που ήταν μέχρι τότε γνωστές. Τη θέση τους πήραν οι σχολικοί αγώνες προς χάριν της άμιλλας και χωρίς παραπομπές σε καθετί εθνικό. Πιο συγκεκριμένα, στη Μεταπολίτευση το πιο βασικό ζήτημα που απασχόλησε την γυμναστική εκπαιδευτική πολιτική ήταν η απαλλαγή της γυμναστικής από τις γυμναστικές επιδείξεις. Η κατάργηση των σχολικών γυμναστικών επιδείξεων βασίστηκε στο γεγονός ότι η απαιτητική προετοιμασία εκ μέρους των γυμναστών, προκειμένου να επιτευχθεί η ακρίβεια και να εντυπωσιαστούν με τις επιδείξεις οι θεατές, η προϊστάμενη εκπαιδευτική αρχή και η πολιτική εξουσία, αφαιρούσε πολύτιμο χρόνο για οποιαδήποτε άλλη σωματική δραστηριότητα⁵³ (Τσούμας, 2016: 273). Επίσης, προκαλούσε εντάσεις και απειθαρχία μεταξύ μαθητών αλλά και εκπαιδευτικών, μέσω αντιπαιδαγωγικών ενεργειών (Σεραφειμίδης, 1982: 53-54). Είναι πραγματικότητα ότι η προετοιμασία των σχολικών γυμναστικών επιδείξεων είχε αδιάλειπτη διάρκεια αν

⁵³ Η διδασκαλία του μαθήματος της Γυμναστικής περιοριζόταν κυρίως στην προετοιμασία των μαθητών που μπορούσαν να συμμετάσχουν στις ετήσιες γυμναστικές εξετάσεις.

όχι όλη, μεγάλος μέρος της σχολικής χρονιάς, εξαιτίας του μεγάλου βαθμού δυσκολίας που απαιτούσε ο συγχρονισμός των εκτελέσεων των ασκήσεων, η σύνθεση του ρυθμού και η πρωτοτυπία των προγραμμάτων. Στο χρόνο που απέμενε οι μαθητές διδάσκονταν κλασικό αθλητισμό και εθνικούς παραδοσιακούς χορούς (Γκάτζιου, 2021: 28). Όπως ειπώθηκε και παραπάνω, το μακροσκελές πρόγραμμα των επιδείξεων συχνά περιελάμβανε παραμυθοδράματα και χορογραφίες, μετατρέποντας τις γυμναστικές επιδείξεις σε ένα υπερβολικό θέαμα, με φολκλορικό και πολλές φορές αμφιβόλου αισθητικής περιεχόμενο.

Απότοκο των υπερβολών που σημειώνονταν στο περιεχόμενο των επιδείξεων, αλλά κυρίως του γεγονότος της εξαντλητικής προετοιμασίας και των απόνερων που αυτή δημιουργούσε, ήταν να εκδηλωθούν κατά καιρούς έντονες αντιδράσεις, τόσο από γονείς⁵⁴, όσο και από δημόσιους κρατικούς λειτουργούς⁵⁵. Παρ' όλα αυτά, κανείς μέχρι την κατάργησή τους, συμπεριλαμβανομένου και των επικριτών του καθεστώτος δεν επέκρινε τις γυμναστικές επιδείξεις ως τελετή ταυτισμένη με το καθεστώς της Χούντας, μιας και αυτές προϋπήρχαν της δικτατορίας και τύγχαναν ευρείας αποδοχής από την κοινωνία.

Ο άνθρωπος που στηλίτευσε τις καθεστηκυίες αντιλήψεις και τα παρωχημένα κατά πολλούς συστήματα, καθώς και την ίδια την ύπαρξη των γυμναστικών επιδείξεων, ήταν ο Τ. Ιωαννίδης (Αλμπανίδης, 2012: 14). Η κριτική του για το μέχρι τότε σύστημα ξεκίνησε από πολύ νωρίς, το 1936, και αργότερα έλαβε σάρκα και οστά το 1958, με υπόμνημα προς τη Διεύθυνση Σωματικής Αγωγής του Υπουργείου Παιδείας.⁵⁶ Η αναβάθμιση του ρόλου του, ως συμβόλου Φυσικής Αγωγής του νεοϊδρυθέντος Παιδαγωγικού Ινστιτούτου από την κυβέρνηση Γεωργίου Παπανδρέου το 1965, του επέτρεψε να δημοσιεύσει τις απόψεις του για τις σχολικές γυμναστικές επιδείξεις⁵⁷. Την περίοδο της επταετούς

⁵⁴ Ο Ευ. Αλμπανίδης (2012: 14), σε μελέτη για τις γυμναστικές επιδείξεις, περιλαμβάνει την επιστολή του Γεωργίου Παπασωτηρίου, ενός εκπροσώπου γονέων που στα 1902 σημειώνει: « η γυμναστική κατήντησε μάθημα, ως η γεωμετρία, και πρέπει ο γυμναζόμενος να έχει εντεταμένη την διάνοια, ως λύων μαθηματικών πρόβλημα. [...] οι γυμναζόμενοι επί μήνας βασανίζονται, δια να ευχαριστήσωσι τους θεατάς, ακριβώς όπως εις τα μπαλέτα».

⁵⁵ Στα 1952 ο Γενικός Διευθυντής του Υπουργείου Παιδείας, Ευάγγελος Παπανούτσος χαρακτηρίζει τα παιδιά ανδρείκελα που κουνούν με τρόπο κωμικό τα χέρια τους (Αλμπανίδης, 2012: 14).

⁵⁶ Βλ. ΠΙ. Εισήγηση Προέδρου *Περί τροποποιήσεως του ήδη υφιστάμενου καθεστώτος γυμναστικών επιδείξεων – παρελάσεων και Σχολικών πρωταθλημάτων*, αρχείο Ίωνα Ιωαννίδη.

⁵⁷ Ο Τ. Ιωαννίδης (1965: 4-5) αναφέρει τα παρακάτω: «Γενικά, παρελάσεις, μουσικές, πειθαρχημένες ομαδικές ασκήσεις μέσα σε απλόχωρο στάδιο παρουσιάζουν μεγαλόπρεπο θέαμα και για μια στιγμή προκαλούν και συγκίνηση. Αρκούν όμως αυτά; Γεννούν οι τέτοιες συγκινήσεις αισιοδοξία για τις απώτερες επιδιώξεις μας; Ή μήπως η τόσο μεγάλη έμφαση στο θεαματικό μέρος αφαιρεί το ουσσιωδέστερο από τους σκοπούς που θέτει η αγωγή και ειδικότερα η Φ.Α.; Όταν δε ξέρουμε πως ο βασικότερός μας σκοπός είναι να καλλιεργηθεί ο εσωτερικός κόσμος του παιδιού εύλογα γεννιέται το ερώτημα: Είμαστε στο σωστό δρόμο με τις επιδείξεις; Η νέα γραμμή είναι η αγωνιστική, στην ευρύτερή της μορφή, γιατί βρίσκεται κοντύτερα στη φύση του παιδιού και

δικτατορίας οποιαδήποτε συζήτηση για κατάργηση των γυμναστικών επιδείξεων διακόπηκε. Παράλληλα η κατάργηση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου στάθηκε η αφορμή για να απομακρυνθεί ο Ι. Ιωαννίδης από τις ζυμώσεις που είχαν ήδη ξεκινήσει για την κατάργηση των επιδείξεων. Πιθανόν οι γυμναστικές επιδείξεις ήταν στις προθέσεις του καθεστώτος να εργαλειοποιηθούν⁵⁸, με σκοπό την επανεκπαίδευση των πολιτών στο εθνικά ορθό (ή διαφορετικά, την επαναπροσέγγιση στη νέα εθνική πραγματικότητα, εκφραστής της οποίας ήταν το καθεστώς) και μέσω των επιδείξεων να εξαγνιστεί από τη μια το καθεστώς, και από την άλλη να αντιπαραβάλει ο λαός τις φιλότιμες προσπάθειες του καθεστώτος σε σχέση με τους φαύλους πολιτικούς της προδικτατορικής περιόδου (Κούκη, 2016: 331).

Η αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1974 αναζωπύρωσε το ζήτημα, βάζοντας στη συζήτηση και άλλους καθηγητές Φυσικής Αγωγής, όπως τον Η. Ανδρακάκο (1975γ: 432), ο οποίος αντιμετώπιζε της σχολικές γυμναστικές επιδείξεις ως «*θεσμός βρικόλακα, μιας και με αυτές καταπονούνται, χωρίς καμιά ωφέλεια, αμφότεροι καθηγητές και μαθητές. Η δε ρώμη και η δεξιότητα που εμφανίζεται είναι απλώς επιλεκτική. Δεν είναι νόμιμες οι επιδείξεις διότι ο νόμος ορίζει σαφώς ότι θα επιδεικνύονται ασκήσεις από το σχολικό πρόγραμμα ενώ οι ασκήσεις των επιδείξεων απέχουν πολύ απ' αυτές που διδάσκονται. Δεν είναι αληθινές γιατί δεν αντιπροσωπεύουν την ύλη που διδάσκονται στο σχολείο*». Η επιστροφή του Ί. Ιωαννίδη στα πράγματα επανέφεραν το ζήτημα κατάργησης των σχολικών γυμναστικών επιδείξεων (Ανδρακάκος, 1975α: 36-38, 1975β: 31-32). Παράλληλα, με την αναφορά που έκανε στο Υπουργείο Παιδείας στις 21-2-1975 ο Η. Ανδρακάκος (1975γ: 432) *Περί τροποποίησης του ήδη υφιστάμενου καθεστώτος Γυμναστικών Επιδείξεων και Σχολικών Αγώνων*, το Υπουργείο, εν τέλει, ανταποκρίθηκε στα αιτήματα των καιρών⁵⁹ συστήνοντας αρμόδια επιτροπή για να συζητηθεί το θέμα της

δίνει σ' αυτό ένα δυνατό και υψηλό παιδαγωγικό κίνητρο και βίωμα. Στις επιδείξεις με τα παραγγέλματα κυρίως προβάλλεται το άτομο του Καθηγητή. Κι ο σκοπός του Καθηγητή Φυσικής Αγωγής είναι κυρίως να εντυπωσιάσει. Το τι γίνεται με το παιδί έρχεται σε δεύτερη μοίρα. [...] Η λέξη αγγαρεία για τα παιδιά μας δεν θα ήταν υπερβολή. Πιστεύω ότι στην πραγματικότητα οι επιδείξεις αντηχούν σαν ειρωνεία. Καμιά επαφή με την σημερινή πραγματικότητα».

⁵⁸ Αυτό θα επιτυγχανόταν μέσω του περιεχομένου των επιδείξεων, που εκτός των άλλων περιελάμβανε τον εθνικό ύμνο, εθνικούς χορούς, θεματικές από την ελληνική ιστορία, πανηγυρικούς λόγους κ.λπ., που παρέπεμπαν στο εθνικά ορθό.

⁵⁹ Σε σχετική μελέτη του ο Ευ. Αλμπανίδης (2012: 15) σημειώνει ότι ένας μεγάλος αριθμός από επιστολές στάλθηκε στην επιτροπή που συστήθηκε από το Υπουργείο Παιδείας για την κατάργησή τους. Επρόκειτο για τηλεγραφήματα της Ενώσεως Γυμναστών Βορείου Ελλάδος, της Ομοσπονδίας Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης, Τηλεγράφημα Ένωσης Γυμναστών Ελλάδος και της Περιφερειακής Ένωσης Γυμναστών Νομού Αχαΐας.

κατάργησης των επιδείξεων, με πρόεδρο τον Ί. Ιωαννίδη, αίτημα που έγινε αποδεκτό από τον υφυπουργό Χ. Καραπιπέρη του Υπουργείου Παιδείας⁶⁰.

Οι προτάσεις του Ί. Ιωαννίδη να αντικατασταθούν οι σχολικές γυμναστικές επιδείξεις με αθλητικές γιορτές που θα βασίζονταν στην ψυχοπνευματική διαπαιδαγώγηση των μαθητών, θα προσέδιδαν στο νέο θεσμό μια λιγότερο αυστηρή και περισσότερο διασκεδαστική-αγωνιστική χροιά στη συνείδηση των συμμετεχόντων και των θεατών. Το νέο αθλητικό πρόγραμμα που πρότεινε ο Ι. Ιωαννίδης περιελάμβανε αγωνίσματα από τον κλασσικό αθλητισμό, ήδη γνωστά από τις καταργηθείσες γυμναστικές επιδείξεις, αλλά κυρίως ομαδικά αγωνίσματα, όπως την καλαθοσφαίριση, την χειροσφαίριση, την πετοσφαίριση, την κολύμβηση, τους παραδοσιακούς χορούς, την ενόργανη γυμναστική και άλλες αθλοπαιδιές (Γκάτζιου, 2021: 49). Η ειδοποιός διαφορά με τις προγενέστερες επιδείξεις ήταν ότι δινόταν έμφαση στην ανάπτυξη της πνευματικής και πολιτιστικής καλλιέργειας των μαθητών, αφού συμπεριλαμβάνονταν ομιλίες, θεατρικές παραστάσεις και εκθέσεις χειροτεχνίας και ζωγραφικής, διαλέξεις και συναυλίες⁶¹.

Ένα ακόμη γεγονός που αποδεικνύει ότι οι γυμναστικές επιδείξεις (ως αναχρονιστικός και παρωχημένος φορέας ανάδειξης του σουηδικού συστήματος γυμναστικής, της έντονης στρατιωτικοποίησης⁶², της εξαφάνισης της ατομικότητας και λειτουργίας ενός δασκαλοκεντρικού συστήματος εκπαίδευσης) είχαν ολοκληρώσει τον ιστορικό τους ρόλο, φαίνεται από τις προτάσεις προς το Υπουργείο Παιδείας, εκ μέρους των γυμναστών, να αντικατασταθεί το σουηδικό γυμναστικό σύστημα από την αγωνιστική και τις αθλοπαιδιές. Επιπλέον, η υποχώρηση του δασκαλοκεντρικού συστήματος με ένα μαθητοκεντρικό, που απαντούσε στις σύγχρονες απαιτήσεις των καιρών, φαίνεται από τις προθέσεις του Ί. Ιωαννίδη, ως προς τη νέα κατάσταση που θα διαμορφωνόταν, αφού «η αθλητική γιορτή σαφέστατα δεν έχει χαρακτήρα επίδειξης και τούτο γιατί θα διοργανώνεται από τα παιδιά τα ίδια, τη Μαθητική τους κοινότητα. Οι γυμναστές θα συγκροτούν το

⁶⁰ Η απόφαση Φ.712,31/194/96813/19-9-1975 αντικαθιστά τα όσα ίσχυαν για τις γυμναστικές επιδείξεις με τα εξής: «Παν σχολείον Μέσης Εκπαιδεύσεως Δημόσιον ή Ιδιωτικόν, οφείλει κατά μήνα Μάιον να τελή ενώπιον των γονέων και κηδεμόνων των μαθητών αθλητικήν σχολικήν εορτήν. Η εορτή αυτή οργανούται υπό της Μαθητικής Κοινότητος του Σχολείου, υπό την εποπτείαν του Δ/τού αυτού, εχούσης ως συμβούλους τους παρ' αυτό Καθηγητάς Σωματικής Αγωγής. Η ανωτέρω αθλητική εορτή δύναται να συνδυασθή και δι' άλλων πνευματικών και πολιτιστικών εκδηλώσεων...» (Ανώνυμος, 1975: 4-5).

⁶¹ Βλ. απόφαση του ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 712,31/194/9681/19-9-1975.

⁶² Σύμφωνα με τον Θ. Τσούμα (2016: 204) «οι τακτικές ασκήσεις συνήθιζαν τους μαθητές σε περισσότερο πειθαρχικές δομές, καθώς η σύνδεσή τους με τις στρατιωτικές ασκήσεις ήταν αναμφίβολη. [...] Η Γυμναστική στο δημοτικό σχολείο αποκτούσε τη νομιμοποίησή της μέσα από πειθαρχικές δομές και τη στρατιωτική προετοιμασία».

πρόγραμμα και αυτά θα είναι οι κριτές και διαιτητές των αγώνων. Οι γυμναστές θα σταθούν πολύτιμοι σύμβουλοι και συμπαραστάτες τους, αλλά θα μένουν πάντα αφανείς» (1975: 5-6).

Η αλλαγή νοοτροπίας από το δασκαλοκεντρικό σύστημα σε ένα πιο μαθητοκεντρικό είναι μια σημαντική αλλαγή που συμβαδίζει με τις επιταγές της σύγχρονης εποχής, αλλά δεν ήταν καθόλου δεδομένη να συμβεί, τουλάχιστον την περίοδο της στρατιωτικής δικτατορίας. Στο δασκαλοκεντρικό πνεύμα των γυμναστικών επιδείξεων ο γυμναστής (ή ο δάσκαλος) πρωταγωνιστούσαν, ως τα κεντρικά πρόσωπα της γιορτής. Οι μαθητές και οι μαθήτριες εκτελούσαν υπάκουοι τις ασκήσεις, αντιμετωπιζόμενοι ως όργανα που τα συντόνιζαν κάτω από το πανοπτικό βλέμμα οι εκπαιδευτικοί, ομοιόμορφα ντυμένοι, θυμίζοντας οργουελικές εποχές (Οικονομάκου, 2017: 274-276).

Αν και δεν αποκλείονταν η δυνατότητα διεξαγωγής σχολικών γυμναστικών επιδείξεων, αποσύρθηκε το πρόγραμμα των επιδείξεων και τη θέση τους πήραν ατομικές και ομαδικές δραστηριότητες με καθαρά αγωνιστικό χαρακτήρα (Αλμπανίδης, 2012: 15). Η επίσημη και τελεσίδικη απόφαση του Υπουργείου Παιδείας, που απέκλειε από το πρόγραμμα τις γυμναστικές επιδείξεις, προβλέποντας τη διεξαγωγή σχολικών αγώνων κάθε χρόνο σε κάθε σχολείο πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, έρχεται το 1987 να κλείσει τον θεσμό των σχολικών γυμναστικών επιδείξεων. Οι γυμναστικές επιδείξεις, που ξεκίνησαν το μακρινό 1883 και επικράτησαν για πάνω από εκατό χρόνια, ως το 1975, υπήρξαν αναπόσπαστο κομμάτι της σχολικής ζωής σε μια εποχή που η σωματική αγωγή μόλις διαμορφωνόταν. Στα χρόνια αυτά ικανοποίησαν από τη μια το συλλογικό αίσθημα, καθώς ικανοποίησαν τις ανάγκες για ψυχαγωγία, ανάγκες εργαλειοποιημένες ενίοτε από τους φορείς της εξουσίας, καλλιεργώντας μέσα από την πειθαρχία και την ομοιομορφία τους στόχους και των δικτατορικών καθεστώτων. Με έντονο το ιδεολογικό εθνικό πρόταγμα⁶³, δημιούργησαν, από την άλλη, προβλήματα πρακτικά, ως προς το ίδιο το μάθημα της Γυμναστικής, καθιστώντας τις επιδείξεις πρώτον ξεπερασμένες από την εξέλιξη της επιστήμης της Φυσικής Αγωγής, και δεύτερον ιδεολογικοπολιτικά απεκδυόμενες από τις άλλοτε ιστορικές ανάγκες και τις εθνικιστικές προτεραιότητες της ελληνικής κοινωνίας.

⁶³ Στο νομοσχέδιο του 1899 ορίζονται τα παρακάτω: «η δημοτική εκπαίδευσις θρησκευτικόν, ηθικόν και εθνικόν έχουσα χαρακτήρα προτίθεται να αναδείξη τους δι' αυτής παιδευομένους πολίτας χρηστούς και επιτηδέους εις τον πρακτικόν βίον, αναπτύσσουσα αρμονικώς τας ψυχικάς και σωματικάς δυνάμεις και μεταδίδουσα αυτοίς τας προσηκούσας γνώσεις και δεξιότητας». Βλ. Παράρτημα 124/15-5-1899 της εφημερίδος της Βουλής της Α' Συνόδου της ΙΕ' βουλευτικής περιόδου. *Νομοσχέδιον περί δημοτικής εκπαίδευσως*, εν Αθήναις εκ του Εθνικού τυπογραφείου και λιθογραφείου 1899, σ. 346.

3.2 Η πολιτική του καθεστώτος για τον αθλητισμό

Η πολιτική της δικτατορίας απέναντι στον αθλητισμό δεν απείχε από τους βασικούς εκπαιδευτικούς στόχους των προηγούμενων δημοκρατικά εκλεγμένων κυβερνήσεων, που έθεταν ως προτεραιότητα την καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης και την ιστορία του ελληνικού έθνους⁶⁴. Επί της ουσίας, θα λέγαμε ότι το καθεστώς επανέφερε την εκπαιδευτική πολιτική του 1952, και με πρόταγμα το ελληνοχριστιανικό ιδεώδες, δημιουργούσε στο θυμικό του λαού μάλλον σύγχυση. Η ειδοποιός διαφορά με το παρελθόν ήταν ότι το καθεστώς καλλιέργησε ένα νέο τύπο εθνικισμού, βαθιά συμπλεγματικό και εσωστρεφές, με δόσεις υπερβολής και φανατισμού που θύμιζε ή συμβάδιζε με παλαιότερες εποχές· κυρίως, όμως, ο πατριωτισμός που προπαγάνδιζε το καθεστώς έψαχνε και εντόπιζε εχθρούς, τόσο εκτός συνόρων (φόβος περί σλαβικής εισβολής), όσο και εντός (κομμουνιστικός κίνδυνος), με αποτέλεσμα να διαχωρίζει τον λαό σε εθνικόφρονες πατριώτες και αριστερούς – κομμουνιστές (Μελετόπουλος, 1993: 36-39). Αυτό όμως που κατάφερε ήταν να δημιουργήσει τα αντίθετα αποτελέσματα από τα προσδοκώμενα, όπως σύγχυση, φόβο, δυσπιστία, ενοχή και ντροπή μεταξύ των πολιτών. Η εκπαίδευση των νέων Ελλήνων βρέθηκε από νωρίς στο στόχαστρο του καθεστώτος, που προσπάθησε να την εργαλειοποιήσει, αναγνωρίζοντας μ' αυτόν τον τρόπο την δύναμη της τελευταίας να πλάθει συνειδήσεις και να συντηρεί και να διαμορφώνει τις πραγματικότητες της ζωής, που θέτει η πολιτεία στους νέους πολίτες – μαθητές.

Ένα πρώτο χαρακτηριστικό γνώρισμα της στρατιωτικής δικτατορίας είναι η συνειδητή επιλογή να χειραγωγήσει τους εκπαιδευτικούς θεσμούς, προκαλώντας στασιμότητα στον τομέα της παιδείας, με την εξήγηση ότι είτε δεν αφουγκράστηκε ή δεν έλαβε υπόψη τις εξελίξεις στον χώρο της εκπαίδευσης, είτε απλώς ήθελε να τις ελέγξει. Παγώνει, λοιπόν,

⁶⁴ Χαρακτηριστικός είναι ο Αναγκαστικός Νόμος 129/1967 (*Περί οργανώσεως και διοικήσεως της Γενικής Εκπαιδεύσεως και άλλων τινών διατάξεων*), όπου στο 1^ο κίολας άρθρο δίνεται το ιδεολογικό στίγμα του καθεστώτος, «ως συνεπής, παρέχουσα αγωγήν επί τη βάσει των ιδεωδών του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, αποσκοπεί να καταστήση τους εκπαιδευόμενους ικανούς όπως εκπληρώσι τας υποχρεώσεις των ως άνθρωποι και πολίται και ανταποκρίνονται εντός της πολιτικής κοινότητος του ελληνικού έθνους εις τας επιβαλλομένας απαιτήσεις υπό της συγχρόνου ζωής». Η απόφαση του καθεστώτος για τη χρήση της καθαρεύουσας ως επίσημης γλώσσας, ακολουθεί τον συλλογισμό της γλωσσικής ιστορικής συνέχειας του έθνους και γι' αυτό την συναντούμε στους επίσημους πανηγυρικούς λόγους και στις γραπτές καταθέσεις και αναφορές των εκπαιδευτικών στις γυμναστικές επιδείξεις. Στο άρθρο 5.2 του Αναγκαστικού Νόμου 129/1967 αποφασίζεται ότι: «η απλή καθαρεύουσα, επίσημος γλώσσα του Κράτους κατά διάταξιν συνταγματικήν, είναι το όργανον εκφράσεως, γραπτής και προφορικής, διδασκόντων και διδασκομένων, εις τας τάξεις Δ', Ε' και ΣΤ' τάξεις του Δημοτικού Σχολείου».

την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964⁶⁵, ενώ αντίθετα επανέρχεται σε πρότερα εκπαιδευτικά συστήματα⁶⁶. Το απριλιανό καθεστώς είχε κύριο μέλημα τον έλεγχο της εκπαίδευσης και, ακολούθως, την υποταγή των εκπαιδευτικών. Οι καθηγητές Φυσικής Αγωγής, στοχοποιήθηκαν, μέσω της γραπτής αξιολόγησής τους από τους επιθεωρητές εκπαίδευσης. Με βάση αυτές τις εκθέσεις, η αξιολόγηση των εκπαιδευτικών δεν περιοριζόταν στα εκπαιδευτικά τους καθήκοντα, αλλά συνυπολογιζόταν η γενικότερη στάση τους προς το καθεστώς και εξετάζονταν ως προς τα κοινωνικά και πολιτικά τους φρονήματα. Η υποψία για οποιαδήποτε παρέκκλιση προς τις επιταγές του καθεστώτος επέφερε την αναγκαστική μετάθεση των εκπαιδευτικών σε ακριτικές περιοχές της χώρας, που ισοδυναμούσαν με μια ιδιότυπη εξορία.

Η απριλιανή δικτατορία, εκτός από την χειραγώγηση των θεσμών, διέκοψε την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που είχε ξεκινήσει νωρίτερα με πρωτοβουλία του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, το οποίο είχε προτείνει στροφή της Φυσικής Αγωγής προς την αγωνιστική, εγκαταλείποντας τη σουηδική γυμναστική. Προβαίνει, λοιπόν, στην κατάργηση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, ως φορέα εκπαιδευτικών προτάσεων και εξελίξεων, με προφανή σκοπό να ελέγξει απόλυτα τις εκπαιδευτικές εξελίξεις⁶⁷. Παράλληλα με την κατάργηση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, το καθεστώς διακόπτει σχετικές συλλογικές δράσεις στον χώρο της γυμναστικής, στο πνεύμα του αυστηρού

⁶⁵ Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964 με τον νόμο 4379/1964 (που τελικά δεν τέθηκε σε εφαρμογή, λόγω των πολιτικών εξελίξεων) έθετε τις βάσεις για την ίδρυση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου και διόριζε ως πάρεδρο του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου έναν καθηγητή Φυσικής Αγωγής, ενώ παράλληλα δρομολογούνταν αλλαγές στο μάθημα της Φυσικής Αγωγής.

⁶⁶ Συνεχίστηκε να επικρατεί η σουηδική παιδαγωγική γυμναστική, αν και αυτή εξακολουθούσε να λειτουργεί σε ένα περιορισμένο χρονικό πλαίσιο, λόγω της έμφασης που δινόταν στις γυμναστικές επιδείξεις και στα σχολικά πρωταθλήματα από το καθεστώς. Το σουηδικό σύστημα γυμναστικής, όπως και το προγενέστερό της γερμανικό, που υιοθετήθηκαν στο μάθημα της Φυσικής Αγωγής, εξυπηρετούσαν τους εθνικούς σκοπούς, τα ιδεώδη και τις εθνικές επιδιώξεις. Στα πλαίσια της ανάγκης ενίσχυσης της εθνικής ταυτότητας, η διάδοση της σωματικής άσκησης, μέσω αυτών των συστημάτων, εξυπηρετούσε τη δημιουργία πειθαρχημένων πολιτών-στρατιωτών, ιδανική επιλογή που συντήρησε και το απριλιανό καθεστώς. Από το βιβλίο του Τ. Ρόμβου (2016: 24) θα χρησιμοποιήσουμε τα λόγια του Ίωνα Δραγούμη, ο οποίος απευθυνόμενος στον γυμναστή Γεώργιο Κηπιώτη στις κατεχόμενες Σέρρες από τους Βουλγάρους και τους Τούρκους, το 1901, του είπε: «Πόλεμον έχομεν και οφείλομεν να είμεθα έτοιμοι. Είναι ανάγκη να έλθουν γυμνασταί, ζωηροί άνδρες εξ Αθηνών, εις κάθε πόλιν και χωρίον της Μακεδονικής γης δια να παιδεύσουν τους ευλυγιστοτέρους των διδασκάλων εις την γυμναστικήν. Και εν τοις κέντροις, όπου δεν υπάρχει Γυμνάσιον, πρέπει να δημιουργηθεί τοιοῦτον. Να καταρτισθῶσι Γυμναστήρια παντοῦ, εις Δράμαν, εις Καβάλλαν, εις Κοζάνην, εις Κορυτσάν και ἀλλαχοῦ. Να σταλῶσιν ὅργανα γυμναστικῆς ἐξ Ἑλλάδος πληρωτέα με τὰς εἰσφορὰς των κοινοτήτων. Σεις, κύριε Κηπιώτη, φροντίσατε να συγκληθῶσιν οἱ καλλίτεροι των διδασκάλων ἐν Σέρραις ἵνα διδάξῃτε εις αὐτοὺς την γυμναστικήν». Η γυμναστική, συμπεραίνουμε, ήταν συνυφασμένη με την πολεμική προετοιμασία των πολιτών και το σύστημα της σουηδικής γυμναστικής συνέχισε να εφαρμόζεται και κατά την περίοδο της επταετούς δικτατορίας.

⁶⁷ Βλ. Αναγκαστικός Νόμος 59/1967, *Περί καταργήσεως του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου*, Εφημερίς της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 110/30-6-1967, τεύχος Α').

ελέγχου που έχει επιβάλει. Πιο συγκεκριμένα, καταργείται η Ένωση Γυμναστών Ελλάδος και διακόπτεται η έκδοση του περιοδικού *Γυμναστική και Αθλητισμός*, που θα επαναλειτουργήσουν με την μεταπολίτευση το 1975 (Κουλούρη, 2015: 68).

Εντυπωσιακή θεωρούμε πως υπήρξε η πολιτική να διατεθούν ιδιαιτέρως υψηλά κρατικά κονδύλια για τον αθλητισμό. Αναδιοργανώθηκε και η Γενική Γραμματεία Αθλητισμού, με υπαγωγή της απευθείας στην αρμοδιότητα του Πρωθυπουργού. Ο πακτωλός χρημάτων που διατέθηκε για τον αθλητισμό είχε ως αποτέλεσμα την κατασκευή γηπέδων, σταδίων, κολυμβητηρίων, αθλητικών χώρων, οργάνων γυμναστικής και εξοπλισμού στα σχολεία των αστικών περιοχών και την επικράτεια συνολικά. Το σύνθημα, άλλωστε, του καθεστώτος «Κάθε πόλις και στάδιο, κάθε χωρίο και γυμναστήριο» επιβεβαιώνει την πολιτική που ακολουθήθηκε κατά τη διάρκεια της επταετίας⁶⁸.

Τα τεράστια ποσά που διατέθηκαν για την κατασκευή αθλητικών υποδομών, συνοδεύτηκαν και με την πολιτική διάδοσης των αθλητικών αγώνων σε πανελλήνια κλίμακα. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι την περίοδο της επταετίας διοργανώνονται «Πανελλήνιοι Λαϊκοί Αγώνες», με προκριματικούς ανά νομό, με τους αγώνες να διεξάγονται για στις κατά τόπους κοινότητες τον Μάιο, στους δήμους τον Ιούνιο και στις πρωτεύουσες των νομών τον Ιούλιο. Κάθε νομός συμμετείχε με τους 2 καλύτερους αθλητές του στα αγωνίσματα δρόμων (100μ., 300μ., 2000μ.), ρίψεων (σφαίρα, λίθος) και αλμάτων (μήκος, ύψος, τριπλούν). Για την διεξαγωγή των αγώνων συγκροτούνταν πενταμελείς (για τις κοινότητες) και επταμελείς τοπικές επιτροπές, με τη συμμετοχή του διευθυντή του σχολείου, ενός καθηγητή, ενός δασκάλου, ενός φιλάθλου του κλασικού αθλητισμού και του διευθυντή του Αστυνομικού Τμήματος, ώστε να ελέγχεται από την πλευρά του κράτους η όλη διαδικασία (Γιαννακόπουλος, 2016: 211).

Η Φυσική Αγωγή την περίοδο της δικτατορίας ήταν εστιασμένη στην έντονη πειθαρχία, την ιδεολογική χειραγωγή και την ανάταση του εθνικού φρονήματος της νεολαίας, χαρακτηριστικά που ήθελε κάθε δικτατορικό καθεστώς να προσδώσει στους αυριανούς του πολίτες-υπηκόους. Κάθε καθεστώς λατρεύει την αποτελεσματικότητα, την απόδοση

⁶⁸ Είναι αξιοσημείωτος ο μεγάλος αριθμός αθλητικών υποδομών που εγκαινίασε το καθεστώς. Οι αριθμοί μιλούν από μόνοι τους. Έως το 1967 υπήρχαν στην χώρα 84 εθνικά σταδία, ενώ κατά την επταετία αυξήθηκαν στα 352. Ακολούθως, από τα 64 δημοτικά γυμναστήρια πριν το 1967, φτάνουμε στα 144. Έπονται τα κοινοτικά γυμναστήρια που από 214 φτάνουν τα 669. Τέλος, κατασκευάζονται 23 νέα κολυμβητήρια σε ισάριθμες πόλεις και 48 νέα Κέντρα Νεότητας. Τέλος, θα πρέπει να αναφερθεί ότι στις προθέσεις του καθεστώτος ήταν η κατασκευή Ολυμπιακού Σταδίου προκειμένου η χώρα να διεκδικήσει τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1980 (Χατζηδάκης, 2018: 266-272).

και την ανωτερότητα των μελών του. Η τάξη και η πειθαρχία θα αποτελέσουν την κύρια επιδίωξη της Φυσικής Αγωγής την επταετία⁶⁹. Στις επιδιώξεις του καθεστώτος θα προστεθεί και η ανάγκη για μεγιστοποιημένες επιδόσεις των νέων, που στόχευαν περισσότερο στον εντυπωσιασμό και όχι στην αίσθηση των ουσιαστικών σκοπών της γυμναστικής.

Η «διαπαιδαγώγηση» της νεολαίας σε ένα μιλιταριστικό πνεύμα προωθήθηκε από το καθεστώς, αν και σε κάποιο βαθμό φαίνεται το μιλιταριστικό πνεύμα να επιβίωνε στις αντιλήψεις των ανθρώπων, εξαιτίας των παρελθόντων εκπαιδευτικών συστημάτων, τόσο στη δημοτική, όσο και στη μέση εκπαίδευση, όπου πραγματοποιούνταν στρατιωτικές ασκήσεις με την επονομασία «παιδαγωγική γυμναστική». Επίσης, διεξάγονταν η αγωνιστική γυμναστική, εθνικοί χοροί, αθλοπαιδιές και η ενόργανη γυμναστική. Η επιλογή αυτών των δράσεων ήταν στοχευμένη από το καθεστώς, αφού, εκτός από την καλλιέργεια της πειθαρχίας, αυξάνουν το φρόνημα και την ανταγωνιστική διάθεση. Η παλινδρόμηση της Σωματικής Αγωγής στα πρότυπα της περιόδου 1936-1939 είναι σαφής (Γκάτζιου, 2021: 30). Το Βασιλικό Διάταγμα 702/1969 προσδιόριζε το περιεχόμενο και τους στόχους που έθετε το καθεστώς στους εκπαιδευτικούς για το μάθημα της Γυμναστικής⁷⁰.

Το καθεστώς ήταν πολύ προσεκτικό στην πολιτική της ανάπτυξης των αθλητικών εκδηλώσεων των μαθητών, μέσω της Διεύθυνσης Σωματικής Αγωγής του ΥΠ.Ε.Π.Θ. και προώθησε μεθοδικά ένα αξιοσημείωτο πρόγραμμα ετήσιων αθλητικών εκδηλώσεων. Πιο

⁶⁹ Βλ. Βασιλικό Διάταγμα 702/1969, *Περί του ωρολογίου και αναλυτικού προγράμματος των μαθημάτων του Δημοτικού Σχολείου*, Εφημερίς της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 218/31-10-1969, τεύχος Α').

⁷⁰ Στο Βασιλικό Διάταγμα 702/1969 αναφέρεται ότι «Σκοπός της διδασκαλίας τούτου εις τό Δημοτικόν Σχολείον είναι ή θεραπεία της κιναισθησίας των μικρών μαθητών, ή άσκησις των αισθήσεών των, ή προαγωγή της σωματικής των υγείας, ευκίνησίας καί κάλλους, ή απόκτησις ψυχικής υγείας διά τοῦ ἔθιμοῦ εἰς την αυτοκυριαρχίαν, τήν πειθαρχίαν και τήν δρᾶσιν ἐπὶ τῇ βάσει κανόνων ὁμαδικῆς ἐνεργείας καί ή ανάπτυξις τοῦ ἐνδιαφέροντος καί της ἀγάπης πρὸς τόν ἀθλητισμόν, τά σπόρ, τόν ἥλιον, τόν ἀέρα, την θάλασσαν, τήν ἐν ὑπαίθρῳ ζωήν». Πιο συγκεκριμένα «Διδακτέα ὕλη: [...] Α' καί Β' τάξεις [...] Ἀσκήσεις τάξεως ὑπό τύπον παιδιῶν [...] Γυμναστικάί ἀσκήσεις μέ ρυθμικά παίγνια καί μιμικὰς κινήσεις [...] παιδιαί [...] ἀγωνίσματα ὑπό τύπον παιδιῶν [...] ἐκδρομαί, περίπατοι, χοροί καί ἄλλαι σωματικάί δραστηριότητες...». Για τις τρεις τελευταίες τάξεις του Δημοτικού Σχολείου οι σημειώνεται ένας πλουραλισμός από ασκήσεις, αγωνίσματα και δραστηριότητες, γενικά, πολύ πιο διευρυμένες, αφού: «.... γιά τις τάξεις Γ', Δ', Ε', ΣΤ' [...] ἐπιδιώκονται καί οἱ κατωτέρω μερικοί σκοποί: η ἐξασφάλισις της σωματικῆς υγείας καί εὐεξίας [...] η ἀνάπτυξις της σωματικῆς ρώμης καί τῶν δεξιοτήτων [...] ή ἐνίσχυσις της ἀποδόσεως τῶν φυσιολογικῶν λειτουργιῶν τοῦ ὀργανισμοῦ [...] ή ἐπίτευξις συμμετρου καί ἁρμονικῆς διαπλάσεως καί παραστάσεως τοῦ σώματος [...] ή καλλιέργεια της ἀγάπης πρὸς τήν φύσιν, τοῦ πνεύματος τάξεως, τοῦ ὕγιους ἀθλητικοῦ πνεύματος [...] Διδακτέα ὕλη: Παιδαγωγική Γυμναστική (τακτικά ἀσκήσεις, ἀσκήσεις ἐπὶ τῶν γυμναστικῶν στρωμάτων, ἐφηρμοσμένα ἄλματα ἐπὶ πλινθίου, ἐνόργανοι ἀσκήσεις ἐπὶ πολυζύγων, δοκῶν, μονοζύγων) [...] Παιδιαί (πετοσφαίρισις, καλαθοσφαίρισις, ποδοσφαίρισις, χειροσφαίρισις) [...] Ἀγωνιστική (δρόμοι καί σκυταλοδρομιαί δι' ὀργάνων, δρόμος ταχύτητος 50 μ., ρῖψις ἐπισκόρου καί ἐλαστικῆς σφαίρας) [...] Κολύμβησις (εἰς περιοχάς ἐνθα ὑπάρχει δυνατότης) [...] Ἑλληνικοὶ Χοροί (Καλαματιανός, κλέφτικος καί οἱ τοπικοὶ χοροί)».

συγκεκριμένα: α) διοργάνωνε αθλητικές ημερίδες και εσωτερικά πρωταθλήματα, β) διεξήγαγε περιφερειακούς αθλητικούς αγώνες σε κάθε πόλη της περιφέρειας στα αθλήματα του ανώμαλου δρόμου, καλαθοσφαίρισης και πετοσφαίρισης, περιφερειακούς αγώνες στίβου (δρόμος 60 μ., άλμα σε μήκος και σε ύψος, ακοντισμό, σκυταλοδρομία 4 X 60 μ.), περιφερειακούς κολυμβητικούς αγώνες, γ) αγώνες πρωταθλημάτων κατά διαμερίσματα (ανωμάλου δρόμου 4.000 μ. αρρένων και 1.000 μ. θηλέων και αγώνες στίβου), δ) πανελλήνιους σχολικούς αγώνες (που περιελάμβαναν ανώμαλο δρόμο 4.000 μ. αρρένων και 1.000 μ. θηλέων, αγώνες στίβου, αγώνες καλαθοσφαίρισης και πετοσφαίρισης) κ.λπ.⁷¹.

Στα αξιοσημείωτα της περιόδου αυτής βρίσκουμε το ενδιαφέρον προς την ενόργανη γυμναστική από τους θιασώτες της παιδαγωγικής γυμναστικής. Την επιλογή της ενόργανης γυμναστικής δεν την εκλαμβάνουμε ως τυχαία για δύο λόγους: πρώτον, διότι είχε διεθνή αναγνώριση, εξαιτίας της ύπαρξης ταλαντούχων αθλητών, και δεύτερον προκαλούσε εντυπωσιασμό ως θέαμα στα πλήθη, αλλά και προαπαιτούσε ευταξία, σωματική διάπλαση και πειθαρχία, βασικά ζητούμενα για το καθεστώς. Λογικό, λοιπόν, ήταν να προωθηθεί η ενόργανη γυμναστική στη σχολική γυμναστική, μέσω εκδηλώσεων, αγώνων και σεμιναρίων, προκειμένου να υιοθετηθεί ως αθλητική δραστηριότητα, (Λάμπρου, Μπουρνέλλη, Νομικός, & Μελίστας, 2017: 29) για τον αυτονόητο λόγο ότι υπηρετούσε, μαζί με τις γυμναστικές επιδείξεις, την στρατιωτικοποίηση και χειραγώγηση της μαθητικής νεολαίας και κατ' επέκταση το ίδιο το καθεστώς.

Ένα επιχείρημα που θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε για να αποδείξουμε πως το καθεστώς ήθελε να ελέγχει απόλυτα τον αθλητισμό και τους εκπαιδευτικούς θεσμούς, όπως και τον κλάδο της γυμναστικής, το βρίσκουμε στο γεγονός της τοποθέτησης ανθρώπων θιασωτών και πρωτεργατών του καθεστώτος της Χούντας σε νευραλγικά πόστα της κρατικής μηχανής. Η προσπάθεια στρατιωτικοποίησης του αθλητισμού, και κατ' επέκταση του γενικευμένου ελέγχου της κοινωνίας, φαίνεται, λοιπόν, και από το γεγονός της στελέχωσης από υψηλόβαθμους στρατιωτικούς και πρόσωπα αρεστά στο καθεστώς σε θέσεις όπως αθλητικές επιτροπές, συλλόγους και ομοσπονδίες.

⁷¹ Περισσότερες πληροφορίες για τα αγωνίσματα των μαθητών, τον διαχωρισμό τους με βάση την ηλικία, την ευρύτερη οργάνωση και διεξαγωγή τους, βλ. *Αθλητικά εκδηλώσεις μαθητών Μ.Ε. σχολ. έτους 1968-1969*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 101.

Η στρατιωτική δικτατορία στόχευε στη διεθνή της προβολή, μέσω της ανάδειξης πρωταθλητών. Γνωστή είναι η προσπάθεια να καπηλευτεί την επιτυχία του ποδοσφαιρικού Παναθηναϊκού το 1971⁷². Αυτό που ίσχυε γενικά ήταν πως η δικτατορία δεν ενθάρρυνε τις όποιες συλλογικές δράσεις που δεν μπορούσε να ελέγξει (Κουλούρη, 2015: 68). Η προώθηση, φυσικά, αθλημάτων και θεαμάτων που θα αφορούν τις μάζες και θα αναπτύσσουν μια νωχελική κατάσταση της κοινωνίας για τα πολιτικά ζητήματα του τόπου, υπήρξε βασικός στόχος του καθεστώτος. Το ποδόσφαιρο, έχοντας τη μεγαλύτερη λαϊκή απήχηση χρησιμοποιήθηκε από το καθεστώς γι' αυτόν ακριβώς το σκοπό. Ο Μ. Μελετόπουλος (2008) αναφέρει χαρακτηριστικά για τη σχέση του αθλητισμού, του ποδοσφαίρου με το καθεστώς : *«μέχρι τη δικτατορία, το ποδόσφαιρο είχε στην Ελλάδα ένα χαρακτήρα μάλλον ή ήττον ερασιτεχνικό και εθελοντικό. [...] Μέσα στη γενικότερη προσπάθεια του στρατιωτικού καθεστώτος να αποπροσανατολίσει και να απομακρύνει ψυχικά την κοινωνία από την πολιτική διαδικασία, συνειδητά η Χούντα ενίσχυσε τις μαζικές αθλητικές εκδηλώσεις και ιδιαίτερα το ποδόσφαιρο[...] έθεσε τα Μ.Μ.Ε. στην υπηρεσία της προβολής των ποδοσφαιρικών εκδηλώσεων, με αποκορύφωμα τη συμμετοχή της Ελλάδας στον τελικό του Ευρωπαϊκού κυπέλου[...] σκοπός της δικτατορίας ήταν οι λαϊκές μάζες να εκτονώνονται σε εκδηλώσεις μαζικού πάθους και υστερίας. Πιο συγκεκριμένα, η λογική του Ασλανίδη, Γ.Γ.Α. της δικτατορίας, ήταν οι νέοι, για να παύσουν να ασχολούνται με την πολιτική (ενασχόληση επικίνδυνη για το καθεστώς) έπρεπε να βρίσκουν εύκολη πρόσβαση σε αθλητικούς αγώνες»⁷³.*

Παράλληλα με την ανάδειξη του ποδοσφαίρου ως σημαντικού μοχλού για την χειραγωγή της κοινωνίας, το καθεστώς στοχοποίησε τα αθλητικά σωματεία, ελέγχοντάς τα ασφυκτικά με το πρόσχημα της πάταξης των κομμουνιστικών παρεκκλίσεων και της επικράτησης των αρχών της εθνικοφροσύνης. Έτσι, στο άρθρο 48 του Αναγκαστικού

⁷² Ο Γενικός Γραμματέας Αθλητισμού Κ. Ασλανίδης, προβεβλημένος συνταγματάρχης του καθεστώτος, κάθε μέρα έστελνε προπονητή κι αγόραζε όλες τις ξένες εφημερίδες από τα περίπτερα της Ομόνοιας και του Συντάγματος. Αυτές παρουσίαζαν τη γραφικότητα της εποχής στην Ελλάδα. Μια κοινωνία με κυβέρνηση πραξικοπηματιών που ήταν προσανατολισμένη στο ποδόσφαιρο. Ενδιαφέρον είχαν και οι γελοιογραφίες στα ευρωπαϊκά μέσα μαζικής ενημέρωσης, όπου σατιριζόταν η δικτατορία στην προσπάθεια της να καπηλευθεί τις διεθνείς νίκες του Παναθηναϊκού (Βλ.

<https://www.apodytiriakias.gr/athlitika/2014/11/17/panathinaikos-hounta-kai-ouemploy-i-alitheia.aspx>, [8/4/2023]).

⁷³ Σχετική μελέτη έχει κάνει και ο Δ. Γαργαλιάνος (1996: 128-129).

Νόμου 127/1967⁷⁴, αναφέρεται ότι σε κάθε Αθλητικό Σωματείο διορίζεται Κυβερνητικός Επίτροπος με στόχο να ελέγχει με την παρουσία του τις διοικητικές διαδικασίες των σωματείων. Από τη φύση του ο χώρος του ποδοσφαίρου, μέσα από τη μαζική συγκέντρωση μεγάλου πλήθους, θα μπορούσε να μετατραπεί εύκολα σε χώρο διαμαρτυρίας και επομένως θα έπρεπε να χειραγωγηθεί από το καθεστώς. Σύμφωνα με τη νοοτροπία του καθεστώτος, το ποδόσφαιρο και ο αθλητισμός γενικότερα αποτελούν ένα καίριο και προνομιακό χώρο για την εθνική ανάταση, συνδυάζοντας το πνεύμα με το σώμα, μακριά από οποιαδήποτε, τοξική για το καθεστώς, δράση πολιτική ή συνδικαλιστική (Ζαϊμάκης, 2010: 283).

Στο πνεύμα της προσέλευσης της νεολαίας στα γήπεδα ποδοσφαίρου, αναπτύχθηκε και ενισχύθηκε ο επαρχιακός αθλητισμός μέσα από τη δημιουργία σωματείων, ανταγωνιστικών σε κάθε πόλη. Για να υλοποιηθεί ο παραπάνω στόχος, το καθεστώς σε κάποιες περιπτώσεις υποβίβασε ομάδες και σε άλλες περιπτώσεις τις συνένωσε. Η δημιουργία τέτοιων υβριδικών ομάδων αποσκοπούσε αφενός στο να τις καταστήσει πιο δυνατές και άρα πιο πιθανό να διακριθούν (το ζητούμενο για κάθε αυταρχικό καθεστώς), και αφετέρου να αποξενώσει τις ομάδες από τους οπαδούς τους μέσω μιας πιο ρευστής ταυτότητας, απαγκιστρώνοντας την οποιαδήποτε διάθεση για ριζοσπαστισμό μέσω της αφομοίωσης.

Στα πλαίσια ενίσχυσης της προσπάθειας να δοθούν επιπλέον κίνητρα προς τους νέους να εισέλθουν στον κόσμο του αθλητισμού και στα ιδεώδη που αυτός πρεσβεύει, το καθεστώς συνέταξε τον Αναγκαστικό Νόμο 576/1968 *Περί κινήτρων υπέρ του Αθλητισμού*⁷⁵, στον οποίο θεσπίζονταν ειδικά προνόμια για τους διακριθέντες αθλητές σε πανελληνίους ή διεθνείς αγώνες. Μερικά από αυτά ήταν: α) η δυνατότητα να προσλαμβάνονται οι αθλητές σε δημόσιες θέσεις, β) το να εισάγονται στην τότε Εθνική Ακαδημία Σωματικής Αγωγής, άνευ εξετάσεων, γ) η κατασκευή σε δημόσιους χώρους των ανδριάντων τους, αν πρόκειται σε Ολυμπιονίκες και δ) η δυνατότητα να κερδίζουν υποτροφίες στην περίπτωση που είναι μαθητές ή φοιτητές, με έξοδα της Γενικής Γραμματείας Αθλητισμού (Γιαννακόπουλος, 2016: 128).

⁷⁴ Βλ. Αναγκαστικός Νόμος 127/1967, *Περί αναδιοργάνωσης του εξωσχολικού αθλητισμού, τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των περί φιλάθλου ιδιότητας νόμων και άλλων τίνων διατάξεων*, Εφημερίς της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 148/Α/31-8-1967, τεύχος Α').

⁷⁵ Βλ. Αναγκαστικός Νόμος 576/1968, *Περί κινήτρων υπέρ του Αθλητισμού*, Εφημερίς της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 225/28-9-1968, τεύχος Α').

Προκειμένου να υπάρξει όσο πιο ολοκληρωτικός έλεγχος του λαού μέσω του αθλητισμού, το καθεστώς θα έπρεπε να σχεδιάσει πολιτικές, ώστε να προσελκύσει και το γυναικείο φύλο. Έτσι, προσπάθησε να προσελκύσει και το ενδιαφέρον των γυναικών, καθιερώνοντας τον γυναικείο αθλητισμό στη νέα ελληνική αθλητική πραγματικότητα. Με κύριο μοχλό τον Σ.Ε.Γ.Α.Σ. καθιερώθηκε το διανομαρχιακό πρωτάθλημα, καθώς και η δημιουργία εθνικής ομάδας γυναικών με προπονητικό δυναμικό στη διάθεσή της, ώστε να λαμβάνει μέρος σε διεθνείς αθλητικές συναντήσεις. Με την συνεπικουρία της Γενικής Γραμματείας Αθλητισμού καθώς και της Τεχνικής Επιτροπής Αθλητισμού και αθλητριών (με τις ανάλογες διευκολύνσεις και υποτροφίες) κατάφεραν να προσελκύσουν έναν διόλου ευκαταφρόνητο αριθμό νέων αθλητριών και να προσδώσουν μαζικά και μόνιμα χαρακτηριστικά στην ανάπτυξη του γυναικείου αθλητισμού. Μάλιστα, για την απρόσκοπτη άσκηση των αθλητριών, κατασκευάστηκαν εξιδανικευμένα προπονητικά κέντρα (Σκιαδάς, 1998: 253), όπως το Θεμιστόκλειον Γυμναστήριον, μιας και «ο αθλητισμός γυναικών είναι πλέον ισότιμος με των ανδρών...»⁷⁶. Άξιο αναφοράς είναι και το γεγονός ότι το 1973 δόθηκαν οικονομικά έπαθλα και ηθικές βραβεύσεις σε αθλήτριες που είχαν διακριθεί το 1972. Απότοκο αυτής της προσπάθειας ήταν να πολλαπλασιαστούν οι συμμετοχές των γυναικών στις αθλητικές δραστηριότητες, να επιτευχθούν όλο και υψηλότερες επιδόσεις και να αναδειχτούν νέα ταλέντα, με απτά τα θετικά αποτελέσματα των 32ων Βαλκανικών Αγώνων (Σκιαδάς, 1998: 254).

Μια νεοφανής πρωτοβουλία του καθεστώτος ήταν να ελέγξει τη νεολαία, οργανώνοντάς την κατά τα πρότυπα της νεολαίας του Μεταξά με λειτουργίες παρεμφερείς μ' αυτές του προσκοπισμού. Το καθεστώς δημιούργησε, λοιπόν, το Σώμα Ελλήνων Αλκίμων (Σ.Ε.Α.), με αρμοδιότητες ανάλογες της Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας (Ε.Ο.Ν.) που ίδρυσε ο Ιωάννης Μεταξάς. Σκοπός των οργάνωσεων αυτών ήταν να εμφυσήσει πατριωτικά ιδεώδη και υποστηρικτές των δικτατορικών καθεστώτων. Οι γυμναστές ήταν υποχρεωμένοι να εμπλέκονται ενεργά στην οργάνωση των Σ.Ε.Α., οργανώνοντας διαφόρους τοπικούς αγώνες, όπως κλασικού αθλητισμού, ανωμάλου δρόμου, λαμπαδηδρομίες, αγώνες πινγκ-πονγκ, σκάκι, ποδηλασίας, ναυαθλητικούς αγώνες και διαγωνισμούς σκοποβολής.

Μια άλλη πρωτοβουλία του καθεστώτος ήταν η δημιουργία Εθνικών Κέντρων Νεότητας (Ε.Κ.Ν.). Στόχοι των κέντρων αυτών ήταν να δραστηριοποιηθεί η νεολαία σε τομείς, όπως

⁷⁶ Βλ. Πρακτικά Δ.Σ. του Σ.Ε.Γ.Α.Σ., (3/22-1-1970).

Επιπλέον, το καθεστώς με πολύ έξυπνο τρόπο επιβράβευε τα παιδιά που διέπρεπαν στους σχολικούς αγώνες και στα αγωνίσματα που περιλαμβάνονταν στις γυμναστικές επιδείξεις, προκειμένου να εγγραφούν στα αθλητικά σωματεία, αφού, όπως γνωρίζουμε, τα τελευταία βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του καθεστώτος. Η κεφαλαιοποίηση της διάκρισης των παιδιών είχε διττό σκοπό. Πρώτα, αποσκοπούσε σε μελλοντική αθλητική τους εξέλιξη, που σε ενδεχόμενη μελλοντική διάκριση του αθλητή θα αναδείκνυε το καθεστώς στα μάτια του λαού. Δεύτερον, η εγγραφή σε κάποιο σωματείο συνοδευόταν με την ένταξη του νέου στα Σ.Ε.Α., που διακρίνονταν για τη στρατιωτική τους οργάνωση, αφού διέθεταν σαφείς δομές, ιεραρχία και βαθμό ανά τάξη. Τεράστια ποσά διατέθηκαν από την Γενική Γραμματεία Αθλητισμού στα Σ.Ε.Α. και στα Ε.Κ.Ν. με σαφή σκοπό την χειραγωγή των ιδιαιτεροτήτων, του ψυχισμού και των ενδιαφερόντων του κάθε νέου σε τομείς που διέθετε κάποια κλήση ή εκδήλωνε κάποιο ενδιαφέρον, όπως στον αθλητισμό, στη μουσική, στη μόρφωση, στην ψυχαγωγία και, μέσω αυτών, να περάσει το καθεστώς τις πολιτικές του σκοπιμότητες.

Πέραν όλων αυτών, το μάθημα της Γυμναστικής συστηματοποιήθηκε και, επιπλέον, θεωρήθηκε ισότιμο των υπολοίπων μαθημάτων με πρωτοβουλία του καθεστώτος, αφού υπήρξε μέσο διάχυσης της ιδεολογίας του στη κοινωνία. Γι' αυτόν τον λόγο προτάθηκαν υποδειγματικές διδασκαλίες, στρατευμένες στο καθεστώς (Γιαννακόπουλος, 2016: 77)⁷⁹. Πανελλαδικά, επιπλέον, συστηματοποιήθηκε η επιμόρφωση των καθηγητών Φυσικής Αγωγής και των Νομαρχιακών Επιθεωρητών της Φυσικής Αγωγής από το καθεστώς, μέσω των αρμόδιων φορέων, της Ε.Α.Σ.Α. Αθήνας, του Σ.Ε.Γ.Α.Σ. καθώς και της Διεύθυνσης Σωματικής Αγωγής που υπαγόταν στο Υπουργείο Παιδείας και αφορούσαν στις αθλοπαιδιές, τον κλασικό αθλητισμό και την ενόργανη γυμναστική. Ο Α. Γιαννακόπουλος (2022 : 11-13) αναφέρεται στα πιο σταθμικά σεμινάρια:

- Το 1968 πραγματοποιήθηκε σεμινάριο κλασικού αθλητισμού, προορισμένο για τους Νομαρχιακούς Επιθεωρητές Σωματικής Αγωγής (Ν.Ε.Σ.Α.), μέσω της Γενικής Γραμματείας Αθλητισμού (Γ.Γ.Α.).

δεν παραλείπει να αποσταλεί η επιστολή αυτή σε όλους τους σχετικούς αποδέκτες της κρατικής μηχανής. Ο φόβος, η καχυποψία αλλά και η πίστη, κάποιες φορές, στο καθεστώς είναι επαρκείς λόγοι, προκειμένου οι τοπικές αρχές να λογοδοτούν με περίσσιο ζήλο για το οτιδήποτε συμβαίνει στην επικράτειά τους.

⁷⁹ Βλ. Εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 705/3/17-3-1970, *Περί της τοπικής οργάνωσης τοπικών παιδαγωγικών συνεδρίων Σωματικής Αγωγής*.

- Το ίδιο έτος, επιμορφώθηκαν οι καθηγητές Σωματικής Αγωγής της Αθήνας στα πεδία του κλασικού αθλητισμού, των αθλοπαιδιών, της γυμναστικής και της γυναικείας γυμναστικής.
- Την περίοδο 10 έως 20 Σεπτεμβρίου το 1969, έλαβε χώρα στην Ε.Α.Σ.Α. Αθήνας σεμινάριο ενόργανης γυμναστικής αρρένων, με την παρουσία 180 γυμναστών από όλη τη χώρα (Κασβίκης, 1969: 45-47).
- Την περίοδο 8-18 Ιουνίου 1970 πραγματοποιήθηκε σεμινάριο για τους γυμναστές στον χώρο της Ε.Α.Σ.Α. Αθήνας στα αθλήματα της πετοσφαίρισης και της καλαθοσφαίρισης, με τη συμμετοχή 500 γυμναστών από όλα τα μέρη της Ελλάδας.
- Το έτος 1971, με ευθύνη της Διεύθυνσης Σωματικής Αγωγής του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας, διεξήχθη σεμινάριο για την ενόργανη γυμναστική γυναικών.
- Τον Αύγουστο του 1974 πραγματοποιήθηκαν σεμινάρια για τους λειτουργούς Σωματικής Αγωγής στην αρχαία Ολυμπία στην ενόργανη γυμναστική, στην κολύμβηση και στην καλαθοσφαίριση⁸⁰.

Επιπροσθέτως, οι εγκύκλιοι, που στέλνονταν τακτικά στα σχολεία, λειτουργούσαν και ως μηχανισμοί άσκησης κοινωνικού ελέγχου, τόσο για τους μαθητές, όσο και για τους εκπαιδευτικούς. Οι εκπαιδευτικοί, μη έχοντας ουσιαστικά περιθώρια συμμετοχής σε λήψεις αποφάσεων για τα σχολικά πράγματα, είχαν μετατραπεί σε εκτελεστικά όργανα και ήταν οι τελευταίοι αποδέκτες στην ιεραρχική κλίμακα, την κορυφή της οποίας είχαν καταλάβει στρατιωτικοί και φίλοι προσκείμενοι στο καθεστώς. Οι εγκύκλιοι λειτουργούσαν ως οδοδείκτες, αδρανοποιώντας τυχόν πρωτοβουλίες των εκπαιδευτικών και λόγω του φόβου μη φανούν υπόλογοι για έλλειψη συμμόρφωσης στις οδηγίες. Οι ενέργειες του καθεστώτος συνολικά φανέρωσαν πόσο εύκολο είναι για μια πολιτική ηγεσία να σφετεριστεί τα γνήσια αθλητικά ιδεώδη για να κατευνάσει το λαϊκό αίσθημα οργής και να το στρέψει όπου εκείνη επιθυμεί.

⁸⁰ Βλ. Εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 20/29-3-1974, *Λειτουργία Σεμιναρίων Επιμορφώσεως Λειτουργών Σωματικής Αγωγής*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 437.

3.3 Οι παρεμβάσεις του καθεστώτος στο περιεχόμενο και τη δομή των γυμναστικών επιδείξεων

Η αφετηρία της σημασίας του θεσμού των σχολικών γυμναστικών επιδείξεων, ως εργαλείου πολιτικής επιλογής ενδεδυμένης με τον ιδεολογικό μανδύα της εξουσίας, βρίσκεται, πιστεύουμε, στην περίοδο της δικτατορίας του Μεταξά, η οποία συνετέλεσε στη διάδοσή τους⁸¹. Κάτι ανάλογο θα συναντήσουμε λίγες δεκαετίες αργότερα με την απριλιανή δικτατορία των Συνταγματαρχών, οι οποίοι θέλησαν να προσδώσουν τη μέγιστη επιστημότητα στον θεσμό των σχολικών γυμναστικών επιδείξεων.

Οι σχολικές γυμναστικές επιδείξεις είχαν απώτερο σκοπό «να προπαγανδισθεί και να καλλιεργηθεί συστηματικώς η αγάπη της νεολαίας προς την κίνηση, προς τον αέρα, προς το φως, προς την φυσικήν ζωήν μαζί με την άμιλλαν και την θέλησιν δι' αντίμου αγώνος επικρατήσεως. Επιδιωκόταν ακόμη η σύνδεσις με το ευγενές αθλητικόν παρελθόν και η καλλιέργεια των εθνικών παραδόσεων» (Ραγάζος, 1967: 610-611). Συνυφασμένος με τις ιδεολογικές αρχές στρατιωτικής δικτατορίας είναι ο Αναγκαστικός Νόμος 129/25-9-1967, το πρώτο άρθρο του οποίου αναφέρει ότι «η Γενική εκπαίδευσις, παρέχουσα αγωγήν επί τη βάσει των ιδεωδών του Ελληνοχριστιανικού πολιτισμού»⁸². Δεν θα έπρεπε να παραλείψουμε τη συνήθη τακτική του καθεστώτος να δικαιολογήσει την αναγκαιότητα της ιστορικής του παρουσίας με την κατασκευή εχθρών που θέλουν να βλάψουν το έθνος, όχι μόνο στη γεωπολιτική σφαίρα, αλλά και σε επίπεδο πολιτισμού, αφού ο εχθρός επιβουλεύεται την παιδεία του έθνους. Πιο συγκεκριμένα: «Κατεκρημνίζετο ο έτερος πόλος της εθνικής κοινότητος των Ελλήνων, η Παιδεία, η οποία αδιστάκτως παρεδίδετο εις το Κομμουνιστικό κόμμα και εις την αθλιωτέραν του πανσλαβικού κομμουνισμού Συνοδοιοπορίαν [...]. Κι ενώ κατεκρημνίζετο η Παιδεία, ενώ εδιδάσκετο διά του επισήμου σχολικού βιβλίου ότι η μεσαιωνική Ελλάς ήτο βουλγαρική κατά την ενδοξοτέραν περίοδον αυτής, ενώ αποσυνετίθετο η σχολική γλώσσα και υπό την μορφήν της λεγομένης δημοτικής,

⁸¹ Ειδικά η περίοδος Μεταξά (1936 – 1940) υπήρξε μια εποχή προπολεμικών ζυμώσεων και ιδεολογικών μετασχηματισμών σε πανευρωπαϊκή κλίμακα που δικαιολογούσε την χρήση τέτοιων εκδηλώσεων, ως προπαγάνδας για την επιβολή των ιδεολογιών, όχι μόνο των δικτατορικών καθεστώτων, αλλά και των κομμουνιστικών και των δημοκρατικών επίσης. Το πόση σημασία έδειχνε το μεταξικό καθεστώς για τον αθλητισμό καταδεικνύεται και από το γεγονός ότι οι γυμναστικές επιδείξεις των σχολείων των μεγάλων αστικών κέντρων της Αθήνας και του Πειραιά τελούνταν με την παρουσία σε ανώτατο βαθμό της πολιτικής ηγεσίας του τόπου, δηλαδή με την παρουσία της βασιλικής οικογένειας, του πρωθυπουργού και των μελών της κυβέρνησης.

⁸² Βλ. Αναγκαστικός Νόμος 129/1967, *Περί Οργανώσεως και Διοικήσεως της Γενικής Εκπαιδεύσεως και άλλων τινών διατάξεων*, Εφημερίς της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 163/25-09-1967).

ενώ εκηρύσσεται άγριος πόλεμος εναντίον της ενότητας της ελληνικής ιστορίας, ενώ κατηγορούντο κατ' ουσίαν τα Αρχαία Ελληνικά, ενοχλητικά βεβαίως διότι άγουν τους ελληνοπαίδας εις τας εθνικάς τους ρίζας, [...] η ταλαίπωρος νεολαία εξηρθρούτο και παρέπαιε και σιγά-σιγά προσηρτάτο εις την Αναστάτωσιν και την Ανατροπήν» (Φωτιάδης, 1968: 331-332). Το καθεστώς παρουσιάζεται στον ελληνικό λαό ως εθνοσωτήρας του, με τη συνδρομή πληθώρας ψευδολογιών και κινδυνολογιών, αφού -με βάση και το παραπάνω κείμενο- αιτιολογεί την παρουσία του ως ανάχωμα της ανάπτυξης του κομμουνιστικού κινδύνου (Παπαμανώλης, 1989:191). Επίσης, ως ιδεολογικό αντίβαρο προτάσσει την γνωστή ιδεολογία του μεταπολεμικού κράτους, τον ελληνοχριστιανικό πολιτισμό, που το καθεστώς «ως κορωνίδα της κοσμοθεωρητικής θεμελιώσεώς της έθεσε το Ελληνοχριστιανικόν ιδεώδες. Πίστις, Πατρίς!» (Βρυώνης, 1969: 7).

Η απριλιανή δικτατορία είχε κάθε λόγο να διεξάγει άρτιες γυμναστικές επιδείξεις. Η επιτυχία των επιδείξεων θα συνδεόταν στο συλλογικό φαντασιακό με την αποτελεσματικότητα των μηχανισμών του καθεστώτος και θα λειτουργούσαν ως εργαλείο για την αποδοχή και μετάγγιση των ιδανικών του καθεστώτος στην κοινωνία. Η λεπτομερής καταγραφή, η πλήρης αναφορά και η συνολική αξιολόγηση των σχολικών γυμναστικών επιδείξεων από τους γυμναστές, δασκάλους και διευθυντές των σχολείων προς τους ανώτερους κρατικούς λειτουργούς είναι χαρακτηριστικό της έμφασης και της κρισιμότητας που έδινε το δικτατορικό καθεστώς προς τον θεσμό αυτό. Άλλωστε, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως, για το καθεστώς που διέθετε τον πλήρη έλεγχο στα μέσα μαζικής επικοινωνίας και έχοντας σωπάσει κάθε μορφή κοινωνικής αντίστασης, οι γυμναστικές επιδείξεις αποτελούσαν σημαντική πρόκληση, αφού κατά τη διάρκειά τους το καθεστώς θα βρισκόταν ευάλωτο μπροστά στον αυθορμητισμό του πλήθους των θεατών. Το γεγονός, μάλιστα, ότι σπάνιζαν οι ευκαιρίες από πλευράς κοινωνίας να συμμετέχει σε κοινωνικά θεάματα (ειδικά στην επαρχία) ενώπιον πολιτικών και θεσμικών προσώπων, προσέδιδε στις σχολικές γυμναστικές επιδείξεις μια ιδιαίτερος βαρύνουσα σημασία.

Το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων του καθεστώτος θέλησε να ελέγξει τον θεσμό των σχολικών γυμναστικών επιδείξεων στην παραμικρή τους λεπτομέρεια με μια σειρά από εγκυκλίους, αναδιοργανώνοντάς τους και περιβάλλοντάς τους με κάθε επισημότητα, με πνεύμα που θα προάγει και θα παραπέμπει στα ιδεολογικά του προτάγματα. Έτσι, λοιπόν, «αι υπό των σχολείων γενικώς του Κράτους τελούμεναι αθλητικά κ.λπ. σχολικά εκδηλώσεις δέον να λαμβάνουσι χώραν καθ' ομοιόμορφον τρόπον, καθορίζομεν δε τα

κατωτέρω και παραγγέλλομεν την αυστηράν εφαρμογή των. [...] η εμφάνις των μαθητών δέον να είναι άψογος από πάσης πλευράς, η δε αθλητική των στολή ομοιόμορφος. Η έπαρσις της σημαίας δέον γίνεται απ' ευθείας εις τον ιστόν και ουχί να περιφέρεται πρότερον εις τον αγωνιστικόν χώρον... Ο Ολυμπιακός Ύμνος θα ψάλλεται κατά την τέλεσιν των γυμναστικών επιδείξεων και εφ' όσον έχει διδαχθή καλώς, υφ' όλων των μαθητών των ομάδων επιδείξεων, τη συνοδεία φιλαρμονικής, όπου καθίσταται δυνατόν, ή υπό χορωδίας αποτελουμένης εκ μεγάλου αριθμού μαθητών. Τα ρυθμικά γυμναστικά προγράμματα των μαθητριών τα εκτελούμενα διά μουσικής δέον να εκτελούνται διά κλειδοκυμβάλου, τη καθοδηγήσει εμπείρου μουσικού ή η μουσική αυτή να μαγνητοφωνείται εις ταινίαν, ώστε η ρυθμική κίνησις να είναι πλήρως εναρμονισμένη προς την μουσικήν. Και τέλος κατά την τέλεσιν των αθλητικών αγώνων θα γίνεται απαραίτητος ορκωμοσία των αθλητών. Ο δε όρκος θα απαγγέλλεται υπό μαθητού αθλητού, του οποίου το κείμενον ως κατωτέρω: 'Ορκιζόμεθα, ότι προσερχόμεθα εις τους αγώνας, όπως συναγωνισθώμεν ευγενώς και συμφώνως προς τους κανονισμούς και ότι η συμμετοχή μας σκοπεί την επίδειξιν ιπποτικού πνεύματος διά την τιμήν της Πατρίδος μας και την δόξαν του αθλητισμού'». ⁸³ Η «εθνική στολή» πρέπει να είναι ολόλευκη, με το έμβλημα της 21^{ης} Απριλίου στο στήθος τοποθετημένο. Το κόστος για την αγορά της στολής πληρωνόταν από τους γονείς των μαθητών και για τους δε απόρους μαθητές το ποσό καλυπτόταν από την Σχολική Εφορία (Κουτσογιά, 2008: 211). Με αφορμή τις γυμναστικές επιδείξεις και βλέποντας τη μεγάλη εικόνα, συνειδητοποιούμε πως για το καθεστώς η καλλιέργεια της εθνικής και χριστιανικής συνειδήσεως των μαθητών είναι ο πρώτος και μέγιστος στόχος της σχολικής εργασίας.

Η τέλεση των γυμναστικών επιδείξεων διεξαγόταν χρονικά από τις 20 Μαΐου έως τις αρχές του Ιουνίου, δηλαδή μέχρι τη λήξη της σχολικής χρονιάς, με την παρουσία της δημοτικής αρχής, των γονέων και των κηδεμόνων των μαθητών και την παρουσία εκκλησιαστικών αρχών. Ενίοτε παρευρίσκονταν και εκπρόσωποι της πολιτικής ζωής του τόπου. Η προβλεπόμενη ημέρα διεξαγωγής των γυμναστικών επιδείξεων ήταν η Κυριακή «διά την ευρύτεραν συμμετοχήν των Αρχών, των γονέων και του κοινού, εξαιρέσει μόνον των σχολείων των πόλεων [...] εις τα οποία δύνανται να τελεσθώσι και εις άλλας ημέρας

⁸³ Βλ. Εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 1934/41/6-10-1967, Σύστασις περί προμηθείας της Παιδαγωγικής Εγκυκλοπαιδείας, Περί χορηγήσεως αναρρωτικών αδειών, Περί γυμναστικών επιδείξεων σχολικών αγώνων κ.λπ. και Εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 3100/13-12-1969, Περί του τρόπου παρελάσεως σχολείων, Προμήθεια βιβλίων, Παρακολούθησις κινηματογραφικής ταινίας.

της εβδομάδος, διότι κατά τας Κυριακάς οι πλείστοι των κατοίκων εξέρχονται εις το ύπαιθρον»⁸⁴.

Με την ολοκλήρωση της διεξαγωγής των γυμναστικών επιδείξεων ο καθηγητής Φυσικής Αγωγής ή ο διευθυντής ή ο δάσκαλος (αφορά την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, που δεν διορίζονταν γυμναστές) είχαν την υποχρέωση να συντάξουν ανάλογη έκθεση με τα πεπραγμένα των γυμναστικών επιδείξεων. Μετά το 1973, με απόφαση του Υ.Π.Ε.Π.Θ., αυτή την αρμοδιότητα αναλαμβάνουν τα ανώτερα στελέχη της εκπαίδευσης, δηλαδή οι διευθυντές Σωματικής Αγωγής, οι οποίοι και καταθέτουν την αξιολόγησή τους για την ποιότητα διεξαγωγής των αθλητικών επιδείξεων στους αρμόδιους φορείς του Υ.Π.Ε.Π.Θ..⁸⁵ Από τη στιγμή που οι επιθεωρητές εκπαίδευσης και οι γυμναστές υποχρεούνταν να διαμορφώνουν τα πρότυπα συμπεριφοράς στους μαθητές, ήταν υπόλογοι στο καθεστώς για την αποτελεσματικότητά τους.

Η με κάθε επιμέλεια και λεπτομέρεια προσπάθεια του καθεστώτος να παρουσιάσει τις γυμναστικές επιδείξεις ως ένα αναβαθμισμένο θέαμα, με ιδιαίτερο τελετουργικό περιεχόμενο, στόχευε σε συγκεκριμένα απτά αποτελέσματα: τη στρατιωτικοποίηση, την πειθαρχία του σώματος και τη δημιουργία δουλικού πνεύματος, μέσω εμβατηρίων, ρυθμικών κινήσεων και αυστηρών παραγγελμάτων. Επιπλέον, η παρουσία των αρχών του τόπου θα αποτελούσε τη φωνή της προπαγάνδας του καθεστώτος και άρα της παρέμβασης του τελευταίου στη ζωή των πολιτών (Κουτσουρά, 2008: 211). Η Ζ. Κουτσουρά εύστοχα παρατηρεί πως «η παρουσία των δυνάμεων ασφαλείας και του στρατού είχε σκοπό τον εθισμό του λαού στην παρουσία τους, αφού αποτελούσαν μέρος κάθε κοινωνικής εκδήλωσης και τέλος, αποσκοπούσε στην γνωστή και πάγια τακτική τέτοιων καθεστώτων για 'άρτον και θεάματα'» (2010: 211).

Τέλος, κρίνουμε σκόπιμο να αναφέρουμε πως οι διακριθέντες στα αγωνίσματα των γυμναστικών επιδείξεων είχαν την δυνατότητα, να λάβουν μέρος σε αγώνες των νομών στους οποίους ανήκαν, ανάλογα βέβαια την υποδομές των σχολείων σε υλικοτεχνικά μέσα και την διάθεση του γυμναστή. Θα υποστηρίξαμε, δηλαδή, ότι οι σχολικές γυμναστικές επιδείξεις στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση λειτουργούσαν και ως χώροι ανάδειξης αθλητικών ταλέντων και προώθησης αυτών στον αθλητικό εθνικό κορμό, στην περίπτωση που οι επιδόσεις τους στο αγωνιστικό μέρος των επιδείξεων κρίνονταν αξιόλογες από τον

⁸⁴ Βλ. Εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 1388/25/19-5-1969, *Γυμναστικά επιδείξεις*.

⁸⁵ Βλ. Εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 32374/24-3-1973, *Περί Εκθέσεις τελέσεως Γυμναστικών Επιδείξεων*.

εκπαιδευτικό. Την περίοδο 1967-1974 γιγαντώθηκε ο αριθμός των συμμετεχόντων στους αθλητικούς αγώνες, τοπικούς ή ευρύτερους, με πολλούς από τους νέους αθλητές να έχουν αρχικά διακριθεί ως μαθητές στα αγωνίσματα που περιλαμβάνονταν στις σχολικές γυμναστικές επιδείξεις.

3.4 Οι παρεμβάσεις του καθεστώτος στη ζωή μαθητών και εκπαιδευτικών

Το καθεστώς είχε κάθε λόγο να ελέγξει τις σκέψεις και τις αντιλήψεις των αυριανών πολιτών της χώρας. Για τον λόγο αυτό η εκπαίδευση μπήκε στο στόχαστρο του καθεστώτος. Κάθε εθνική εορτή και κάθε κοινωνικό γεγονός, όπως οι γυμναστικές επιδείξεις, υπήρξαν χώροι για την προώθηση των ιδεολογικών στοχεύσεων και πεδία ελέγχου του καθεστώτος προς τους εκπαιδευτικούς και τους μαθητές.

Οι σχολικές γυμναστικές επιδείξεις των περιόδου της επταετίας ήταν ενταγμένες, όπως είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, στο ιδεολόγημα της «πατρίδας», όπως και η εκπαίδευση συνολικά. Το ιδεολόγημα αυτό ήταν το εφελκυστικό για να βρει νομιμοποίηση το καθεστώς και να κυριαρχήσει, μέσω της εμπλοκής των μαθητών και της επιμόρφωσης αυτών και των εκπαιδευτικών τους. Οι τακτικές υποχρεωτικές γραπτές ενημερώσεις για τα πεπραγμένα και τις σχολικές δράσεις κάθε χρόνο προς τους ανωτέρους, η φυσική παρουσία Επιθεωρητών Εκπαίδευσης σε εκδηλώσεις και τις γυμναστικές επιδείξεις, στα πλαίσια του ελέγχου μέσω της υφιστάμενης ιεραρχικής κλίμακας του εκπαιδευτικού προσωπικού, η συμμόρφωση από το νόμο στις διάφορες εγκυκλίους, (όπως ο αριθμός εγκυκλίου 2464/41/23-10-69)⁸⁶, δημιουργούσαν μια ατμόσφαιρα αρτηριοσκληρωτική, γεμάτη υποψίες και με συχνά φαινόμενα αντιδικιών και εκδικήσεων μεταξύ των εκπαιδευτικών και ανωτέρων, που εξυπηρετούσε ταυτόχρονα το καθεστώς και κλίμα φόβου. Η αυστηρή εποπτεία της διοίκησης μέσω των αυστηρών ποινών, όπως οι απολύσεις και οι δυσμενείς μεταθέσεις, δημιουργούσε μια ασφυκτική ατμόσφαιρα στον εκπαιδευτικό κόσμο, που είχε εντολή να βρίσκεται σε συνεχή επαγρύπνηση, προκειμένου

⁸⁶ Με βάση τους στόχους που έθετε η Εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 2464/41/23-10-1969, *Περί του τρόπου διδασκαλίας του μαθήματος της Σωματικής Αγωγής*, για το μάθημα της γυμναστικής προέβλεπε «οι μαθηταί δέον να εκμάθωσι να εκτελώσι γυμναστικές ασκήσεις αναλόγους των ψυχοσωματικών των ικανοτήτων υπό ευχέρειαν κινήσεων και ακρίβειαν, και να διαγωνίζονται εις κατάλληλα διαγωνιστικά παίγνια. Επίσης να βαδίζωσι μετά ευτονίας και χάριτος τη συνοδεία άσματος και άνευ τοιούτου και να εθισθώσιν από τα πρώτας τάξεις του Δημ. Σχολείου εις την αγωνιστική...».

να τηρεί τις εκάστοτε οδηγίες. Στη λογική αυτή, ο έλεγχος και οι υποδείξεις του καθεστώτος μέσω των εγκυκλίων αφορούσε μια πλειάδα θεμάτων, που διαπερνούσαν κάθε πτυχή της σχολικής πραγματικότητας (Καρακύργιου, 2020: 74). Μπορούμε να ομαδοποιήσουμε τη θεματολογία των υποδείξεων σε: α) θέματα που αφορούσαν την εκπαιδευτική διαδικασία (π.χ. οδηγίες διδασκαλίας, χαρακτηρισμός φοίτησης και διαγωγής, εκδρομές, έκδοση ετήσιων αποτελεσμάτων, σχολικές αθλητικές εκδηλώσεις, βραβεύσεις και υποτροφίες των μαθητών, παρατηρήσεις για τον τρόπο που συμπεριφέρονταν και εμφανίζονταν στο σχολείο οι μαθητές), β) θέματα που αφορούσαν την διοικητική λειτουργία των σχολείων (π.χ. μεταθέσεις, υπερωρίες, αποσπάσεις, υγειονομική περίθαλψη, έκδοση βιβλίων υγείας) και γ) προπαγανδιστικά ζητήματα που αφορούσαν στις ιδεολογικές θέσεις του καθεστώτος (π.χ. οδηγίες που αφορούσαν στον τρόπο εορτασμού της εγκαθίδρυσης του καθεστώτος και της τέλεσης των εθνικών γιορτών· οδηγίες προς τους μαθητές, που αφορούσαν την διαπαιδαγώγησή τους, την έλευσή τους στον κυριακάτικο εκκλησιασμό, τα κατηχητικά Σχολεία και τη συμμετοχή τους στον θεσμό του προσκοπισμού. Υποδεικνυόταν, επίσης, η πιο ωφέλιμη ώρα για τον μαθητή με βάση την οποία θα πρέπει να πραγματοποιείται η γυμναστική στα σχολεία⁸⁷).

Το πνεύμα των παραπάνω εντολών είχε ένα και μόνο σκοπό: να ελέγξει άμεσα την ελευθερία κινήσεων και τις πρωτοβουλίες των εκπαιδευτικών και να καταστήσει τους μαθητές άβουλα και υποταγμένα υποκείμενα. Εμμέσως, δε, να δημιουργήσει πνεύμα καχυποψίας και φόβου των μαθητών προς τους εκπαιδευτικούς τους. Με δικαιολογία την ευθυγράμμιση με τα χρίστα ήθη και την ομαλή ένταξη στον εθνικό κορμό της νεολαίας, συμμορφώνονταν οι εκπαιδευτικοί στους μαθησιακούς στόχους που έθετε η εθνική κυβέρνηση, ενώ μέσω του ελέγχου της συμπεριφοράς γινόταν προσπάθεια πλήρους εποπτείας και ελέγχου του σώματος και του πνεύματος διδασκάλων και διδασκόντων. Ο έλεγχος αυτός δεν περιοριζόταν στην ενδοσχολική τους ζωή, αλλά επεκτεινόταν και στην εξωσχολική τους καθημερινή λειτουργία, όπως θα διαπιστώσουμε αμέσως μετά.

Το καθεστώς γνώριζε πολύ καλά πως για να είναι αποτελεσματικό ως προς τα ιδεολογικά του προτάγματα θα έπρεπε να είναι ευθυγραμμισμένα στο πνεύμα του τα όργανα άσκησης της πολιτικής του, που στην προκειμένη περίπτωση είναι οι εκπαιδευτικοί· οι τελευταίοι όφειλαν να είναι κατάλληλα πειθαρχημένοι - με την απειλή μετάθεσης σε περίπτωση

⁸⁷ Εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., 2465/29-10-1969, *Περί σύνταξης εβδομαδιαίων προγραμμάτων λειτουργίας των σχολείων*.

ανυπακοής ή υστέρησης των καθηκόντων τους- και γι' αυτό το καθεστώς φρόντιζε με τακτικές εγκυκλίους να τους ποδηγετεί. Η εγκύκλιος 65710/16-5-1967, ενώ δείχνει ότι στοχεύει στους μαθητές, εμμέσως απευθύνεται στους εκπαιδευτικούς, τονίζοντας χαρακτηριστικά πως «η καλλιέργεια της Εθνικής και Χριστιανικής συνειδήσεως των μαθητών είναι ο πρώτος και μέγιστος στόχος όλης της σχολικής εργασίας. Η διδακτική και σχολική εργασία πρέπει να διέπεται από την πίστιν εις τας αξίας και τα πεπρωμένα του Έθνους [...] Εκπαιδευτικοί μή πιστεύοντες εις τας αξίας του Έθνους δεν έχουν θέσιν εις την εκπαίδευσιν. [...] Αι εθνικαί αξίαι όμως είναι αρρήκτως συνδεδεμένοι πρός τας Χριστιανικάς αξίας. Η ελληνική παράδοσις και η Χριστιανική ηθική αποτελούν την Μητέρα-Γην δια την ελληνικήν παιδείαν. [...] Η ύψωσις της Σημαίας, η κοινή πρωινή προσευχή, η κατά Σάββατον σύντομος και περιεκτική ερμηνεία της Κυριακής Ευαγγελικής Περικοπής και ο τακτικός εκκλησιασμός είναι επιβεβλημένα. [...] Το σχολείον να αναπτύξη την Χριστιανικήν αλληλεγγύη διά της οργανώσεως βοηθείας προς Ιδρύματα, προς ενδεείς και πάσχοντας»⁸⁸. Μέσα από αυτή την εγκύκλιο παρατηρούμε την προσπάθεια του καθεστώτος να συνδέσει την χριστιανική πίστη και τον πατριωτισμό με την πολιτική του με τέτοιο τρόπο, ώστε οποιαδήποτε παρέκκλιση να θεωρηθεί προδοσία ή εθνική μειοδοσία. Η εθνική διαπαιδαγώγηση, στην οποία στόχευε το καθεστώς, αποτελούσε τη διαδικασία μέσω της οποίας ένας λαός διασφαλίζει και διαιωνίζει την πνευματική και υλική του υπόστασι⁸⁹. Η οποιαδήποτε παρέκκλιση θα είχε αντίκτυπο στο εθνικό φαντασιακό. Το τελευταίο παίζει ουσιαστικό ρόλο, γιατί αποτελεί προϋπόθεση για την επίτευξη εθνικής ομοιογένειας που οδηγεί στην επιβίωση του έθνους (Λέκκας, 2011: 144). Στο πλαίσιο αυτό οι εκπαιδευτικοί όφειλαν να συντηρούν την πολιτική με τη χρήση συμβόλων στο σχολείο, όπως σημαιών, στολών, ύμνων, όρκων, την διεξαγωγή εορτών, επετείων, την απόδοση τιμών σε μνημεία, ηρώων κ.λπ.. «Όλα αυτά υπογραμμίζουν την εθνική ενότητα και αλληλεγγύη και προκαλούν έντονη συναισθηματική φόρτιση, αποτελούν δραστηριότητες υπό την επήρεια και την έμπνευση του εθνικισμού» (Λέκκας, 2011: 142). Ταυτόχρονα όμως δημιουργούν κλίμα πίεσης στους κόλπους του σχολείου. Ο φόβος αποτυχίας εκπλήρωσης των στόχων από πλευράς διδασκόντων ή η ελλιπής προσπάθεια

⁸⁸ Βλ. Εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 65710/16-5-1967. *Περί σκοπών του σχολείου και των καθηκόντων διδασκόντων και διδασκομένων.*

⁸⁹ Για παράδειγμα στην *Ετήσια έκθεση πεπραγμένων Γυμνασίου Τήνου, Σχολικού έτους 1968 – 1969* (ανέκδοτα έγγραφα των Γ.Α.Κ., Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 14, υποφάκελος 9) βλέπουμε πως υπήρχε ιδιαίτερη μνεία σε αυτό: «...τα δε θρησκευτικά, εθνικά, κοινωνικά φρονήματα των μαθητών εξεδηλώθησαν υγιά».

και μη αρμόζουσα συμπεριφορά από μεριάς μαθητών θα συνοδευόταν οπωσδήποτε με ανάλογες ποινές από τις ανώτερες εκπαιδευτικές αρχές. Εξάλλου, στην εκπαίδευση και στο μάθημα της Γυμναστικής, που εξετάζουμε, αυτό που ενδιαφέρει το κράτος, όπως μας αναφέρει ο Δ. Φωτεινός, είναι «αφ' ενός, η εμπέδωση μιας ιδεαλιστικής (άρα και μη – πραγματικής) σύνδεσης με το παρελθόν και, αφ' ετέρου, η εμπέδωση (τόσο από τους μαθητές όσο και από τους διδάσκοντες) ότι τελούν υπό τη διάθεση των ανωτέρων, εφόσον μόνο εκείνοι (οι εκάστοτε ανώτεροι) μπορούν να κινητοποιούν – ή να αποκινητοποιούν – τη δράση τους» (2015: 343).

Η διάθεση του καθεστώτος, από την άλλη, να ελέγξει το πνεύμα και το σώμα των μαθητών ήταν έκδηλη ήδη από την αρχή κατάληψης της εξουσίας⁹⁰. Η εμφάνιση και η συμπεριφορά των μαθητών και μαθητριών τιθόταν στο μικροσκόπιο των αρμοδίων⁹¹. Άλλωστε «το σχολείον οφείλει να μεριμνά διά την ευπρεπή εμφάνισιν και την κοσμίαν συμπεριφοράν των μαθητών εντός και εκτός αυτού⁹². Η εκκεντρική κόμμωσις και η

⁹⁰ Η εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 65710/16-5-1967, *Περί σκοπών του σχολείου και των καθηκόντων διδασκόντων και διδασκομένων επιβεβαιώνει τα λεχθέντα.*

⁹¹ Ως παράδειγμα αναφέρουμε την Ετήσια έκθεση πεπραγμένων Γυμνασίου Τήνου, σχολικού έτους 1968 – 1969 (ανέκδοτα έγγραφα των Γ.Α.Κ., Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 14, υποφάκελος 9): «ο μικρός αριθμός των μαθητών του Σχολείου επέτρεπε την καθημερινήν σχεδόν παρακολούθησιν αυτών και ως προς την επιμέλειαν και την πρόοδον αλλά και την διαγωγήν αυτών εντός και εκτός Σχολείου και ούτω δεν παρουσιάσθησαν σοβαρά παραπτώματα των μαθητών πλην των συνήθων παιδικών αταξιών». Ομοίως, στην Ετήσια έκθεση πεπραγμένων σχολικού έτους 1969-1970 του Γυμνασίου Τήνου (ανέκδοτα έγγραφα των Γ.Α.Κ., Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 14, υποφάκελος 10) παρατηρούμε τη συχνή ενημέρωση για την συμπεριφορά των μαθητών, από πλευράς εκπαιδευτικών προς τους γονείς και κηδεμόνες των παιδιών τους. Πιο συγκεκριμένα, «μετά τη λήξιν εκάστου διμήνου εγένετο ιδιαιτέρα παιδαγωγική συνεδρία Συλλόγου καθ' ην εξητάζετο η φοίτησις, η πρόοδος και η επιμέλεια ενός εκάστου μαθητού, τα πορίσματα δε της συνεδρίας ταύτης ετίθεντο υπ' όψιν αφ' ενός μεν εις όλους τους καθηγητάς, ώστε να σχηματίζεται γνώμη δι' ένα εκαστον μαθητήν, αφ' ετέρου δε εις τους γονείς και κηδεμόνας, ώστε ούτοι να ενημερούνται και να λαμβάνουν ομού με το σχολείον τα ενδεδειγμένα μέτρα, προς βελτίωσιν του μαθητού από πλευράς επιμέλειας και ήθους. Η εν γένει διαγωγή των μαθητών εντός και εκτός του Σχολείου υπήρξεν καλή. Εις τούτο συνετέλεσεν, εκτός των άλλων μέτρων τα οποία εφηρμόσθησαν και περί ων λεπτομερώς κατωτέρω, ο υπό του Συλλόγου των καθηγητών, άμα τη ενάρξει των μαθημάτων ψηφισθείς και τεθείς αμέσως εις εφαρμογήν κανονισμός της εσωσχολικής και εξωσχολικής ζωής των μαθητών. Ο κανονισμός ούτος μαζί με μίαν ενημερωτικήν εγκύκλιον εξετυπώθη εις φυλλάδια και διανεμήθη εις ένα εκαστον των μαθητών, επί παρουσία του κηδεμόνος του, άμα εγγραφή του μαθητού και εξητείτο διά σχετικής συστάσεως η απόλυτη εφαρμογή του. Το Σχολείον όμως εκτός του γενικού τούτου μέτρου εμερίμνησεν εποικοδομητικώς κατά τοιούτον τρόπον, ώστε οι μαθηταί μας να καλλιεργήσουν την ψυχήν των και να εγκολλπωθούν βιώματα και συναισθήματα τοιαύτα, οία αρμόζουν εις Ελληνόπαιδας με θρησκευτικήν και Εθνικήν παράδοσιν».

⁹² Ο Γενικός Επιθεωρητής Β. Φούφας στην Εγκύκλιο ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ., 55/3-10-1973, *Ευπρεπής εμφάνισις μαθητών* αφού σχολιάζει φαινόμενα παρεκτροπής ως προς το φαίνεσθαι των μαθητών, καθιστά υπόλογους τους συλλόγους των καθηγητών, οι οποίοι αδυνατούν να δράσουν με επιτυχία για την καταπολέμηση του φαινομένου. Πιο συγκεκριμένα: «δεν αγνοούμεν βεβαίως την πραγματικότητα, ότι δηλ. η μέχρι γελοιότητος ατημελησία των ξένων νέων έχει την επίδρασίν της και εις τα σχολεία μας, δεν είναι δε ευχερής η περιστολή της, διότι πρόκειται περί συρμού, όστις δεν λογικείται. Παρά ταύτα χρέος έχομεν ως Εκπαιδευτικό προσωπικό με Ελληνικήν την αντίληψιν του μέτρου της κοσμιότητος να αντισταθώμεν εις το έξωθεν ρεύμα του «μαλλιαρισμού», το οποίον προσβάλλει το δημόσιον αίσθημα και προκαλεί ποικίλα σχόλια εις βάρος της

ενδυμασία δια τα θήλα, η μακρά και ατημέλητος κόμη και ουχί ευπρεπής ενδυμασία διά τους άρρενας είναι απαράδεκτα»⁹³. Οποιαδήποτε είδους αμφισβήτηση των κανονισμών ή των κρίσεων των εκπαιδευτικών ή δυνατότητα ελευθερίας της έκφρασης από τους μαθητές απαγορευόταν (Καρακύργιου, 2020: 49). Τα δυτικά πρότυπα ένδυσης και συμπεριφοράς αντίκεινται στα ελληνοχριστιανικά ήθη και γι' αυτό επέσυραν ποινές για τους μαθητές⁹⁴. Η καταστολή και ο έλεγχος της εξωτερικής εμφάνισης της νεολαίας και συνεπώς και των μαθητών ήταν μέρος της εκστρατείας που είχε εξαπολύσει το καθεστώς, με επικεφαλής τον Γενικό Γραμματέα του Υπουργείου Δημοσίας Τάξης Ι. Λαδά. Ο συγκεκριμένος, σε λόγο που εκφώνησε προς την νεολαία τον Ιανουάριο του 1969, ανέφερε ότι «όταν τους συλλάμβανα (εννοεί τους μακρυμάλληδες νέους) και τους εκούρευα, δεν το έκανα για να τους κόψω τα μαλλιά, αλλά δια να τους κόψω την νοοτροπία που ήταν καταστρεπτική και για τους ίδιους και για την πατρίδα»⁹⁵.

Ως μια γενική διαπίστωση θα υποστηρίζαμε πως το σχολείο και το εκπαιδευτικό σύστημα εν γένει αποτέλεσαν έναν προεξέχοντα ιδεολογικό μηχανισμό, του οποίου πρωταρχικός σκοπός είναι να παράσχει μια ισχυρή νομιμοποίηση και μια βαθιά κατανόηση της κοινωνικής θέσμησης. Με άλλα λόγια σκόπευε να ενσωματώσει τα άτομα στην κοινωνία ως μέλη τα οποία να αποδέχονται τη συγκεκριμένη θέσμηση (με τις ιεραρχίες, τις ανισότητες, ή ακόμη και με τις δομικές στρεβλώσεις) ως έχει (Φωτεινός, 2015:330). Στην ουσία να «καταπίνει» την οποιαδήποτε εξατομικευμένη συμπεριφορά και να τυποποιεί πράξεις, στάσεις και εν τέλει να στρατιωτικοποιεί με ομοιόμορφο τρόπο μαθητές και εκπαιδευτικούς.

Ο έλεγχος της ζωής των μαθητών δεν περιοριζόταν στο σχολικό ωράριο, αλλά επεκτεινόταν και εκτός αυτού, με μια σειρά από απαγορεύσεις, υποχρεώσεις και

παιδευτικής μας προσπάθειας. Η θέσις ήμων ως παιδαγωγών μας υποχρεώνει εν προκειμένω να επιζητήσωμεν προπαντός διά της αγάπης και της πειθούς να απαναφέρωμεν την τάξιν και την ευπρέπειαν εις το Σχολείον, το οποίον προς εκπλήρωσιν του προορισμού του απαιτεί σοβαράν εργασίαν και ευγενή άμιλλαν. [...] Εν πάση περιπτώσει είναι αδικαιολόγητοι οι Σύλλογοι των καθηγητών των Γυμνασίων, όταν εις τα πλαίσια της αισθητικής αγωγής την οποίαν σήμερον ασκεί το Σχολείον, δεικνύουν επιείκειαν και συγκατάβασιν εις εξοργιστικάς νεανικάς αδυναμίας προερχομένας εξ αθλίων πειρασμών της εποχής μας» (ανέκδοτα έγγραφα των Γ.Α.Κ., Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 327).

⁹³ Βλ. <https://atexnos.gr/%CF%84%CE%B1-%CF%80%CF%81%CF%8E%CF%84%CE%B1-%CE%BC%CE%AD%CF%84%CF%81%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CF%80%CF%81%CE%B9%CE%BB%CE%B9%CE%B1%CE%BD%CE%AE%CF%82-%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CF%84%CE%B1%CF%84%CE%BF/>, [17/4/2023].

⁹⁴ Βλ. Εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 65966/67/13-5-1968, *Περί αμφιέσεως και κόμης των μαθητών*.

⁹⁵ Βλ. <https://www.lesvosnews.net/articles/news-categories/arthra-gnomes-politismos/fakelos-21i-apriliou-politismos-sta-hronia-toy> [21/04/2023]

περιορισμούς. Πιο συγκεκριμένα, υπήρχαν περιορισμοί στο ωράριο κυκλοφορίας των μαθητών εκτός σπιτιού και απαγόρευση ή ο έλεγχος σε συγκεκριμένους χώρους διασκέδασης. Επίσης, ίσχυε ο υποχρεωτικός εκκλησιασμός την ημέρα της Κυριακής⁹⁶, η απαγόρευση να συσχετιστούν συναισθηματικά μαθητές διαφορετικού φύλου⁹⁷, καθώς υπήρχε και συγκεκριμένος κώδικας ένδυσης τόσο εντός σχολείου, όσο και εκτός⁹⁸. Οι κοινωνικές οργανώσεις των μαθητών περιοριζόταν μόνο στον προσκοπισμό και στα κατηχητικά σχολεία⁹⁹, αφού αυτές οι οργανώσεις συνεπικουρούσαν στην κατανόηση των

⁹⁶ Αναφέρουμε ως παράδειγμα τα όσα περιλαμβάνονται στην *Ετήσια έκθεση πεπραγμένων Γυμνασίου Τήνου Σχολικού Έτους 1970-1971* (ανέκδοτα έγγραφα των Γ.Α.Κ., Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 14, υποφάκελος 6): «ελήφθησαν μέτρα και επρογραμματίστησαν εκδηλώσεις αποβλέπουσαι εις την όσον το δυνατόν μεγαλύτεραν έξαρσιν του θρησκευτικού συναισθήματος και του εθνικού φρονήματος. Ούτω κατά το Σάββατον εγίνετο η ερμηνεία της ευαγγελικής περικοπής, κατά Κυριακήν δε ο ομαδικός εκκλησιασμός». Επίσης, στην *Ετήσια έκθεση πεπραγμένων Γυμνασίου Τήνου, Σχολικού έτους 1968-1969* (ανέκδοτα έγγραφα των Γ.Α.Κ., Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 14, υποφάκελος 9.) «το Σχολείον εμερίμνησεν δια την θρησκευτικήν αγωγήν των μαθητών [...] ούτω κατά Σάββατον εγένετο ερμηνεία του Ευαγγελίου [...], κατά Κυριακήν ομαδικός εκκλησιασμός και δύο φορές κατά έτος ομαδική λειτουργία».

⁹⁷ Όπως αναφέρει η *Ετήσια έκθεση πεπραγμένων Γυμνασίου Τήνου σχολικού έτους 1970- 1971* (ανέκδοτα έγγραφα των Γ.Α.Κ., Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 14, υποφάκελος 6) «... άπαξ δε μόνον ο Σύλλογος ηγαγκάσθη να τιμωρήση μαθήτριαν της Έ τάξεως δι' αποβολής εκ του Σχολείου καθ' όλον το Σχολικόν έτος, δια λόγους ηθικής».

⁹⁸ Στην *Χαιρετιστήριο εγκύκλιο* (αριθ. 58/8-10-1969) προς τους μαθητάς Μ.Ε. επί τη ενάρξει των μαθητάτων (ανέκδοτα έγγραφα των Γ.Α.Κ., Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 327) ο Γενικός Επιθεωρητής Μ.Ε. Γ' Ανωτέρας Εκπ/κής Περιφέρειας Β. Φούφας αναφέρεται στους μαθητές, λέγοντας ότι «ενδείκνυται αβιάστως να εναρμονίζετε τας σχέσεις σας προς αυτό και ενσυνειδήτως να υποτάσσετε το «εγώ» σας και τας οιασδήποτε πράξεις σας εις ό,τι τούτο σας ορίζει: Να μη λησμονήτε, ότι εμφανίσις ευπρεπής, περιβολή καλαισθητως, κόμη απλή και εύτακτος χωρίς υπερβολάς και εκζητήσεις πρωτογονικής υφής, πάντα ταύτα συνιστούν άνθρωπον πολιτισμένον. Τα έναντι τούτων φαινόμενα είναι ξένα προς τα ελληνικά έθιμα. Αποτελούν μαϊμούδισμα και αναχρονιστικές γελοιότητες, άκρως εξοργιστικάς». Σε άλλη εγκύκλιο ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 9/14-2-1974, *Οδηγία* προς τους Εκπαιδευτικούς ο Διοικητικός Επιθεωρητής Μ.Ε. Χαρίτων Παπαχαρίτωνος αναφέρει για την εμφάνιση των μαθητών: «Όσοι έχουν την τάσιν να παρεκτρέπωνται, απαιτείται να συνειδητοποιήσουν, ότι: α) «μακρυμάλληδες» μαθηταί και «μινιφορούσαι» μαθήτριαι είναι απαράδεκτοι εις τον χώρον του Σχολείου και β) ότι θα συμπεριφέρονται ηθικώς και τιμίως και εις το Σχολείον και εις την Κοινωνίαν σεβόμενοι απολύτως τας παραδεδεγμένας ηθικάς Αρχάς» (βλ. ανέκδοτα έγγραφα των Γ.Α.Κ., Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 327).

⁹⁹ Στην *Ετήσια Έκθεση πεπραγμένων Γυμνασίου Τήνου σχολικού έτους 1970- 1971* (Γ.Α.Κ. Ερμούπολη Σύρου, Δ.Δ.Ε. φάκελος 14, υποφάκελος 6) «οι μαθηταί παρηκολούθουν Κατηχητικά μαθήματα, μετέσχον εις ομαδικάς λειτουργίας κατά την τελευταίαν ημέραν των διακοπών Χριστουγέννων και Πάσχα καθ' ας εκοινώνουν των Αχράντων Μυστηρίων, μετά προηγουμένην εξομολόγησιν, παρηκολούθησαν ακολουθίαν Προηγιασμένων Δώρων, απογευματινούς εσπερινούς, μετέβαινον τη συνοδεία καθηγητριάς εις εξωκκλήσια της νήσου προς περιποίησην αυτών κλπ.». Επίσης, στην εγκύκλιο που διαβάστηκε κατά την έναρξη του σχολικού έτους 1973 στα σχολεία της Νομαρχίας Κυκλάδων (Εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 53/1-10-1973, *Χαιρετιστήριος εγκύκλιος προς μαθητάς Μ.Ε. επί τη ενάρξει των μαθημάτων*, ανέκδοτα έγγραφα των Γ.Α.Κ., Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 327) ο διευθυντής Διευθύνσεως Μ.Ε. Χ. Παπαχαρίτωνος τονίζει στα παιδιά «Έχετε την χαράν και την ευτυχίαν να κρατάτε εις τα χέρια σας τα [...] βιβλία σας, τα οποία το Σεβαστόν Υπουργείον Παιδείας και Θρησκευμάτων σας τα προσέφερε δωρεάν, εφαρμόζον την ανθρωπιστικήν και γεμάτην στοργήν προς σας πολιτικήν της Κυβερνήσεώς μας. [...] Υπεράνω όμως της γνώσεως και της επιστήμης, παιδιά μου, υπάρχει η ηθική και η αρετή. Κατά συνέπειαν πρώτος στόχος σας πρέπει να είναι η κατάκτησις των χριστιανικών και Ελληνικών ιδανικών. [...] Ημείς, αγαπητά μας παιδιά, με την πλούσιαν και μοναδικήν ανά τον κόσμο προγονικήν μας κληρονομίαν, με τον Ελληνικόν και

βασικών ιδεολογικών πυλώνων του καθεστώτος, στην πειθαρχία στον ανώτερο βαθμό και στην παιδαγωγή των μαθητών στα ιδεώδη της πίστης και του έθνους. Τέλος, η υπακοή στα κελεύσματα των εκπαιδευτικών για κάθε είδους ζητήματα και εκτός σχολικού χώρου, προκαλούσε φόβο και αποστροφή στους μαθητές¹⁰⁰. Και οι εκπαιδευτικοί, αντίστοιχα, μέσω των ετήσιων εκθέσεων πεπραγμένων των Σχολείων¹⁰¹, καθώς και μέσω των

χριστιανικόν μας πολιτισμόν δεν έχομεν ανάγκην των φώτων άλλων. Ημεῖς οἱ Ἕλληνες εἴμεθα οἱ Σημαιοφόροι καὶ πρωτοπόροι μεταξύ άλλων ἐθνών. Ἡ ευθύνη μας εἶναι δι' αὐτό μεγάλη. Τέλος σας υπενθυμίζω ὅτι τα ἰδανικά ἡμῶν των Ἑλλήνων εἶναι διὰ μέσου ὅλων των εποχῶν τρία: Ἡ θρησκεία, ἡ πατρίς καὶ ἡ οἰκογένεια. Δι' ὅλα αὐτά οἱ κ.κ. καθηγηταὶ σας συχνά θα σας ομιλοῦν. Επ' ευκαιρία διὰ το ὑψιστον θέμα της θρησκείας επιθυμῶ να σας συστήσω ἐκ μέσης καρδίας τὴν ανεπιφύλακτον τακτικὴν σας φοίτησιν εἰς τὸ εβδομαδιαῖο σπουδαῖον σχολεῖον της Ἐκκλησίας, τὸ Κατηχητικόν». Για τὴ σημασία που ἔδινε τὸ καθεστὼς για τὰ Κατηχητικά Σχολεῖα θα αναφερθούμε ἀποσπασματικά καὶ στην Εγκύκλιο ΥΠ.Ε.Π.Θ., ἀριθ. 3/16-1-1973, *Σημασία των Κατηχητικῶν Σχολείων* πρὸς τὰ Γυμνάσια των Κυκλάδων στις 16/1/1973, ἀπὸ τον ἀναπληρωτὴ Διευθυντὴ Διεύθυνσης Μ.Ε. Γ. Τσακίρη, ὁ ὁποῖος συνδέει τὰ Κατηχητικά με τὸ ἐλληνοχριστιανικὸ ἰδεώδες καὶ ἀναφέρει ὅτι «... ἡ ἀγωγή καὶ ὑπὸ τὴν γενικὴ της μορφή καὶ ὑπὸ τὴ μορφή της Χριστιανικῆς διδασκαλίας, που ενεργεῖται ἰδιαίτερα στα Κατηχητικά Σχολεῖα ἔχει χρέος να κάνῃ ἱκανὸν τὸν ἐκπαιδευόμενον μαθητὴ να ἐκτελέσῃ ἐπιτυχῶς τὴν ἀποστολὴν του καὶ τώρα ὡς μαθητοῦ καὶ ἀργότερα ὡς πολίτου. [...] Το ἐλληνικὸν πνεῦμα αἰῶνες δούλεψε πρὸς τὴν κατεύθυνση των ἀξιών πολλά καὶ μεγαλουργήσε καὶ ἔκανε τὸ μεγάλο πνευματικὸ οἰκοδόμημα για τὸ ὁποῖο δίκαια νοιώθουμε υπερηφάνεια. [...] οἱ Πατέρες της Ἐκκλησίας μας... ἔχουν ὅλως ξέχωρη θέση, πάνω σ' αὐτὴν τὴν κοινὴν βάση του ἐλληνικοῦ πνεύματος καὶ του χριστιανικοῦ δόγματος θεμελιούνται για να συλλάβουν τις ἀρχές του ἐλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. [...] Ἀπὸ τότε τὸ ἐλληνοχριστιανικὸ πνεῦμα ἀποτελεῖ τὸν πλέον ἀσφαλὴ γνώμονα για τὴν ἀνάπτυξη κάθε μορφῆς δραστηριότητος, εἴτε καθαρὰ πνευματικά εἶναι, εἴτε σ' ὅποια ἄλλῃ περιοχὴ της ζωῆς. Το ἔθνος μας τὸ ἀνῆγαγε σε ἰδεώδες, που φωτίζει τὴν πορεία του για τὴν πραγμάτωσή της θέοθεν δοθείσης ἱστορικῆς του ἀποστολῆς. Γι' αὐτὸ καὶ σήμερα, που ἡ Ελλάδα, χάρι στην ἐθνοσωτήρια ἐπέμβαση του Ἐθνικοῦ μας στρατοῦ τὴ νύχτα της 21^{ης} Ἀπριλίου 1967, βρῆκε ξανά τὸ σωστὸ της δρόμο, πρὸς τὸ ἐλληνοχριστιανικὸ πνεῦμα προσβλέπει ὡς πρὸς ἀσφαλὴ φάρο καὶ ὁδηγὸ για να ἀντλήσῃ γραμμὴ πορείας, δύναμη ἀνατάσεως καὶ πραγματώσεως των μεγάλων μας πεπρωμένων. Το ἔμβλημα του μεγάλου οραματιστοῦ της Νέας Ἑλλάδος, του Ἐθνεγέρτου Πρωθυπουργοῦ Γεωργίου Παπαδοπούλου «Ἑλλάς Ἑλλήνων Χριστιανῶν», που ἔγινε με μίας πανελλήνιο ἐθνικὸν σύμβολο, χρονικά καὶ ἀξιολογικά ἀπαράγραπτο, πάνω σ' αὐτὴ τὴ βάση του ἐλληνοχριστιανικοῦ πνεύματος θεμελιώθηκε, ἀπ' αὐτὸ ἐνεπνεύσθη, αὐτὸ ἀποδίδει με τὸν πλέον ἐπιτυχὴ τρόπο καὶ στην ὑπηρεσία αὐτοῦ τίθεται ὡς μέσο ἐκφραστικὸ της πλέον ἐπιτυχούς συνθέσεως των ἀξιών. [...] Ἐνστερνισθίτε τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα καὶ μαζί μ' αὐτὸ τὸ ἐλληνικὸ πνεῦμα, που ἀποτελεῖ τὴ ζωογόνον δύναμη του ἔθνους μας. Ἀντιμετωπίσατε θαρραλέα κάθε ἀντίληψη που στηρίζεται στον υλισμὸ καὶ στην αθεΐα. [...] Ἡ Ἁγία Γραφή, ὁ πνευματικὸς αὐτὸς λειμὼν κατὰ τον Ἱερό Χρυσόστομο, καὶ ἡ Χριστιανικὴ παράδοση ἐν συνδιασμῷ πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν παράδοση της ἀγάπης πρὸς τὴν Πατρίδα. Ἀς εἶναι οἱ βάσεις ἐπὶ των ὁποίων θα οἰκοδομήσετε τὸν εαυτὸ σας, τὴν ὑπόστασή σας καὶ μαζί μ' αὐτὴν τὴν ὑπόστασή του ἔθνους μας. Ὑπὸ οἰανδήποτε μορφή καὶ ἀν ἐμφανίζεται ὁ υλισμὸς, εἶναι θεωρητικὸ κατασκεῦασμα με σαθρὴς βάσεις. [...] Το ἴδιο καὶ ὁ Κομμουνισμὸς που στηρίζεται σε παρόμοιες ἀντιλήψεις ξένες πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ ἀντίθετες πρὸς τὴ δικὴ μας ἐλληνικὴ καὶ χριστιανικὴ παράδοση. Το ἐλληνοχριστιανικὸ πνεῦμα εἶναι τὸ καλύτερο ἰδεολογικὸ ὀπλοστάσιο, ὅπου μπορείτε να ἀνατρέχετε για τὴν ἀντιμετώπισή των. Αἱ αἰώνιου κύρους ἐλληνοχριστιανικαὶ ἀξίαι ας εἶναι σύμβουλος καὶ ὁδηγὸς σας, τὸ δε πνεῦμα που θα σας φωτίξῃ, ας εἶναι τὸ πνεῦμα της Θεῆς διδασκαλίας του Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ...» (ἀνέκδοτα ἐγγράφα των Γ.Α.Κ., Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Ἐκπαίδευσης, φάκελος 327).

¹⁰⁰ Ἡ Εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., ἀριθ. 65710/16-5-1967, *Περὶ των σκοπῶν του σχολείου καὶ των καθηκόντων διδασκόντων καὶ διδασκομένων* καθιστοῦσε με σαφήνεια τὸν βαθμὸ ἐλευθερίας της ἐξωσχολικῆς ζωῆς των μαθητῶν, ἐφόσον: «τὸ Σχολεῖον οφείλει να παρακολουθῇ τὴν ἐξωσχολικὴν ζωὴν καὶ συμπεριφορὰν των μαθητῶν του. Εἶναι ἀδιανόητος ἡ κυκλοφορία μαθητῶν καὶ μαθητριῶν τας νυκτερινὰς ὥρας, ἡ παραμονὴ αὐτῶν εἰς καφενεῖα καὶ ἄλλα ὑποπτα καὶ θορυβώδη κέντρα, εἰς σφαιριστήρια καὶ διάφορα CLUBS, ἀποτελοῦντα διαφθορεῖα διὰ τας ψυχὰς των νέων, ὅπως ἐπίσης ἀπαράδεκτος εἶναι ἡ φοίτησις εἰς κινηματογράφους, ὅπως προβάλλονται ἔργα ἀκατάλληλά ἢ διαβρωτικά της ἀνωρίμου ψυχῆς νέων».

¹⁰¹ Σύμφωνα με τὴν Ετήσια ἐκθεση πεπραγμένων Γυμνασίου Τήνου, Σχολικοῦ ἔτους 1968 -1969 (ἀνέκδοτα ἐγγράφα των Γ.Α.Κ., Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Ἐκπαίδευσης, φάκελος 101,

διαφόρων εγκυκλίων¹⁰² υπόκεινταν σε ξεκάθαρο έλεγχο από τους προϊστάμενους Επιθεωρητές της Επικράτειας στην οποία ανήκαν. Οποιαδήποτε αστοχία προς τα κελεύσματα των προϊστάμενων αρχών υποχρέωνε τη διεύθυνση του σχολείου να απολογείται και για τα πιο απλά πράγματα, δικαιολογώντας την όποια αδυναμία της να συμμορφωθεί στις διαταγές των ανωτέρων στην κλίμακα εξουσίας. Το καθεστώς επιτήρησης στην εκπαίδευση ήταν τέτοιο, ώστε να υποχρεώνει τους εκπαιδευτικούς να προσαρμόζουν τον λόγο τους, γραπτό και προφορικό, σε θέσεις και ιδέες ευνοϊκές για το καθεστώς. Εκτός από τους πανηγυρικούς λόγους και τις ετήσιες εκθέσεις πεπραγμένων των σχολείων τους, καθώς και των γυμναστικών επιδείξεων προς τους επιθεωρητές εκπαίδευσης, οι εκπαιδευτικοί υπερτόνιζαν τη συνεισφορά του καθεστώτος στο έθνος σε

υποφάκελος 9) «Πάντες οι ως άνω αναφερθέντες καθηγηταί του Γυμνασίου εμφορούνται υπό υγιών θρησκευτικών και εθνικών φρονημάτων. Ουδεμία περί του αντιθέτου υπόνοιαν εσχηματίσαμεν ούτε παρατηρήσαμεν κατά τας συζητήσεις μας και την μετ' αυτών αναστροφήν καθ' όλον το σχολικόν έτος». Αλλού, στην ετήσια έκθεση πεπραγμένων σχολικού έτους 1969-1970 του Γυμνασίου Τήνου (ανέκδοτα έγγραφα των Γ.Α.Κ., Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 14, υποφάκελος 10) «Η Χ.Ρ. Καθηγήτρια Γαλλικών ... είναι καθολική το θρήσκευμα» και πιο κάτω «Πάντες εμφορούνται υπό υγιών θρησκευτικών, Εθνικών και κοινωνικών φρονημάτων. Ουδεμίαν περί του αντιθέτου υπόνοιαν εσχηματίσαμεν ούτε παρατηρήσαμεν...».

¹⁰² Στην Εγκύκλιο ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 9/14-2-1974, *Οδηγία* (ανέκδοτα έγγραφα των Γ.Α.Κ., Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 327) αναφέρονται μέσα σ' όλα και τα ακόλουθα, που αφορούν τη συμπεριφορά και την εμφάνιση των εκπαιδευτικών και μάλιστα διατυπώνονται σε αυστηρό, στρατιωτικό τόνο «[...] Επιτρέψατέ μου, να απαιτήσω από Υμάς την οπωσδήποτε εφαρμογήν των. [...] Αλλά δια να επιτύχωμεν εις το έργον μας είμεθα υποχρεωμένοι να διάγωμεν και βίον έντιμον και ανεπίληπτον, να είμεθα κύριοι του εαυτού μας, προσηνείς προς όλους, σεμνοί την εμφάνισιν, κοινωνικοί, με ενδιαφέροντα ποικίλα, τα οποία συμβάλλουν εις την ανάπτυξιν των μαθητών μας εις άρτιας προσωπικότητας, να παιδαγωγώμεν δε αυτούς περισσότερο με το παράδειγμά μας. [...] Δέον να κατανοήσωμεν όλοι, ότι δια την επιτυχίαν της διδακτικής μας εργασίας απαραίτητος και βασική προϋπόθεσις είναι η συνεχής και εξαντλητική μελέτη. [...] Το θέμα της εμφανίσεώς μας και της εν γένει συμπεριφοράς μας εν τε τω Σχολείω και εκτός αυτού είναι απαραίτητον να το προσέξωμεν. Περί της ευπρεπούς αμφιέσεως και εμφανίσεως των εκπαιδευτικών αμφοτέρων των φύλων επανειλημμένοι κατά το παρελθόν εξεδόθησαν διαταγαί παρά του Προϊσταμένου ημών Υπουργείου. Είμαι υποχρεωμένος να τονίσω με όλην την δύναμιν της ψυχής μου, ότι έχομεν ιερόν καθήκον να συμμορφούμεθα προς αυτάς. Αφ' ης στιγμής απεφασίσαμεν να ενταχθώμεν εις τον «στρατόν της Παιδείας» είμεθα στρατιώται, τίμιοι στρατιώται του πνεύματος, του καθήκοντος, της ευθύνης. Είμεθα οι σημαιοφόροι και οδηγούμεν τους νέους μας, δηλαδή την ψυχήν του Έθνους μας, χαράσσομεν την πορείαν της Πατρίδος μας. Δεν επιτρέπεται παρέκκλισις, δεν δυνάμεθα ούτε καν το βλέμμα μας να στρέψωμεν έξω από την γραμμήν αυτήν, ούτε να παρασυρώμεθα από τη ρευστότητα και παροδικότητα των επιφαινομένων του πολιτισμού και τας παραδοξότητας του συρμού. Θα πρέπει η ζωή μας να είναι «κρυσταλλίνη» και «λαμπερή και φωτεινή». Και δεν αρκεί να είναι. Πρέπει και να φαίνεται τοιαύτη και δη και εις τας λεπτομέρειάς της. Δεν είναι δυνατόν ο εκπαιδευτικός να φέρη επί παραδείγματι, ενδυμασίαν και κόμην εξεζητημένην και «φαβορίτες», αι οποίαι ενθυμίζουν ανθρώπους χωρίς ευθύνην και χωρίς σκοπόν. Και δεν είναι ανεκτόν, καθηγήτριαι να βάφουν απελπιστικός το πρόσωπόν των και να φορούν ενδύματα ανοίκεια διά ηγέτιδας, ως είναι αι εκπαιδευτικοί, μιμούμεναι γυναίκας χωρίς σοβαρότητα. [...] Έπειτα, δεν πιστεύω, ότι είναι δυνατόν, ο συρμός του κατά τα άλλα επικινδύνου καπνίσματος, να έχη προσβάλει τας συνετάς καθηγήτριάς μας. Όπως και εάν έχη το πράγμα, δεν νομίζω, ότι θα είναι υπερβολική η απαιτήσις μου, να απαγορεύσω απολύτως εις τας καθηγήτριάς το κάπνισμα εις το Σχολείον, αλλά και εις τα δημόσια κέντρα του τόπου, όπου υπηρετούν. [...] Της παρούσης να λάβωσι γνώσιν ενυπογράφως άπαντες οι κ. Συνάδελφοι».

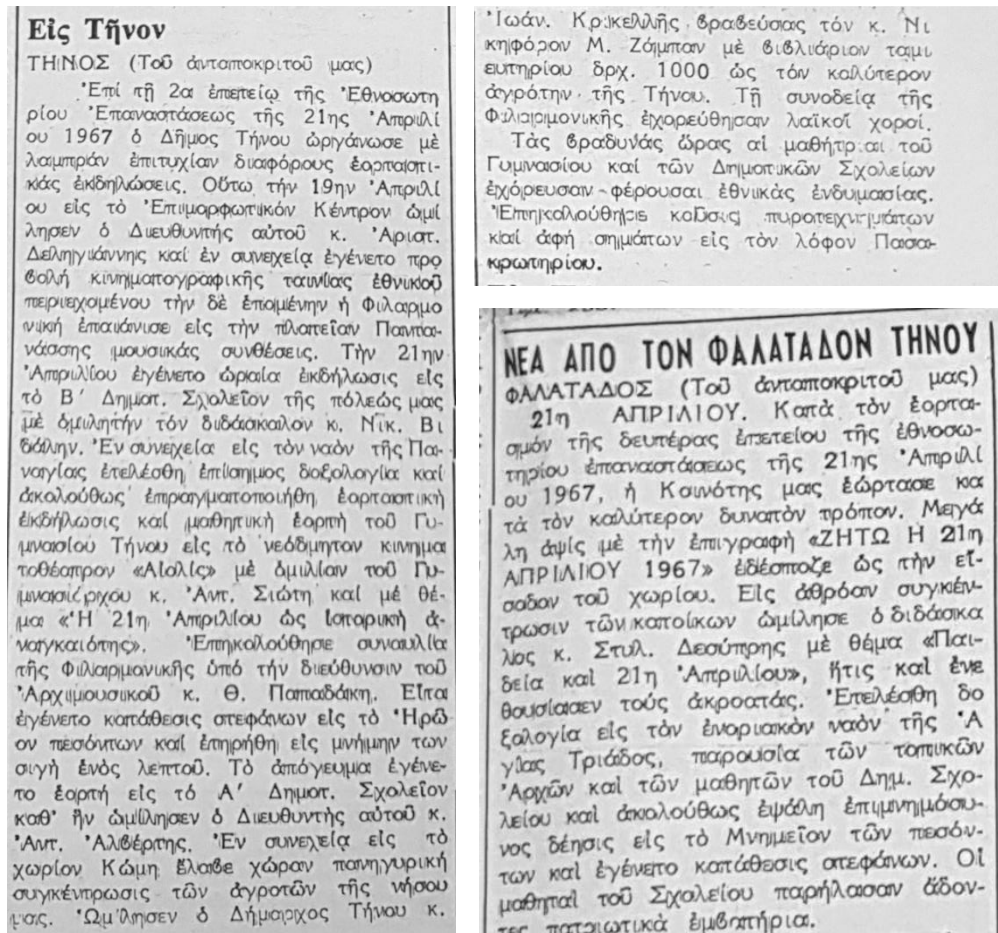
εφημερίδες και περιοδικά¹⁰³. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ομιλία μιας δασκάλας από το χωριό Καλλονή Τήνου στα πλαίσια της δεύτερης επετείου της 21^{ης} Απριλίου και που απευθυνόμενη στους κατοίκους του χωριού εκθείαζε το έργο της απριλιανής κυβέρνησης, καθιστώντας τον εαυτό της ως διαμεσολαβήτρια ή εκπρόσωπο του καθεστώτος¹⁰⁴. Σε γενικές γραμμές η επέτειος της 21^{ης} Απριλίου αποτελούσε την αφορμή για σχολικές εκδηλώσεις, οι οποίες περιελάμβαναν δοξολογίες, ποιήματα, αθλητικούς αγώνες, τραγούδια, παραδοσιακούς χορούς, λαμπαδηφορίες και ομιλίες εκπαιδευτικών προς τους μαθητές και την ευρύτερη τοπική κοινωνία¹⁰⁵ (Ανώνυμος, 1969α: 1, 1969β: 11, 1969γ: 13, 1969δ: 11, 1969ε: 4, 1970α: 4, 1970β: 13, 1970γ: 12, 1972α: 16). Ακολουθούν αποσπάσματα τοπικών εφημερίδων της Τήνου, στα οποία

¹⁰³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα όσα αναφέρει στο εισαγωγικό της σημείωμα η διοίκηση της εφημερίδας *Διδασκαλικόν Βήμα*, που αποτελούσε το επίσημο όργανο της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας Ελλάδας. Ο ανώνυμος συγγραφέας (1969: 2) κάνει αναφορά στη σημασία του γεγονότος της εθνικής επετείου της 25^{ης} Μαρτίου 1821 τοποθετώντας την ισάξια δίπλα στην 21^η Απριλίου: «(Η 25^η Μαρτίου αποτελεί) το λαμπρότερον μεγαλούργημα εις την ιστορίαν των λαών και η μαρτυρία της εκ του τάφου και της τέφρας του, ως ο μυθολογικός φοίνιξ, αναγεννήσεώς του. Είναι το εκπαγλότερον θαύμα αλύσεως όλης θαυμάτων της Ελληνικής φυλής δια μέσου των αιώνων». Καταλήγει μάλιστα στην εξής διαπίστωση: «Ενσάρκωσιν των Εθνικών αυτών υποχρεώσεων αποτελεί η 21 Απριλίου 1967. Η ημερομηνία αυτή γεννά ελπίδας και όνειρα προς νέας της φυλής ζητήσεις και ερεύνas, περί του πώς θα πραγματοποιήσιν οι πόθοι και τα ιδανικά, των οποίων την πλήρωσιν ως επιταγάς και παραγγελίας οι ήρωες εκείνοι του αγώνος του 21 θνήσκοντες εις ημάς ανέθηκαν και μάλιστα σήμερον εις τας νέας Ελλάδος κατευθύνσεις. Η 25^η Μαρτίου και η 21 Απριλίου 1967 είναι οι δύο φάροι, οίτινες θα φωτίζουν την πορείαν του Έθνους, εις το άπειρον. Η 25^η Μαρτίου δηλοί την σταθεράν θέλησιν του Έθνους να ζήση ελεύθερον. Η 21 Απριλίου είναι ο φάρος της αγάπης, της δικαιοσύνης, της κοινωνικής αλληλεγγύης, της ενώσεως της σκέψεως μετά της πράξεως, της κυριαρχίας του πνεύματος επί της ύλης και της ψυχικής ενώσεως του λαού μας. Η 21η Απριλίου είναι η επιβεβαίωσις ότι μόνον τα Έθνη τα οποία γνωρίζουν να αντλούν από τους θησαυρούς της μνήμης των, είναι άξια της ιστορίας των να βαδίζουν ισχυρά και αλώβητα προς το μέλλον. Η 25^η Μαρτίου 1821 και η 21^η Απριλίου 1967, είναι ιστορικοί σταθμοί του Έθνους μας. Διότι αμφότεροι ενσαρκώνουν την ακατάβλητον θέλησιν του Έλληνος να ζήση ελεύθερος. Η 25^η Μαρτίου είναι η αφετηρία της αποτινάξεως του ζυγού των βαρβάρων της Ανατολής και η 21^η Απριλίου ο φραγμός εις την εισβολήν εις την χώραν μας της σαρωτικής ματίας του ερυθρού ολοκληρωτισμού, της οποίας τόσην πικράν εμπειρίαν έχει ο Ελληνικός λαός. Οι Έλληνες διδάσκαλοι, συμμετέχοντες ολοψύχως εις τον πανηγυρικόν εορτασμόν της μεγάλης εθνικής επετείου, ενορώντες εις την ιστορίαν της αιωνίας Ελλάδος, και κρατούντες υψηλά τα εθνικά ζώπυρα του Γένους και τα λάβαρα των Εθνικών παλμών, κατευθύνουν την Ελληνικήν νεότητα εις την πορείαν του Έθνους, εμπνεόμενοι πάντοτε από το πνεύμα της 25^{ης} Μαρτίου 1821 και το φως της 21^{ης} Απριλίου 1967». Επίσης, συναντούμε σε εφημερίδες και ποιήματα για το καθεστώς από εκπαιδευτικούς. Παραθέτουμε χαρακτηριστικά το ποίημα με τίτλο «21^η Απριλίου» από τον Γ. Πρέκα (1971: 7), Διευθυντή του Δημοτικού Σχολείου Μεγαλοχωρίου Θήρας. «Ξημέρωσε η μέρα η τρανή / της εικοστής της πρώτης του Απρίλη / χαράς μηνύματα σε κάθε μια γωνιά / της γαλανής Πατρίδας μας να στείλη./ Πως η Ελλάδα να πεθάνει δεν μπορεί / η μοίρα της τούτο τώχει γράψει / και με το αίμα των παλικαριών / Η Ιστορία της το έχει υπογράψει. / Κι όλοι να μάθουν πως οι Έλληνες θα ζουν / πάντα ελεύθεροι και τρισευτυχισμένοι / με την Σημαία, την Τιμή και το Σταυρό / αδελφωμένοι σφιχταγκαλιασμένοι».

¹⁰⁴ Η ομιλία αυτή περιλαμβάνεται στο Παράρτημα (βλ. σελ. 201-204) και εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια της παρούσας έρευνας στα προσωπικά αρχεία της εκλιπούσας δασκάλας Αικατερίνης Σκλάβου, η οποία κατά την περίοδο της δικτατορίας υπηρετούσε στο Δημοτικό Σχολείο Καλλονής Τήνου.

¹⁰⁵ Στον τοπικό τύπο της εποχής εντοπίστηκαν ομιλίες εξ αφορμής της επετείου των εκπαιδευτικών με τίτλους: *Η 21^η Απριλίου ως ιστορική αναγκαιότητα* (Ανώνυμος, 1969α: 1), *Τα επιτεύγματα της Εθνικής Κυβερνήσεως κατά τη διετία 1967-1969* (Ανώνυμος, 1969β:11), *Παδεία και 21^η Απριλίου* (Ανώνυμος, 1969γ:13), *Τα δύο έτη της Επανάστασεως* (Ανώνυμος, 1969δ: 11).

παρατίθενται πληροφορίες σχετικές με το περιεχόμενο τέτοιων εκδηλώσεων που εμπλέκουν το σχολείο και τον εκπαιδευτικό (εικόνα 8).

Εικόνα 8 Αποσπάσματα από την εφημερίδα *Κυκλαδικόν Φως* του έτους 1969¹⁰⁶.

Είναι σίγουρο πάντως πως η πρωτοβουλία του οποιουδήποτε εκπαιδευτικού σε τέτοιες προφορικές ή γραπτές αναφορές προς το καθεστώς, άσχετα αν ήταν σύμφωνες οι ενέργειες αυτές με τα πολιτικά του πιστεύω, εξασφάλιζε, εκτός από τη εργασία του και την εξέλιξή του σ' αυτήν, και ένα ήρεμο εργασιακό περιβάλλον.

Όπως συμπεραίνουμε από τα παραπάνω λεχθέντα, ο σκοπός της παιδείας διαμορφώνεται με βάση τις ισχύουσες και συγκυριακές ανάγκες, τις δοκιμασμένες αξίες και τις ιδεολογικές τάσεις κοινωνικών και πολιτικών συστημάτων που έχουν προσδιοριστεί προϊόντος του χρόνου και έχουν επικρατήσει στον κοινωνικό κορμό του έθνους. Από την

¹⁰⁶ Βλ. Ανώνυμοι ανταποκριτές (1969α:1 και 1969γ:13) μεταφέρουν τα νέα των χωριών στην εφημερίδα. Ανάμεσα σε αυτά περίοπτη θέση κατέχουν οι εκδηλώσεις για την επέτειο της 21^{ης} Απριλίου 1967.

εξέταση της πορείας της εκπαίδευσης, της σωματικής αγωγής και του πλέγματος των σχέσεων που αναπτύχθηκε κάθετα μεταξύ των μαθητών, των εκπαιδευτικών και των πολιτικών προϊσταμένων τους, κατανοούμε ότι η παιδεία δεν ήταν άμοιρη των γενικότερων κοινωνικών και ιστορικών διεργασιών που έλαβαν χώρα στην Ελλάδα την περίοδο της επταετούς δικτατορίας.

4. Γυμναστικές επιδείξεις στα σχολεία της Τήνου

4.1 Η δομή των γυμναστικών επιδείξεων

Οι γυμναστικές επιδείξεις αποτέλεσαν θεσμό, τόσο αθλητικό όσο και κοινωνικό. Και όπως κάθε θεσμός διαθέτει χαρακτηριστικά γνωρίσματα που διαμορφώνουν το νόημα και τις επιδιώξεις του, το ίδιο μπορούμε να πούμε με σιγουριά ότι ίσχυσε για τις γυμναστικές επιδείξεις. Το τελετουργικό των επιδείξεων, στο πέρασμα της σχεδόν εκατονταετούς τέλεσής τους, είχε από νωρίς αποκτήσει μια σταθερή δομή, η οποία όμως άφηνε περιθώρια στους εκπαιδευτικούς να την προσαρμόζουν με βάση τις εκάστοτε συγκυρίες, τις γνώσεις του υπευθύνου και τα υλικοτεχνικά μέσα που διέθετε η σχολική μονάδα. Η δομή αντανakλά τα εκάστοτε προτάγματα που έθετε η πολιτεία στον κοινωνικό ιστό. Όπως αναλυτικά περιγράφηκε στο κεφάλαιο 3, το ΥΠ.Ε.Π.Θ. προϊόντος του χρόνου ανανέωνε τη δομή των επιδείξεων, μέσα από μια σειρά εγκυκλίων και προτάσεων. Παρακάτω προσεγγίζεται η περίπτωση των σχολείων της Τήνου ως προς τον τρόπο διεξαγωγής τους την περίοδο της επταετούς δικτατορίας που συνέπεσε χρονικά με τη λήξη των επιδείξεων, τουλάχιστον με τη μορφή που είχαν ήδη καθιερωθεί.

4.1.1 Η προετοιμασία

Οι γυμναστικές επιδείξεις αποτελούσαν το γεγονός της χρονιάς για κάθε σχολική μονάδα και ως τέτοιο απαιτούσε την ανάλογη προετοιμασία από μεριάς εκπαιδευτικών. Πέραν των κρατικών υποδείξεων, το βάρος της οργάνωσης και της τέλεσης έπεφτε στους ώμους των δασκάλων για τη δημοτική εκπαίδευση και των γυμναστών για τη μέση εκπαίδευση.

Πλούσια πηγή άντλησης πληροφοριών αποτέλεσαν οι εκθέσεις που όφειλαν να στείλουν οι διευθυντές των σχολείων στους ανωτέρους τους και αφορούσαν την τέλεση των γυμναστικών επιδείξεων. Σε αυτές αναφέρεται συχνά η συγκάλωση συλλόγου διδασκόντων, προκειμένου να οριστούν οι σχετικές με τις επιδείξεις ενέργειες. Έτσι, σε σχετική έκθεση του Γυμνασίου Τήνου για το έτος 1967-68 αναφέρεται: «*Προ της τελέσεως των επιδείξεων, ο Σύλλογος, εις ειδικήν συνεδρίαν καθώρισε τας λεπτομερείας του προγράμματος και προέβη εις όλας τα ενδεδειγμένα ενεργείας προς επιτυχίαν αυτών, ενώ οι καθηγηταί της Σωματικής Αγωγής κατά το μετά το Πάσχα διάστημα ειργάσθησαν εντατικώς και λίαν φιλοτίμως δια την προετοιμασίαν των μαθητών, επέτυχον δε απολύτως εις τα προσπαθείας των παρά το γεγονός ότι είχαν διακοπή η διδασκαλία της Γυμναστικής,*

επί δίμηνον σχεδόν, λόγω της επιδημίας της πολιομυελίτιδος»¹⁰⁷. Σε έκθεση του Γυμνασίου Τήνου για τα έτη 1970-1971 προστίθενται και οργανωτικά ζητήματα. Πιο συγκεκριμένα: «[...] ωρίσθησαν αι επιτροπαί, δια τον ευπρεπισμόν του χώρου, την υποδοχήν των επισήμων και τους κριτάς των αγωνισμάτων»¹⁰⁸.

Η προετοιμασία για τις γυμναστικές επιδείξεις διαρκούσε ουσιαστικά όλο το διδακτικό έτος, μιας και οι ασκήσεις, τα αθλήματα και οι χοροί αποτελούσαν μέρος του εβδομαδιαίου προγράμματος της Γυμναστικής. Ωστόσο, τους τελευταίους μήνες οι προετοιμασίες εντατικοποιούνταν. Οι Γ. Σκλάβος και Μ. Απέργη στη συνέντευξή τους αναφέρουν:

«Για να γίνουν αυτές οι επιδείξεις, (οι προετοιμασίες) δε γίνονταν την τελευταία μέρα. Όλο το χρόνο γινόταν προετοιμασία. Υπήρχε μία ώρα. Τώρα...δυο φορές την εβδομάδα ήταν; Δεν ξέρω πότε ήταν που έπρεπε να κάνεις αυτή τη γυμναστική»¹⁰⁹.

«Θυμάμαι ότι καθ' όλη τη διάρκεια της χρονιάς το μάθημα της Γυμναστικής περιελάμβανε και τους χορούς, περιελάμβανε και όλα αυτά τα οποία επιδεικνύαμε στο τέλος»¹¹⁰.

Οι πρόβες, σύμφωνα με τους πληροφορητές, γίνονταν άλλοτε εντός ωραρίου, ήταν όμως πολύ πιθανόν να γίνουν και εκτός αυτού. Αυτό το γεγονός αποδεικνύει την έμφαση που έδιναν κάποιοι εκπαιδευτικοί για την επίτευξη του επιθυμητού αποτελέσματος και την απόσπαση θετικών σχολίων από την τοπική κοινωνία και τις προϊστάμενες αρχές. Ο δάσκαλος Σ. Απέργης και η γυμνάστρια Ε. Γκίζη-Μαρμάνη θυμούνται:

«Οι πρόβες γίνονταν στο σχολείο και εκτός ωραρίου. Την ώρα την Γυμναστικής επίσης. Αλλά γινόταν θυμάμαι πολλή προετοιμασία»¹¹¹.

¹⁰⁷ Βλ. Έκθεσις Περί των Γυμναστικών επιδείξεων και αθλητικών αγώνων του Γυμνασίου Τήνου, Σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292.

¹⁰⁸ Βλ. Έκθεσις Γυμναστικών επιδείξεων Μικτού Γυμνασίου Τήνου Σχολ. έτους 1970-1971, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292.

¹⁰⁹ Από τη συνέντευξη του Ι. Σκλάβου.

¹¹⁰ Από τη συνέντευξη της Μ. Απέργη.

¹¹¹ Από τη συνέντευξη του Σ. Απέργη.

«Στις εκδηλώσεις αυτές έκανα –και αυτό οφείλεται και στη λαοφιλία μου- ό,τι ήταν δυνατό. Δεν ήταν στη διδακτική ώρα η προετοιμασία. Όχι βέβαια. (Όταν υπηρετούσα σε σχολείο της Σύρου) ...κάθε απόγευμα 15:00 με 19:00 ήμουν στην αυλή, στο Γυμναστήριο, όπως ήμουν Κυριακή στην εκκλησία. Δε χάναμε ώρα από το μάθημα της Γυμναστικής. Μπορούσες να δουλέψεις κάποιες ασκήσεις στο μάθημά σου, αλλά σαν άσκηση, αν θέλεις να μάθει το παιδί να κάνει τα χέρια του, να έχει την ευλυγισία την απαιτούμενη ή τον ρυθμό που εσύ θες με ασκήσεις, αλλά όχι όμως μέσα στο πρόγραμμα. [...] Η εκδήλωση των επιδείξεων ήταν ειδική, την οποία δεν πληρωνότανε κανένας. Ήταν αγγαρεία και ιδιαίτερα για μια μάνα τριών παιδιών. Ήταν αγγαρεία. Ας πούμε στη Σύρο, τελειώνα στις 14:00 το σχολείο, πήγαινα στον άντρα μου να βάλω να φάει, έτρωγα κι εγώ, όταν ήμουν ελεύθερη, και έφευγα από τις 15:00 – 19:00 στο Γυμναστήριο όπου τα παιδιά θα ερχόντουσαν στις 16:00 και 16:00 – 19:00 για τις προετοιμασίες. Τις περίμεναν πώς και πώς τα παιδιά. Ναι, ναι. Ποτέ δεν αντιμετώπισα άρνηση στο θέμα των επιδείξεων»¹¹².

Οι πρόβες εντατικοποιούνταν το τελευταίο δίμηνο, προ των επιδείξεων, και ιδιαιτέρως μετά τις γιορτές του Πάσχα στο χώρο του σχολείου. Αυτό επιβεβαιώνεται από τους Αικ. Αλβέρτη και τον δάσκαλο Σ. Δεσύπρη, του οποίου τα λόγια μεταφέρουμε εδώ:

«(Πρόβες) γινόντανε την ώρα της Γυμναστικής στον ίδιο χώρο που γινόταν το ίδιο νταβαντούρι. Οι πρόβες έκαναν αρκετό καιρό, για να μπορέσουμε να βρούμε τα ζευγάρια να ανέβουμε πάνω (εννοεί ο ένας στον άλλον) και να κάνουμε όλα αυτά τα πράγματα. Ξεκινούσαμε από την άνοιξη, δυο φορές την εβδομάδα, από το Πάσχα...κάπως έτσι.[...] Ο δάσκαλος έβλεπε και μπορούσε να διακρίνει τα παιδιά. Ο δάσκαλος επέλεγε τα παιδιά από τα σωματικά τους προσόντα. Δεν έβαζε μια χοντρούλα...προσπαθούσε να βάλει τις πιο λεπτές»¹¹³.

«Επειδή κάναμε γυμναστική όλο τον χρόνο, στο τέλος...κάνα μήνα πιο μπροστά, κάναμε εντατικότερες πρόβες. Δίναμε μια ιδιαίτερη βαρύτητα στην προετοιμασία μας για να δείξουμε καλύτερο θέαμα»¹¹⁴.

¹¹² Από τη συνέντευξη της Ε. Γκίζη-Μαρμάνη.

¹¹³ Από τη συνέντευξη της Αικ. Αλβέρτη.

¹¹⁴ Από τη συνέντευξη της Σ. Δεσύπρη.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο χρόνος προετοιμασίας εξαρτιόταν και από εξωγενείς παράγοντες. Κατά τη διάρκεια, παραδείγματος χάριν, του σχολικού έτους 1967-1968 παρατηρείται στις εκθέσεις των σχολείων για τις γυμναστικές επιδείξεις η έντονη αναφορά στο βραχύ διάστημα προετοιμασίας, λόγω επιδημιών, εξαιτίας των οποίων πιθανόν να διακόπηκε η λειτουργία των σχολείων. Έτσι, στην έκθεση του Δ.Σ. Σμαρδακίτου Τήνου περιγράφονται τα εξής: «Το πρόγραμμα εστεύθη υπό λαμπράς επιτυχίας αποτέλεσμα της επιπόνου και μεθοδικής ασκήσεως των μαθητών, αν και τώρα τελευταίως επιτράπη η διεξαγωγή του μαθήματος λόγω των συνεχών κρουσμάτων της μηνιγγίτιδος»¹¹⁵. Ομοίως, στο Δ.Σ. Σκαλάδου Τήνου «Αι Γυμναστικάί Επιδείξεις παρ' όλον το βραχύ διάστημα προετοιμασίας εστέφθησαν υπό μεγάλης επιτυχίας, το δε πρόγραμμα τούτων ήτο ποικίλον και πλούσιον εις περιεχόμενον»¹¹⁶. Η έκθεση του Δ.Σ. Στενής Τήνου κάνει αναφορά στην αναστολή λειτουργία των σχολείων, αφού οι μαθητές: «εγυμνάζοντο καθ' όλην την διάρκειαν του σχολικού έτους, πλην του χρονικού διαστήματος της απαγορεύσεως υπό του Σου Υπουργείου Παιδείας, και δεν κατεπονήθησαν τας τελευταίας ημέρας»¹¹⁷. Τέλος, η διευθύντρια του Δ.Σ. Κώμης Τήνου, Δ. Βαρούμα, αποδίδει την επιτυχία των επιδείξεων στην προσπάθεια όλων δεδομένου του μικρού διαστήματος προετοιμασίας: «Τας επιδείξεις του Σχολείου μας, μετά μεγάλου ενδιαφέροντος παρηκολούθησαν πάντες οι παριστάμενοι, διότι υπήρξαν μια πραγματικά επιτυχής εκδήλωσις αυτού, καίτι ο χρόνος ο οποίος προσεφέρθη δια την προετοιμασίαν και εξάσκησιν των μαθητών εις τα ασκήσεις και τα αγωνίσματα ήτο λίαν περιορισμένος. Κατεβλήθησαν δυνάμεθα να είπωμεν, υπεράνθρωποι προσπάθειαι δια να επιτύχωμεν να παρουσιάσωμεν μίαν αξιόλογον εικόνα, καλογυμνασμένων παιδιών, εντός των μικρών τούτων χρονικών ορίων που είχομεν εις την διάθεσίν μας»¹¹⁸.

¹¹⁵ Βλ. Έκθεσις τελέσεως Γυμναστικών Επιδείξεων του 1/θέσιου Δημοτικού Σχολείου Σμαρδακίτου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

¹¹⁶ Βλ. Έκθεσις τελέσεως Γυμναστικών Επιδείξεων Δημ. Σχολείου Σκαλάδου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

¹¹⁷ Βλ. Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων Δημοτικού Σχολείου Στενής Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

¹¹⁸ Βλ. Έκθεσις τελέσεως Γυμναστικών Επιδείξεων Δημ. Σχολείου Κώμης Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Η ενδυμασία των μαθητών αποτελούσε αναπόσπαστο κομμάτι της προετοιμασίας, αφού εξυπηρετούσε τους στόχους της ομοιομορφίας που ήταν ένα από τα ζητούμενα των σχολικών γυμναστικών επιδείξεων. Όπως και στις εθνικές επετείους, τα ρούχα ήταν στα χρώματα της ελληνικής σημαίας, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τα χρόνια της επταετίας και είχαν αθλητικό ύφος. Αντιθέτως, σε παλαιότερες δεκαετίες, όπως δείχνουν οι εικόνες 9 και 10, εντοπίστηκαν σημαντικές διαφορές ως προς το είδος των ρούχων.

Εικόνα 9 Γυμναστικές επιδείξεις 1935 1^{ου} Δ.Σ. Τήνου¹¹⁹.

Εικόνα 10 Γυμναστικές επιδείξεις 1950 Δ.Σ. Στενής Τήνου¹²⁰.

¹¹⁹ Από το αρχείο του 1^{ου} Δ.Σ. Τήνου.

¹²⁰ Από το αρχείο του Σ. Δεσούπρη.

Οι φωτογραφίες, αν και παλαιότερες της εποχής που μελετούμε, αντανakλούν τα ήθη της εποχής και τη σημασία των γυμναστικών επιδείξεων ως κοινωνικού θεάματος. Πιο συγκεκριμένα στην εικόνα 9 οι νεαρές μαθήτριες είναι ενδεδυμένες με φουστάνια που φτάνουν κάτω από το γόνατο και μακρύ μανίκι, αν και οι επιδείξεις τελούνταν κατά τους καλοκαιρινούς μήνες. Τα ριγέ φανελάκια των αγοριών (στα πρότυπα της ελληνικής σημαίας) δεν ήταν σύνηθες θέαμα των επόμενων δεκαετιών. Ωστόσο, μπορούμε να παραδεχτούμε πως ο εκπαιδευτικός έχει πετύχει την απόλυτη ομοιομορφία, αν και η εποχή ήταν οικονομικά δύσκολη ώστε να προμηθευτούν ανάλογη αμφίεση. Από την άλλη, στην εικόνα 10 φαίνεται πως η εντολή ήταν να φορέσουν οι μαθητές τα «καλά» τους ρούχα, τα οποία αποτελούνταν από μακρυμάνικο σακάκι και κοντό παντελόνι. Τα ρούχα αυτά φαίνεται πως εξυπηρετούσαν τις ανάγκες και άλλων περιστάσεων της επίσημης κοινωνικής ζωής και δεν ήταν προορισμένα αποκλειστικά για τις επιδείξεις.

Στο διάβα του χρόνου οι ενδυματολογικές επιλογές των μαθητών, ως αναπόσπαστο κομμάτι της προετοιμασίας για τις επιδείξεις, διαφοροποιούνταν είτε με εντολή της πολιτείας, είτε με προτροπή του εκπαιδευτικού¹²¹. Στα δημοτικά σχολεία του νησιού ο τρόπος αμφίεσης των μαθητών στις επιδείξεις δεν ήταν αυστηρά ομοιόμορφος. Έτσι, όπως φαίνεται στην εικόνα 11, τα κορίτσια φορούν τις ποδιές τους με τρόπο ομοιόμορφο, ενώ τα αγόρια εμφανίζονται με «καλά» ρούχα που δεν παραπέμπουν όμως σε σχολική γιορτή.

Εικόνα 11 Γυμναστικές επιδείξεις 1968 Α.Σ. Καλλονής Τήνου¹²².

¹²¹ Βλ. κεφάλαιο 3.3.

¹²² Από προσωπικό αρχείο Αικ. Σκλάβου.

Πράγματι, η Μ. Αρμάου, μητέρα μαθητών του Δ.Σ. Καλλονής, και ο Π. Δελατόλας, μαθητής του ίδιου σχολείου, αναφέρουν ότι:

«Εμείς τους βάζαμε τα πιο καλά ρούχα, ό,τι είχαμε. Βάζαμε μπλε φουστίτσα και άσπρο μπλουζάκι. Σκέτο, παιδί μου. Δεν είχε γραμμένο τίποτα»¹²³.

«Τότε μ' ένα σορτσάκι ήμασταν κι ένα φανελάκι. Με το σορτσάκι κι ένα μπλουζάκι ή ό,τι είχε ο καθένας τότε, ε; Δεν ήμασταν ασορτί όλοι»¹²⁴.

Ωστόσο σε άλλα χωριά φρόντιζαν οι εκπαιδευτικοί να εμμένουν στην ομοιομορφία της αμφίεσης και να δίνουν στους γονείς των μαθητών συγκεκριμένες οδηγίες για τον ρουχισμό των παιδιών. Παραδείγματος χάριν, οι μαθητές του Δ.Σ. του Αρνάδου Τήνου «εξήλθον εκ της αιθούσης του διδακτηρίου άπαντες ομοιομόρφως ενδεδυμένοι (με αθλητική φανελίτσα άσπρη, μπλε σκούρα παντελονάκια και άσπρα παπούτσια τα αγόρια και με μπλε μπλουζίτσα τα κορίτσια), και συντεταγμένοι παρετάχθησαν όπως και κατά το μάθημα της Γυμναστικής»¹²⁵. Ομοίως και ο δάσκαλος του Δ.Σ. Φαλατάδου Τήνου, Σ. Δεσύπρης, συμπληρώνει:

«Εμείς κοιτάζαμε την ομοιομορφία. Οι γονείς ήξεραν τι ρούχα θα βάλουν (τα παιδιά) στις γυμναστικές επιδείξεις: άσπρο το φανελάκι, αλλά το παντελόνι εκτός από άσπρο, μπορούσε να είναι μπλε»¹²⁶.

Η εικόνες 12 και 13 αποτυπώνουν την ομοιομορφία η οποία απαιτούνταν να υπάρχει στις επιδείξεις του Δ.Σ. Πύργου Τήνου. Οι γονείς φαίνεται πως έπρεπε να προμηθευτούν συγκεκριμένο είδος ρούχων από κάποιο τοπικό κατάστημα πιθανόν, τόσο για τα αγόρια όσο και για τα κορίτσια. Ωστόσο υπάρχει διαφοροποίηση ως προς τις ηλικιακές ομάδες των μαθητών, μιας και οι μικρότερες σε ηλικία μαθήτριες φορούν φούστες με μοτίβο, πουκάμισα και μαύρες κάλτσες. Για τις μεγαλύτερες τάξεις οι εκπαιδευτικοί ζήτησαν αθλητική περιβολή που περιελάμβανε λευκό βαμβακερό μπλουζάκι, λευκές κάλτσες και μπλε κοντό παντελόνι, κατάλληλα για την εκτέλεση των ασκήσεων σουηδικής γυμναστικής. Στο στήθος υπήρχε ενσωματωμένο το σήμα του σχολείου.

¹²³ Από τη συνέντευξη της Μ. Αρμάου.

¹²⁴ Από τη συνέντευξη του Π. Δελατόλα.

¹²⁵ Βλ. Έκθεσις τελέσεως Γυμναστικών επιδείξεων Αρνάδου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

¹²⁶ Από τη συνέντευξη του Σ. Δεσύπρη.

Εικόνες 12 και 13 Γυμναστικές επιδείξεις 1968 Δ.Σ. Πύργου Τήνου¹²⁷.

Στο ίδιο μοτίβο κινούνταν τα δύο δημοτικά σχολεία της Χώρας Τήνου. Συναντούμε αναφορές στην έκθεση του 2^{ου} Δ.Σ. «Οι μαθηταί και αι μαθήτριαι έφερον ομοιόμορφον αμφίεσιν. Οι άρρενες μπλε-σαζ παντελονάκια και λευκήν φανελλίτσαν, αι δε θήλεις λευκόν σορτς και λευκήν φανελλίτσαν. Άπαντες έφερον λευκά υποδήματα και λευκάς κάλτσας»¹²⁸. Η εικόνα 14 ταυτίζεται με τα όσα αναφέρονται στην έκθεση. Άξιο προσοχής αποτελεί το γεγονός ότι τα κορίτσια που επρόκειτο να λάβουν μέρος στους χορούς φορούσαν φούστα, αντί κοντού παντελονιού.

Εικόνες 14 Γυμναστικές επιδείξεις 1968 2^{ου} Δ.Σ. Τήνου¹²⁹.

¹²⁷ Από τα ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

¹²⁸ Βλ. Ειδική έκθεση τελέσεως των ετήσιων γυμναστικών επιδείξεων 2^{ου} Δ.Σ. Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

¹²⁹ Από το προσωπικό αρχείο της Ελ. Βελουδίου, διαθέσιμη στο: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=4145634738866343&set=gm.4827931490556287>, [23/4/2023].

Οι Μ. Απέργη και η Αικ. Αλβέρτη, μαθήτριες επίσης του 2^{ου} και 1^{ου} Δ.Σ. Τήνου αντίστοιχα, κάνουν αναλυτική περιγραφή της προετοιμασίας τους ως μαθητριών, προκειμένου να λάβουν μέρος με τον αρμόζοντα τρόπο στις επιδείξεις:

«Έπρεπε να έχουμε τα παπουτσάκια αυτές τις χρονιές...να μας ράψουν το φουστανάκι, γιατί έπρεπε να είναι μια ομοιόμορφη ενδυμασία. Εγώ θυμάμαι φορούσα φουστάνι, και από άλλες φωτογραφίες που έχω δει, φορούσαμε ή φουστανάκια, αν επιτελούσαμε έναν ρόλο ή ρουχαλάκια της παρέλασης. Βλέποντας τη φωτογραφία που ήμουν στο Δημοτικό, βλέπω όλη την τάξη ντυμένη ναυτάκια, με καπελάκι, ρουχαλάκι λευκό που μου το είχε ράψει η μαμά. Ήταν ένα ρουχαλάκι λευκό αμάνικο για το καλοκαίρι. Οι επιδείξεις με μαντιλάκια, τα οποία έπρεπε να ήταν δυο...ένα σιέλ κι ένα λευκό υπήρχε. Προφανώς μια αναπαράσταση...κι εμείς κάναμε τα ναυτάκια και τις άλλες φορές φορούσαμε τις εμφανίσεις της παρέλασης που ήτανε φούστα μπλε με λευκό μπλουζάκι. (Αυτό) είχε την κουκουβάγια. [...] Η ομοιομορφία ήταν γεγονός. Έπρεπε να υπάρχει ομοιομορφία. Δηλαδή θυμάμαι, επειδή και τα οικονομικά δεν ήταν εύκολα, και για τις τάξεις του Λυκείου, μετά πόσο μάλλον στο Δημοτικό, επειδή έπρεπε να αγοράσουμε παπούτσια για την παρέλαση αγόραζα πάντα παπούτσια, τα οποία δε μου άρεσαν. Αλλά δεν μπορούσα να πάρω και δεύτερα. Έπρεπε να πάρω παπούτσια που ήταν κατάλληλα για την παρέλαση και μ' αυτά θα ντυνόμουνα και την Κυριακή και στις γυμναστικές επιδείξεις»¹³⁰.

«Απλά θα μας παίρνανε τα παπουτσάκια, τα ροκάκια, που ήταν τα διαολεμένα από κάτω πλαστικό και το προαύλιο ήταν γαρμπίλι και ήταν τι να σου πω... Να περπατάς και να σου καρφώνεται το γαρμπιλάκι. Τα αγοράζαμε όλοι από τον Ξυναριανό. Τα ρούχα ήταν ένα σορτσάκι και ένα φανελάκι άσπρο. Έγραφαν 'Ιο Δημοτικό Σχολείο' και είχαν μια κουκουβάγια»¹³¹.

Επειδή στους μαθητές των μικρότερων τάξεων, οι εκπαιδευτικοί προτιμούσαν να αναθέτουν την παρουσίαση εύκολων ασκήσεων με παιγνιώδη τρόπο και μυθοπλαστικό περιεχόμενο, οι γονείς έπρεπε να φροντίσουν για τον κατάλληλο ρουχισμό που θα παρέπεμπε στην ανάλογη θεματική. Έτσι, βλέπουμε πως σε αυτές τις περιπτώσεις οι

¹³⁰ Από τη συνέντευξη της Μ. Απέργη.

¹³¹ Από τη συνέντευξη της Αικ. Αλβέρτη.

συμβολισμοί των εθνικών χρώματων εξέλειπαν και δινόταν προτεραιότητα σε αυτοσχέδιες κατασκευές (βλ. εικόνα 15).

Εικόνες 15 Γυμναστικές επιδείξεις 1972-1973 2^ο Λ.Σ. Τήνου¹³².

Όσον αφορά τις ενδυματολογικές προετοιμασίες του μαθητών του Γυμνασίου Τήνου, αυτοί έπρεπε να προμηθευτούν έτοιμα ενδύματα από προκαθορισμένο κατάστημα του νησιού. Ο γυμνασιάρχης Α. Σιώτης επισημαίνει «Πάντες οι μαθηταί και αι μαθήτριά έφερον ομοιόμορφον αμφίεσιν και υπόδεσιν, οι μεν μαθηταί λευκήν μπλούζαν μετά λευκής μακράς περισκελίδος, αι δε μαθήτριά λευκήν επίσης μπλούζαν μετά βραχείας λευκής περισκελίδος και λευκά υποδήματα»¹³³ (βλ. εικόνα 16).

Εικόνα 16 Γυμναστικές επιδείξεις 1971 Γυμνασίου Τήνου¹³⁴.

¹³² Βλ. <https://www.facebook.com/photo/?fbid=256469357852168&set=p.2564693578521>, [23/4/2023].

¹³³ Βλ. Έκθεσις Γυμναστικών επιδείξεων και αθλητικών αγώνων του Λυκείου και Γυμνασίου Τήνου, Σχολ. έτους 1966-1967, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292.

¹³⁴ Βλ. <https://www.facebook.com/photo/?fbid=388576761272981&set=basw..>, [23/4/2023].

Όπως επισήμαινε και η εγκύκλιος 1934/41/6-10/1967¹³⁵ προτεραιότητα δινόταν στην ενδυματολογική ομοιομορφία, ενώ η εγκύκλιος 3100/13-12-1969¹³⁶ όριζε ως «εθνική στολή» την ολόλευκη ένδυση με το ανάλογο έμβλημα της 21^{ης} Απριλίου. Ωστόσο, από το φωτογραφικό υλικό και τις διηγήσεις των εκπαιδευτικών της εποχής, φαίνεται πως δεν ακολουθήθηκε ευλαβικά το πρόσταγμα για τη λευκή στολή και την κονκάρδα, ώστε ακόμα και η χρήση των χρωμάτων της ελληνικής σημαίας στα ρούχα θεωρήθηκε ισάξια (εικόνα 17). Αντιθέτως η ομοιομορφία ήταν το ζητούμενο. Η γυμνάστρια Ε. Γκίζη-Μαρμάνη, επιβεβαιώνει τα λεχθέντα:

«Όσον αφορά τις στολές εξαρτάται από το είδος της εκδήλωσης. Υπήρξαν επιδείξεις που κάναμε με φουστίτσες, που από κάτω ήταν σορτς και μπλουζάκια με μανίκια κλειστά. Υπήρξαν όμως οι φορές που φορούσαν τις φουφούλες αρχικά ή φορούσαν φανελάκια, τέτοια πράγματα... Δεν ήταν κάτι που σου το όριζε (η εγκύκλιος). Όμως το κανόνιζες εσύ, γιατί η ομοιομορφία δίνει και στο θέαμα άλλη αξία. Άσπρο- μπλε τα χρώματα και τα παπούτσια άσπρα »¹³⁷.

Εικόνα 17 Γυμναστικές επιδείξεις 1968 Γυμνασίου Τήνου¹³⁸.

¹³⁵ Βλ. Εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 1934/41/6-10-1967, *Σύστασις περί προμήθειας της Παιδαγωγικής Εγκυκλοπαιδείας, Περί χορηγήσεως αναρρωτικών αδειών, Περί γυμναστικών επιδείξεων σχολικών αγώνων κ.λπ.* και Εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 3100/13-12-1969, *Περί του τρόπου παρελάσεως σχολείων, Προμήθεια βιβλίων, Παρακολούθησις κινηματογραφικής ταινίας.*

¹³⁶ Βλ. Εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 3100/13-12-1969, *Περί του τρόπου παρελάσεως σχολείων, Προμήθεια βιβλίων, Παρακολούθησις κινηματογραφικής ταινίας.*

¹³⁷ Από τη συνέντευξη της Ε. Γκίζη-Μαρμάνη.

¹³⁸ Από Αρχείο του Γενικού Λυκείου Τήνου.

Η εμφάνιση των μαθητών αντανakλούσε βέβαια και το οικονομικό τους υπόβαθρο. Ειδικά την εποχή που μελετούμε οι οικονομικές δυνατότητες του αγροτικού πληθυσμού της Τήνου ήταν συχνά περιορισμένες και σε ορισμένες περιπτώσεις η προμήθεια των απαραίτητων ρούχων για τις επιδείξεις προξενούσε «πονοκέφαλο» στους γονείς των μαθητών. Επειδή όμως οι επιδείξεις υπήρξαν ένα κοινωνικό θέαμα εκτός των άλλων, η τοπική κοινωνία με τους συνεκτικούς δεσμούς της έβρισκε συνήθως τον τρόπο να αντιμετωπίζει τις όποιες ελλείψεις. Η Ε. Μαρμάνη, ως εκπαιδευτικός, είχε πλήρη εικόνα της κατάστασης ορισμένων οικογενειών:

«Πολλά πράγματα υπήρξαν... όχι μόνο ήταν ξυπόλυτα κάποια παιδιά. Τι θα του έλεγες του παιδιού που δεν ήξερες αν ο μπαμπάς του πήγε το φαΐ στο σπίτι εκείνη τη μέρα. Απολύτως τίποτα. Το κράτος μην το υπολογίζεις. Δεν έδινε τίποτα. Και ιδιαίτερα εγώ που εργάστηκα σε εποχές που δεν υπήρχαν αυτά τα μετά Παπανδρέου πράγματα, τα 'Πάρτε και κάντε'. Η κοινωνία κάτι έκανε, κάτι κάνανε οι παπάδες, κάτι κάνανε οι πολύ πλούσιοι συμπατριώτες, υπήρχε πρόνοια. Αλλά υπήρχε σε προσωπικό επίπεδο και δεν υπήρχε ας πούμε σύλλογος που να μπορούσε να το κάνει. Πώς είναι, ας πούμε τώρα, οι Μ.Κ.Ο.»¹³⁹.

«Για τα παιδιά που δεν είχαν ρούχα, φαντάζομαι πως οι γονείς έψαχναν. Κάτι έβρισκαν...»¹⁴⁰.

Στα Κάτω Μέρη της Τήνου το φαινόμενο αυτό ήταν εντονότερο. Η Σ. Στεργιώτου, κάτοικος Καλλονής Τήνου, αναφέρει για την περίοδο που μελετούμε πως:

«Χωρίς να είμαι σίγουρη, θα πρέπει να υπήρχαν και ξυπόλητοι»¹⁴¹.

Αξίζει όμως να αναφέρουμε ότι η οικονομική στενότητα, έτσι όπως αυτή αντανakλάτο στις γυμναστικές επιδείξεις, εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια της παρούσας έρευνας και σε περιπτώσεις προγενέστερων ετών, με βάση το υλικό των πληροφορητών και το φωτογραφικό υλικό που συλλέχθηκε (βλ. εικόνα 18). Οι πληροφορητές Ν. Κουκουλάς και ο Ν. Φώσκολος, κάτοικοι των χωριών Καλλονής και Κώμης αντίστοιχα, περιγράφουν αυτήν την οικονομική στενότητα ως εξής:

¹³⁹ Από τη συνέντευξη της Ε. Γκίζη-Μαρμάνη.

¹⁴⁰ Από τη συνέντευξη της Μ. Απέργη.

¹⁴¹ Από τη συνέντευξη της Σ. Στεργιώτου.

«Πού να τα βρούμε τ' αθλητικά παπούτσια; Εγώ βρήκα ένα ζευγάρι παπούτσια. Τώρα, πού τα βρήκα, δεν ξέρω. Τα 'βαψα με ασβέστ' και ήταν και χαλασμένος»¹⁴².

«Η μάνα μου με τις οικονομικές δυσκολίες μου έφτιαξε και σάκα με πανί και χαρτόνι για να σκληρύνει. Όταν ήρθα εδώ πέρα στη Χώρα από το Δημοτικό να τρέξω, τα παπούτσια ήταν δυσεύρετα σε μένα. Εγώ έπαιρνα του αδερφού μου, του ξαδέρφου μου. Όταν ήρθα να τρέξω στους Παντηνιακούς αγώνες, όλα τα δημοτικά μαζί, αντιλήφθηκα ότι δεν μπορώ να τρέξω με αυτά τα πράγματα και ήμουν ο επιλεγμένος από την Κώμη να τρέξω. Και βγάζω τα παπούτσια και με τα γαρμπίλια την έπαθα (γελάει)»¹⁴³.

Εικόνα 18 Γυμναστικές επιδείξεις 1960 Α.Σ. Πύργου Τήνου¹⁴⁴.

Πέραν των προετοιμασιών που έπρεπε να γίνουν σε επίπεδο οικογενειακό, το σχολείο όφειλε να προβεί, όπως ειπώθηκε και στην αρχή του κεφαλαίου, σε ενέργειες που αφορούσαν τον ευπρεπισμό του χώρου διεξαγωγής των επιδείξεων, την αγορά αθλητικού ή άλλου υλικού, την ανεύρεση αθλοθετών και τη γενικότερη οργάνωση του όλου

¹⁴² Από τη συνέντευξη του Ν. Κουκουλά.

¹⁴³ Από τη συνέντευξη του Ν. Φώσκολου.

¹⁴⁴ Από το προσωπικό αρχείο του Γ. Βίδου.

εγχειρήματος. Ανάμεσα σε αυτά ήταν, για παράδειγμα, η χάραξη γραμμών και σημαδιών στον χώρο διεξαγωγής των επιδείξεων, που συνήθως ήταν χωμάτινος. Στον χώρο του Γυμνασίου γίνονταν τα εξής:

«Στην αυλή του σχολείου, εδώ στην αυλή του Γυμνασίου, ό,τι θέλαμε να υποδείξουμε σαν θέσεις στα παιδιά, βάζαμε νωρίτερα κουκίδες και γραμμές με ασβέστη»¹⁴⁵.

«Η αυλή, ασβεστωμένη κάτω, όπου ο καθένας από εμάς έπαιρνε τη θέση του»¹⁴⁶.

Όταν οι επιδείξεις γίνονταν εκτός αυλής Γυμνασίου, αυτό προϋπέθετε μια ειδική προετοιμασία με την αρωγή της τοπικής κοινωνίας:

«Ως μαθητής θυμάμαι που γινόντουσαν οι επιδείξεις στο γήπεδο, απέναντι κάτω από το Ιερό, ότι πήγαιναν επί πολλές μέρες προετοιμασίες και για αθλήματα στο γήπεδο και λοιπά. Θυμάμαι ότι υπήρχε μια επιτροπή εντός εισαγωγικών, δηλαδή μια επιτροπή μαθητών, που μετέφερε τις καρέκλες από όλα τα καφενεία. Καρέκλες για να κάθονται οι άνθρωποι. Εκατοντάδες καρέκλες...»¹⁴⁷.

Από τις τελευταίες ενέργειες του διευθυντή ήταν η σύνταξη και διανομή του προσκλητηρίου στους επισήμους που θα παρίσταντο, είτε ως ελλανοδίκες, είτε ως απλοί θεατές. Στις προσκλήσεις αναγραφόταν με επίσημο τρόπο και σε καθαρεύουσα γλώσσα, όπως ήταν άλλωστε καθιερωμένη από το καθεστώς ως η επίσημη για το δημόσιο λόγο, ο τόπος και ο χρόνος των επιδείξεων, ενώ συνοδευόταν οπωσδήποτε από την υπογραφή του διευθυντή και τη σφραγίδα του σχολείου. Αξιοσημείωτο είναι ότι σε κάποιες από αυτές υπάρχει έντονο παρακλητικό ύφος, ενώ συχνά οι παραλήπτες αυτών των προσκλήσεων νοσηματοδοτούνται ως σημανόμενα για την τοπική κοινωνία πρόσωπα, μιας και χρησιμοποιούνται προσωπικές αντωνυμίες με κεφαλαίο γράμμα. Για παράδειγμα στην πρόσκληση του Δ.Σ. Τριποτάμου Τήνου του σχολικού έτους 1968 αναγράφεται: *«Έχουμε την τιμήν να παρακαλέσωμεν Υμάς, όπως ευαρεστούμενοι τιμήσητε δια της παρουσίας Σας τας ετησίως Γυμναστικές επιδείξεις του Σχολείου μας τελεσθησομένας την 30^{ην} Μαΐου ε.ε ημέραν Πέμπτην και ώραν 5:15 μ. μ. εν τω προαυλίο του Ενοριακού Ναού Εισοδίων*

¹⁴⁵ Από τη συνέντευξη της Ε. Γκίζη-Μαρμάνη.

¹⁴⁶ Από τη συνέντευξη της Κ. Βελαλόπουλος.

¹⁴⁷ Από τη συνέντευξη του Σ. Απέργη.

Θεοτόκου»¹⁴⁸. Οι προσκλήσεις είναι άλλοτε δακτυλογραφημένες και άλλοτε χειρόγραφες, πράγμα που προφανώς εξαρτάται από την υλικοτεχνική υποδομή του σχολείου¹⁴⁹.

Τα νέα για τη διεξαγωγή των σχολικών γυμναστικών επιδείξεων διαδίδονταν στην τοπική κοινωνία δια στόματος των ίδιων των μαθητών ή των εκπαιδευτικών. Οι Σ. Δεσύπρης και Ε. Γκίζη-Μαρμάνη, εκπαιδευτικοί των δύο βαθμίδων εκπαίδευσης, σε σχετική ερώτηση απαντούν:

«Έτσι...προφορικά, από στόμα σε στόμα και προπάντων τα παιδιά το μετέφεραν στα σπίτια τους. Τα σπίτια ήταν πολύ μαζεμένα. Δεν είναι όπως αλλού που είναι διάσκορπα τα σπίτια και δεν έχει επαφή η κοινωνία, μεταξύ τους οι άνθρωποι»¹⁵⁰.

«Για τις γυμναστικές επιδείξεις ήξεραν από τα παιδιά τους ότι την τάδε ημέρα και ώρα θα γίνει η εκδήλωση. Όχι καμπάνες, ούτε αφίσες»¹⁵¹.

4.1.2 Επιλογή του χώρου και του χρόνου

Ο χρόνος και ο χώρος τέλεσης των γυμναστικών επιδείξεων εξαρτιόταν από τις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούσαν ενίοτε και ήταν συνάρτηση πολλών παραγόντων, οργανωτικών, χωροταξικών και κοινωνικών.

Όπως αναφέρθηκε και στο κεφάλαιο 3.3, η εγκύκλιος με αριθμό 1388/25/19-5-1969 όριζε πως η τέλεση των γυμναστικών επιδείξεων έπρεπε να λάβει χώρα από τις 20 Μαΐου κι έπειτα, μέχρι τη λήξη της σχολικής χρονιάς, σημειώνοντας ως προτεινόμενη μέρα την Κυριακή, εξαιρώντας την όμως για τα σχολεία των μεγάλων πόλεων, εξαιτίας της τάσης των αστών να επισκέπτονται τη μέρα αυτή την ύπαιθρο¹⁵². Η εγκύκλιος έδινε την ευελιξία στους εκπαιδευτικούς να ορίζουν εκείνοι το χρόνο τέλεσης των επιδείξεων, κρίνοντας πάντα με βάση τις εκάστοτε συνθήκες. Με βάση την έρευνα που έγινε στο αρχειακό υλικό των εκθέσεων των γυμναστικών επιδείξεων των σχολείων της Τήνου, φαίνεται πως η πιο συνηθισμένη μέρα τέλεσής τους ήταν πράγματι η μέρα Κυριακή. Αναλυτικότερα, σε

¹⁴⁸ Βλ. *Πρόσκλησις Μονοθέσιου Δ.Σ. Τριποτάμιου Τήνου*, 29 Μαΐου 1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

¹⁴⁹ Αντίγραφα των προσκλήσεων των Δ.Σ Πύργου, Σμαρδάκιτου, Κώμης και 1^{ου} Δ.Σ Τήνου βρίσκονται στις σελίδες 227, 224, 213 και 218 αντίστοιχα του Παραρτήματος.

¹⁵⁰ Από τη συνέντευξη του Σ. Δεσύπρη.

¹⁵¹ Από τη συνέντευξη της Ε. Γκίζη-Μαρμάνη.

¹⁵² Βλ. Εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 1388/25/19-5-1969, *Γυμναστικά επιδείξεις*.

σύνολο 27 τέτοιων εκθέσεων που μελετήθηκαν, οι 19 από αυτές αναφέρουν πως οι επιδείξεις έλαβαν χώρα ημέρα Κυριακή, ενώ λίγες ήταν οι εξαιρέσεις εκείνες και αφορούσαν σχολεία των χωριών που τέλεσαν τις επιδείξεις Σάββατο ή άλλη μέρα¹⁵³.

¹⁵³ Βλ. *Στοιχεία λειτουργίας του Γυμνασίου Τήνου και προτάσεις δια την βελτίωσιν της λειτουργίας αυτού Σχολ. έτους 1973-1974*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 14, υποφάκελος 2. *Έκθεσις Περί των Γυμναστικών επιδείξεων και αθλητικών αγώνων του Γυμνασίου Τήνου*, Σχολ. Έτους 1969-1970, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 101. *Έκθεσις Περί των γενομένων γυμναστικών επιδείξεων και αθλητικών αγώνων του Γυμνασίου Τήνου*, σχολ. Έτους 1968-69, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 101. *Έκθεσις Γυμναστικών επιδείξεων και αθλητικών αγώνων του Λυκείου και Γυμνασίου Τήνου*, Σχολ. έτους 1966-1967, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292. *Έκθεσις Περί των Γυμναστικών επιδείξεων και αθλητικών αγώνων του Γυμνασίου Τήνου*, Σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292. *Έκθεσις Γυμναστικών επιδείξεων Μικτού Γυμνασίου Τήνου* Σχολ. έτους 1970-1971, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292. *Έκθεσις Γυμναστικών επιδείξεων Γυμνασίου Τήνου* Σχολ. Έτους 1971-1972, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292. *Έκθεσις Περί των Γυμναστικών Επιδείξεων του Σχολείου Τριαντάρου Τήνου* σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. *Έκθεσις Περί των Γυμναστικών Επιδείξεων του Δ.Σ. Φαλατάδου Τήνου* σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. *Έκθεσις Περί των Γυμναστικών Επιδείξεων του Δ.Σ. Καρδιανής Τήνου* σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. *Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων του Δ.Σ. Καλλονής Τήνου* σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. *Έκθεσις τελέσεως Γυμναστικών Επιδείξεων Δημ. Σχολείου Κώμης Τήνου* σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. *Έκθεσις τελέσεως Γυμναστικών Επιδείξεων Δημ. Σχολείου Αγάπης Τήνου* σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. *Ειδική έκθεσις τελέσεως των ετήσιων γυμναστικών επιδείξεων 2^{ου} Δ.Σ. Τήνου* σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. *Έκθεσις τελέσεως Γυμναστικών επιδείξεων Αρνάδου Τήνου* σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. *Έκθεσις τελέσεως Γυμναστικών Επιδείξεων του 1/θέσιου Δημοτικού Σχολείου Σμαρδακίτου Τήνου* σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. *Έκθεσις γυμναστικών επιδείξεων του Δημοτικού Σχολείου Μαργλά Τήνου* σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. *Έκθεσις τελέσεως Γυμναστικών επιδείξεων μαθητών και μαθητριών του Δημ. Σχολείου Υστερνίων Τήνου* κατά το σχολ. έτος 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. *Έκθεσις Περί των Γυμναστικών Επιδείξεων του Δ.Σ. Πύργου Τήνου* σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. *Έκθεσις τελέσεως Γυμναστικών Επιδείξεων Δημ. Σχολείου Σκαλάδου Τήνου* σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. *Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων Ιδ. Δημ. Σχολείου Λουτρών Τήνου* σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. *Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων Δημοτικού Σχολείου Στενής Τήνου* σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση

Στη Χώρα της Τήνου, όπου υπήρχαν πολλά σχολεία, οι διευθυντές φρόντιζαν να ορίζουν τις επιδείξεις των σχολείων τους σε διαφορετικές ημέρες, προς διευκόλυνσιν προφανώς των αρχών και της φιλαρμονικής να παρευρεθούν. Παρατηρήθηκε επίσης ότι το Γυμνάσιο Τήνου διενεργούσε τις επιδείξεις στα τέλη του μήνα Μάιου, προφανώς γιατί έπονταν οι απολυτήριες εξετάσεις των μαθητών, ενώ τα δημοτικά σχολεία το μήνα Ιουνίου· κάποιες φορές δε, ακόμα και την τελευταία εβδομάδα του Ιουνίου. Η ώρα τέλεσης ήταν πάντα απογευματινή, ξεκινούσαν συνήθως μεταξύ 17:00 και 18:00 και διαρκούσαν (τουλάχιστον στο Γυμνάσιο, όπου αναφέρεται η ώρα λήξης στις εκθέσεις) περίπου δύο ώρες.

Όσον αφορά τον χώρο τέλεσης των επιδείξεων, αυτός εξαρτιόταν από τις χωροταξικές συνθήκες του εκάστοτε σχολείου. Η έκταση του προαύλιου χώρου καθόριζε αν οι επιδείξεις θα τελούνταν εκεί ή αν θα έπρεπε να αναζητηθεί κατάλληλος χώρος. Έτσι, στην πλειονότητα των περιπτώσεων οι επιδείξεις λάμβαναν χώρα στο προαύλιο των σχολείων. Σε άλλες περιπτώσεις οι μαθητές χρειαζόταν να μεταβούν στην αυλή του Ιερού Ναού του χωριού (Δ. Σ. Καρδιανής και Δ.Σ. Τριποτάμου)¹⁵⁴, στο γήπεδο του χωριού που συνήθως ήταν μια επίπεδη χωμάτινη επιφάνεια πάνω στην οποία σημάδευαν με ασβέστη τα απαραίτητα σημεία (Δ.Σ. Κώμης και Δ.Σ. Καλλονής)¹⁵⁵, στην πλατεία (Δ.Σ. Πύργου)¹⁵⁶ ή ακόμα και να χρησιμοποιούσαν την αυλή άλλου σχολείου (1^ο Δ.Σ. Τήνου που

Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων Δημοτικού Σχολείου Κάμπου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων Μον/σίου Δημοτ. Σχολείου Τριποτάμου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων και Αγώνων του Δημοτικού Σχολείου Καρύας Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. Έκθεσις Τελέσεως Γυμναστικών επιδείξεων των μαθητών του Δημοτικού Σχολείου Κτικάδου Τήνου κατά το σχολικόν έτος 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων 1^{ου} Δημοτικού Σχολείου Τήνου και Αθλητικών Μαθητικών Αγώνων Δημοτικών Σχολείων Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

¹⁵⁴ Βλ. Έκθεσις Περί των Γυμναστικών Επιδείξεων του Δ.Σ. Καρδιανής Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων Μον/σίου Δημοτ. Σχολείου Τριποτάμου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

¹⁵⁵ Βλ. Έκθεσις τελέσεως Γυμναστικών Επιδείξεων Δημ. Σχολείου Κώμης Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

¹⁵⁶ Βλ. Έκθεσις Περί των Γυμναστικών Επιδείξεων του Δ.Σ. Πύργου Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

χρησιμοποιούσε την αυλή του Γυμνασίου)¹⁵⁷. Χαρακτηριστικές περιγραφές αποτελούν οι εξής από μαθητές του Δ.Σ. Καλλονής Τήνου και του πρώην καθολικού εφημέριου και κατηχητή του σχολείου Δ.Σ. Καρδιανής Τήνου:

«Ανταμώναμε στο σχολείο δυο δυο και πηγαίναμε στο γήπεδο, στους μύλους¹⁵⁸. Είχανε κάνει με ασβέστη τα αγωνίσματα. Τις πρόβες τις κάναμε στο σχολείο, στην αυλή. Εκεί πηγαίναμε μόνο όταν τελείωνε το σχολείο και κάναμε τα αθλήματα και βαθμολογούμασταν»¹⁵⁹.

«Μαζευόμασταν πρώτα στο σχολείο και μετά μας πήγαινε ο δάσκαλος στους μύλους. Τότε ο δρόμος δεν ήταν στρωτός. Ήταν γαιδουρόδρομος. Ένας ένας πήγαινε. Αυτόν τον δρόμο πρέπει να τον δεις για να καταλάβεις»¹⁶⁰.

«Στην Καρδιανή (εικόνα 19) ήταν περιορισμένος και ο χώρος και δε γίνονταν μεγάλες επιδείξεις. Γίνονταν οι επιδείξεις στην αυλή της Αγίας Τριάδας. Στην αυλή, όπως καταλαβαίνετε, είναι πολύ περιορισμένος ο χώρος. Πηγαίναμε όλοι εκεί οι χωριανοί. Μαζευόταν όλο το χωριό εκεί, αλλά κι εκεί ήταν περιορισμένες οι ασκήσεις. Γινόταν περιορισμένη παρέλαση, λόγω χώρου»¹⁶¹.

Εικόνα 19 Γυμναστικές επιδείξεις 1967 Δ.Σ. Καρδιανής Τήνου στη μικρή αυλή της Αγίας Τριάδας¹⁶².

¹⁵⁷ Βλ. Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων 1^{ου} Δημοτικού Σχολείου Τήνου και Αθλητικών Μαθητικών Αγώνων Δημοτικών Σχολείων Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

¹⁵⁸ Εδώ αναφέρεται σε μία επίπεδη χωμάτινη έκταση που βρίσκεται έξω από το χωριό, όπου βρίσκονταν τρεις ανεμόμυλοι.

¹⁵⁹ Από τη συνέντευξη της Ρ. Κουκουλά.

¹⁶⁰ Από τη συνέντευξη του Ι. Σκλάβου.

¹⁶¹ Από τη συνέντευξη του π. Ν. Φώσκολου.

¹⁶² Από το αρχείο του Δ.Σ. Καρδιανής.

Μεγάλο επίσης ζήτημα χώρου φαίνεται να είχε το Γυμνάσιο Τήνου, αν κρίνει κανείς από την πληθώρα των νύξεων που κάνουν οι διευθυντές στις εκθέσεις πεπραγμένων γυμναστικών επιδείξεων όλων των ετών της επταετίας. Οι επιδείξεις του σχ. έτους 1966-67 τελέστηκαν στο Δημοτικό Γυμναστήριο της πόλης, ωστόσο τα περιγραφόμενα δείχνουν να υπάρχει δυσaráσκεια: *«Αι επιδείξεις αυτάί ετελέσθησαν την 28^{ην} του μηνός Μαΐου 1967, ημέρα Κυριακήν και από ώρα 5.15 - 7.15 μ.μ., με πάσαν επισημότητα και λαμπρότητα εις το Δημοτικόν Γυμναστήριον της πόλεως, παρά την βάσιν του λιμένος. Προ της τελέσεως τούτων ο Σύλλογος των καθηγητών Λυκείου και Γυμνασίου, [...] συνεζήτησεν, εν πάση λεπτομερεία τον τρόπον κατά τον οποίον αι επιδείξεις αυτάί θα παρουσίαζον την μεγαλυτέραν δυνατήν επιτυχίαν, δεδομένου μάλιστα ότι το Γυμναστήριον, ως έχει σήμερον, ουδόλως προσφέρει τα κατάλληλα όργανα και τα μέσα, ώστε να μη παρουσιάξη δυσκολίας ως προς την άρτιαν οργάνωσιν σχολικών επιδείξεων, επειδή είναι αδιαμόρφωτον τελείως, περιοριζόμενον απλώς εις ένα επίπεδον χώρον, κατάλληλον και χρησιμοποιούμενον μόνο δια ποδοσφαιρικά συναντήσεις»¹⁶³.*

Από το επόμενο σχολικό έτος κι έπειτα, ένα μεγάλος μέρος των εκθέσεων πεπραγμένων των επιδείξεων του Γυμνασίου είναι αφιερωμένο στο μόνιμο πρόβλημα της έλλειψης χώρου. Μάλιστα, αποφασίζεται από το σχολικό έτος 1967-68 οι επιδείξεις να τελούνται δυο διαδοχικές ημέρες: το απόγευμα της πρώτης ημέρας γίνονταν τα αγωνίσματα του δρόμου ταχύτητας και οι ρίψεις στο χώρο του Δημοτικού Γυμναστηρίου και τη δεύτερη ημέρα τελούνταν το επίσημο πρόγραμμα των επιδείξεων στο χώρο του Γυμνασίου. Στη σχετική έκθεση περιγράφεται γλαφυρά η κατάσταση: *«Δεν υπάρχει εις την πόλιν της Τήνου κατάλληλον Γυμναστήριον. Παρά την βάσιν του λιμένος της πόλεως υπάρχει επίπεδος χώρος κατάλληλος μόνον δια ποδοσφαιρικά συναντήσεις, αλλά και ούτος λόγω εκβραχισμών και αποχωματώσεων κατέστη εντελώς ακατάλληλος. Είναι ιδιοκτησία του Δήμου Τήνου, καθώς δεν είπεν εις ημάς προφορικός ο κ. Δήμαρχος, πρόκειται εντός του έτους να διαμορφωθή εις συγχρονισμένον γυμναστήριον. [...] Αι επιδείξεις έγιναν με πάσαν άνεσιν. Δυσκολία παρουσιάσθη εις την διεξαγωγήν των αγωνισμάτων στίβου άτινα περιωρίσθησαν εις τα άλματα, την ρίψιν σφαίρας και τας επιδείξεις επί εφαιτηρίων και*

¹⁶³ Βλ. Έκθεσις Γυμναστικών επιδείξεων και αθλητικών αγώνων του Λυκείου και Γυμνασίου Τήνου, Σχολ. έτους 1966-1967, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292.

μονοζύγων, ενώ τα αγωνίσματα δρόμου ταχύτητας και αντοχής και ρίψεων εγένοντο την προηγούμενη ημέραν εις το προαναφερθέν Δημοτικόν γυμναστήριον»¹⁶⁴.

Το πρόβλημα πάντως δε φαίνεται να λύθηκε ούτε στα έτη που ακολούθησαν, ώστε οι επιδείξεις συνέχισαν να τελούνται κατ' αυτόν τον τρόπο μέχρι τη πτώση τουλάχιστον της δικτατορίας (βλ. εικόνα 81). Εντύπωση πάντως προκαλεί το γεγονός ότι ο διευθυντής του Γυμνασίου φρόντισε να μεταφέρει τα όποια παράπονα που αφορούν το χώρο σε αυτές τις εκθέσεις. Φαίνεται πως κατά κάποιο τρόπο αυτές λειτουργούσαν και ως ένα μέσο πίεσης προς τους ανωτέρους ή ως μέσο απολογίας για τα όποια αρνητικά σχόλια μπορεί να υπήρχαν και να αμαύρωναν τη φήμη των εν λόγω γυμναστικών επιδείξεων.

4.1.3 Η παρουσία του κοινού και των επίσημων αρχών του τόπου

Στην παραδοσιακή-αγροτική κοινωνία, η ενασχόληση με άλλα επαγγέλματα, πλην της γεωργίας, αποτελούσε εξαίρεση και ήταν άξιο σεβασμού και κοινής αποδοχής. Στα σημαίνοντα πρόσωπα ενός τόπου συμπεριλαμβάνονταν και οι εκπρόσωποι των αρχών και των εξουσιών, θεσμοί που προκαλούσαν δέος και υπακοή. Σε αυτό το πνεύμα θα συμπεριλάβουμε και το λειτούργημα του ιερέα, η παρουσία του οποίου ήταν δεδομένη σε όλες τις εκφάνσεις της καθημερινής κοινοτικής ζωής. Μια από αυτές ήταν και οι σχολικές γυμναστικές επιδείξεις, στις οποίες σαφώς συμμετείχαν οι γονείς και κηδεμόνες των μαθητών, καθώς και πλήθος κόσμου, ανάμεσα στους οποίους προΐσταντο πρόσωπα αναγνωρισμένου κύρους.

Στις επιδείξεις των Δ.Σ. των χωριών της Τήνου, λόγω της απόστασης από το κέντρο, της δυσκολίας μετακίνησης ή της συγκέντρωσης όλων των κρατικών υποδομών στην πρωτεύουσα του νησιού, διαπιστώνεται μειωμένη παρουσία τέτοιων προσώπων. Συνεπώς, από τις εκθέσεις των γυμναστικών επιδείξεων των χωριών για το σχολικό έτος 1967-1968 γίνεται αντιληπτό ότι στη συντριπτική πλειοψηφία τους παρευρίσκονταν σε αυτές μόνο οι εκκλησιαστικές και κοινοτικές αρχές, μέλη της σχολικής εφορείας και μόνο όπου υπήρχε σταθμός παρευρίσκονταν οι αστυνομικές αρχές¹⁶⁵. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε το

¹⁶⁴ Βλ. Έκθεσις Περί των Γυμναστικών επιδείξεων και αθλητικών αγώνων του Γυμνασίου Τήνου, Σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292.

¹⁶⁵ Βλ. Έκθεσις Περί των Γυμναστικών Επιδείξεων του Δ.Σ. Πύργου Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

σχετικό απόσπασμα από την έκθεση πεπραγμένων των γυμναστικών επιδείξεων του Δ.Σ. Καλλονής: «Αι γυμναστικάι επιδείξεις [...] εγένοντο [...] εν τω προαυλίω του Δημοτικού Σχολείου Καλλονής Τήνου, ενώπιον των εκκλησιαστικών και κοινοτικών αρχών, των γονέων και κηδεμόνων των μαθητών και πλείστων των κατοίκων»¹⁶⁶. Στα σχολεία όπου φοιτούσαν μαθητές προερχόμενοι από γειτονικά χωριά, υπήρχε μεγαλύτερη παρουσία εκκλησιαστικών προσώπων. Για παράδειγμα, στις επιδείξεις του Δ.Σ. Σκαλάδου: «Τας επιδείξεις παρηκολούθησεν η εφημέριος των χωριών Σκαλάδου, Κουμάρου και Λουτρών, ο ιεροδιδάσκαλος του Σχολείου, τα μέλη της σχολικής Εφορείας, οι γονείς και κηδεμόνες ως και πλήθος κόσμου»¹⁶⁷. Αξιοπρόσεκτο είναι πως ο δάσκαλος του Δ.Σ. Μαρλά, Ι. Καρουζάκης, παρουσιάζει στην έκθεσή του με σαφήνεια την επαγγελματική ιδιότητα των κατοίκων-γονέων της κοινότητας, ενώ παραλείπει να αναφερθεί στην παρουσία των αρχών: «Ταύτας παρηκολούθησαν πάντες οι χωρικοί οι οποίοι και έμειναν κατενθουσιασμένοι από την απόλυτον τάξιν και αρμονίαν ήτις επεκράτησεν καθ' όλην την διάρκειαν τούτων»¹⁶⁸.

Στις επιδείξεις των σχολείων της πρωτεύουσας η παρουσία των αρχών ήταν εκτεταμένη και αφορούσε εκπροσώπους διαφόρων επαγγελματικών κλάδων και φορέων που αρκετές φορές προέρχονταν από τα μητροπολιτικά κέντρα των Κυκλάδων και των Αθηνών. Στο 1^ο Δ.Σ. Τήνου, το σχολικό έτος 1967-1968, «έλαβον χώραν [...] παρουσία των εκπροσώπων της Εκκλησίας, του Κου Επιθεωρητού Δημοτικών Σχολείων Εκπ/κής Περιφέρειας Σύρου, του Κου Δημάρχου Τήνου, του Κου Στρατιωτικού Δ/τού Τήνου, του Επιστημονικού Προσωπικού και των σπουδαστών του ενταύθα Ταχυρρύθμου Εκκλησιαστικού Φροντιστηρίου, των Προϊσταμένων των Δημοσίων Υπηρεσιών, των γονέων και κηδεμόνων και πλήθους κόσμου»¹⁶⁹. Όπως φαίνεται στις εικόνες 20 και 21, οι επίσημοι καλεσμένοι κάθονται σε στεγασμένο χώρο, όπου στις πρώτες σειρές βρίσκονται οι επιφανέστεροι αυτών και πιο πίσω μέλη των οικογενειών τους και λιγότερο επιφανείς συμπολίτες τους.

¹⁶⁶ Βλ. Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων του Δ.Σ. Καλλονής Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

¹⁶⁷ Βλ. Έκθεσις τελέσεως Γυμναστικών Επιδείξεων Δημ. Σχολείου Σκαλάδου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

¹⁶⁸ Βλ. Έκθεσις γυμναστικών επιδείξεων του Δημοτικού Σχολείου Μαρλά Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

¹⁶⁹ Βλ. Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων 1^{ου} Δημοτικού Σχολείου Τήνου και Αθλητικών Μαθητικών Αγώνων Δημοτικών Σχολείων Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Από τα σχόλια που συνοδεύουν την εικόνα 20 διαπιστώνουμε ότι σημαίνοντα πρόσωπα που λάμβαναν θέση στο χώρο των επισήμων ήταν επίσης έμποροι, γιατροί, δικηγόροι κ.λπ.¹⁷⁰. Επίσης, διακρίνεται το τραπέζι, στολισμένο με επίσημο τρόπο, πάνω στο οποίο διακρίνονται βραβεία και κύπελλο προορισμένα για τους νικητές των αγώνων. Αυτό καταδεικνύει ότι η βράβευση σχεδιάζεται να γίνει από τις αρχές του τόπου στο τελευταίο μέρος των επιδείξεων.

Εικόνα 20 Γυμναστικές επιδείξεις (περίπου 1967-1970) 1ου Δ.Σ. Τήνου¹⁷¹.

¹⁷⁰ Στα σχόλια της εικόνας 20 αναφέρονται τα εξής: «Ας δούμε αυτή την ωραία φωτο στις γυμναστικές επιδείξεις στο Α Δημοτικό Σχολείο προ 50 -53 ετών [...] και που συμμετέχει όλη η τότε τηνιακή κοινωνία σαν ένα μεγάλο ετήσιο σχολικό γεγονός! Συνήθως οι επιδείξεις αυτές εγίνοντο τέτοια εποχή (ίσως Ιούνιο). Συνήθως απονέμοντο εκεί έπαινοι και βραβεία από αθλητικούς αγώνες που κάποιοι διεξάγοντο εκεί ακριβώς (σε ειδικό σκάμμα) και παρευρίσκονται και όλες οι αρχές του τόπου! Βλέπουμε στο τραπέζακι να υπάρχει ήδη ένα κύπελλο προς απονομή! Και ποιον δεν βλέπουμε εδώ! Στη πρώτη σειρά στο τραπέζακι ο Δήμαρχος Τήνου Ιάκωβος Χάνος και από πίσω του η σύζυγος του Κούλα Χάνου –Μπακτη. Δίπλα του ο Αρχιμανδρίτης ιεροκήρυκας του Ιδρύματος εκ Πύργου Τήνου Παντελεήμων Ρίζος (αργότερα Μητροπολίτης Θήρας, Αμοργού και νήσων) και από την άλλη ο Δάσκαλος Στάμος Ζαφειρόπουλος πιο αριστερά με το διπλοπόδι ο Πρόεδρος της Διοικούσης Επιτροπής του Ιδρύματος ΠΗΕΤ οδοντίατρος Πάμφιλος Ζαν. Αλαβάνος και μετά πιο αριστερά πλήρης η οικογένεια Σανταμούρη ο Κατετάν Γιώργος και η σύζυγός του Νανά με τα παιδιά τους Αμβρόσιο και Ελένη Σανταμούρη. Μετά πιο αριστερά ο γνωστός σε όλους παπα-Στέλιος Σαντοριναίος, εφημέριος του ναού των Τριών Ιεραρχών, μετά ο ιατρός Κοσμάς Αφεντούλης και δεξιά από το τραπέζακι στη πρώτη σειρά ο έμπορος Μάρκος Μακαρώνας και η δασκάλα (σύζυγος ιερέως Αντωνίου Απέργη) Άννα Καλαμαρά. Από πίσω η σύζυγος του γιατρού Σωκράτη Καρδαμίτση, Φιλιώ. Μετά διακρίνω τον δικηγόρο Ν. Τίγκα, τον Τζίτζη Μοσχωνά, τη Σωσώ Κρικελλή, την κ. Λαγούρου, τον καθηγητή Αντώνη Σιώτη, την Ειρηνούλα Κοντογεώργη -Μπακλή του Ευαγγέλου, την Ελενίτσα Κοντογεώργη Αλαβάνου (συζ. Παμφίλου), πιο πίσω τον Ιωάννη Καλλικάκη, ο Κώστας Σκλαβούνος και πολλούς άλλους. Προφανώς και όλοι γονείς των παιδιών που θα συμμετείχαν σε γυμναστικές επιδείξεις και σε αθλητικούς αγώνες!» Βλ. <https://www.facebook.com/photo/?fbid=710829713009911&set=gm.3548235041859278>, [1-5-2023] .

¹⁷¹ Βλ. <https://www.facebook.com/photo/?fbid=710829713009911&set=gm.3548235041859278>, [1-5-2023] .

Εικόνα 21 Γυμναστικές επιδείξεις 1963 2ου Δ.Σ. Τήνου¹⁷².

Η αμφίεση των προσκεκλημένων και του κοινού, όπως φαίνεται και στις εικόνες, είναι επίσημη, μιας και οι επιδείξεις αποτελούν σημαντικό ετήσιο κοινωνικό γεγονός. Ο Κ. Βελαλόπουλος επιβεβαιώνει τα όσα βλέπουμε:

«Ήταν ο δήμαρχος, η εκκλησία και από τα δύο δόγματα, η χωροφυλακή. Φορούσαν σίγουρα κοστούμι, καπέλο και οι γυναίκες φορούσαν ταγιέρ. Ήτανε δηλαδή πολύ επίσημη η ενδυμασία τους»¹⁷³.

Σε σύγκριση με τα δημοτικά σχολεία, οι γυμναστικές επιδείξεις του Γυμνασίου Τήνου είχαν μεγαλύτερη εκπροσώπηση των αρχών και των διαφόρων φορέων του νησιού και δεν περιορίζονταν σε αυτό. Προφανώς οι μεγαλύτερες βαθμίδες εκπαίδευσης έχαιραν μεγαλύτερης αποδοχής, μιας και το επίπεδο των ασκήσεων ήταν σαφώς πιο δύσκολο και θεαματικό. Στην έκθεση πεπραγμένων των γυμναστικών επιδείξεων του έτους 1972 του Γυμνασίου Τήνου, ο συντάκτης αναφερόμενος στην παρουσία των θεατών και των αρχών γράφει με τρόπο αναλυτικό τα ακόλουθα: «Πλήθος κόσμου παρηκολούθησε τας επιδείξεις και τα αγωνίσματα. Μέγα πλήθος είχαν καταλάβει τους δύο εξώστας του διδακτηρίου και τα πλάγια του προαυλίου, ενώ οι επίσημοι και οι γονείς και κηδεμόνες είχαν λάβει θέσιν υπό το υπόστεγον, οι δε Ελλανόδικος Επιτροπή προ αυτών επί ειδικής θέσεως έμπροσθεν καταλλήλως διακεκοσμημένης μεγάλης Τραπεζής, εις ην είχαν τοποθετηθή και τα αθλοθετηθέντα κύπελλα, μετά των στεφάνων της νίκης και τα μετάλλια. Εκ των επισήμων

¹⁷² Βλ. https://www.facebook.com/photo?fbid=10206317806174028&set=basw.AbrPUSmgYG1n-nWTiO_QPlzPt1, [1-5-2023].

¹⁷³ Από τη συνέντευξη του Κ. Βελαλόπουλου.

παρέστησαν: ο Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Σύρου κος κος Δωρόθεος μετά του κλήρου της πόλεως Τήνου, ο Δ/ντής Μέσης Εκπαιδεύσεως Νομού Κυκλάδων κ. Γεώργιος Παπαχριστοφίλου, ο κ. Δήμαρχος, κ. Στυλιανός Κορρές καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών, ο κ. Λεωνίδας Καραπιέρης καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών, ο Δ/τής Χωροφυλακής Νομού Κυκλάδων, ο Λιμενάρχης Τήνου, οι Δ/νται των Δημοτικών Σχολείων πόλεως Τήνου, ο Δ/ντής Ιερατικής Σχολής, ο Πρόεδρος Ιερού Ιδρύματος, οι Πρόεδροι Σχολικής Εφορείας και Συλλόγου γονέων και κηδεμόνων, και οι Προϊστάμενοι των Δημοσίων υπηρεσιών, Ν.Π.Δ.Δ. και των Τραπεζών Εθνικής, Αγροτικής και Εμπορικής»¹⁷⁴.

Πολλοί εξ αυτών αποτελούσαν τα μέλη της ελλανοδίκου επιτροπής, η οποία απαραίτητως υπήρχε στις επιδείξεις του Γυμνασίου και απαρτιζόταν από 7 περίπου μέλη. Ρόλος της επιτροπής αυτής ήταν η επιτήρηση της ορθής διεξαγωγής των επιδείξεων και η βράβευση των νικητών των διαφόρων αγωνισμάτων. Για παράδειγμα από το σύνολο των επίσημων προσκεκλημένων του έτους 1972, οι οποίοι ονοματίστηκαν παραπάνω, μέλη της ελλανοδίκου επιτροπής ήταν οι εξής: «1) Αρχιερατικός Επίτροπος Τήνου. 2) Δήμαρχος Τήνου. 3) Πρόεδρος Ι. Ιδρύματος. 4) Διοικητής Αστυν. Τμήμ. Τήνου. 5) Πρόεδρος Σχολ. Εφορείας. 6) Πρόεδρος Συλλόγου Γονέων κ.λπ. 7) Γυμνασιάρχης»¹⁷⁵.

Οι γυμναστικές επιδείξεις και η ελλανόδικος επιτροπή αντλούσαν κύρος και επισημότητα η μία από την άλλη. Το γεγονός ότι η μαθητιώσα νεολαία και οι εκπαιδευτικοί απέδιδαν τις δέουσες τιμές, όπως θα φανεί στο επόμενο κεφάλαιο, νομιμοποιούσε και επιβεβαίωνε στη συνείδηση του κόσμου τις αρχές και εξουσίες του τόπου.

4.1.4 Έναρξη

Ο θεσμός των γυμναστικών επιδείξεων απέκτησε μορφή και χαρακτηριστικά που στο πέρασμα του χρόνου παγιώθηκαν με μικρές διαφοροποιήσεις. Κατά καιρούς στέλνονταν φυσικά οδηγίες και προτείνονταν τρόποι διάρθρωσης του προγράμματος των γυμναστικών επιδείξεων. Αναπόσπαστο κομμάτι αποτελούσε το τελετουργικό έναρξης, το οποίο προπαγάνδιζε τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς του κράτους. Η έναρξη των

¹⁷⁴ Βλ. *Εκθεσις Γυμναστικών επιδείξεων Γυμνασίου Τήνου Σχολ. Έτους 1971-1972*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292.

¹⁷⁵ Βλ. *Πρόγραμμα Γυμναστικών επιδείξεων Μικτού Γυμνασίου Τήνου σχολ. Έτους 1971-1972*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292.

επιδείξεων στα σχολεία της Τήνου, όπως και στα σχολεία όλης της επικράτειας, περιελάμβανε σε γενικές γραμμές: είσοδο μαθητών και παρέλαση, παράταξη, έπαρση της σημαίας, ομιλίες, όρκο του αθλητή και αποχώρηση.

Στα σχολεία της Χώρας Τήνου, όπου συμμετείχε η φιλαρμονική του Πανελλήνιου Ιερού Ιδρύματος Ευαγγελιστρίας Τήνου (Π.Ι.Ε.Τ.), η έναρξη γινόταν με σάλπισμα και ακολουθούσε η παρέλαση. Στα σχολεία των χωριών, όπου απουσίαζε, η έναρξη δινόταν με το σύνθημα του εκπαιδευτικού. Σε γενικές γραμμές πάντως η παρέλαση των μαθητών προ των επισήμων και των θεατών ήταν κοινός τόπος στις ενάρξεις όλων των σχολείων του νησιού και λειτουργούσε συμπληρωματικά ως παρουσίαση του έμψυχου υλικού τους, το οποίο άλλοτε ήταν πολυπληθές και άλλοτε όχι¹⁷⁶. Εξάλλου η συμμετοχή στις γυμναστικές επιδείξεις, αν και όχι υποχρεωτική, ήταν οικειοθελής και δεδομένη.

Της παρέλασης προπορεύονταν ο σημαιοφόρος με τους παραστάτες. Η επιλογή τους γινόταν σε προγενέστερο χρόνο με ποικίλα κριτήρια. Οι Αικ. Αλβέρτη και Μ. Απέργη, μαθήτριες, αποδίδουν αυτήν την επιλογή σε διάφορους λόγους:

«Το κριτήριο για να πάρει κάποιος τη σημαία έπρεπε να ήταν ο καλύτερος μαθητής. Υπήρχαν πολλοί καλοί μαθητές. Έπαιζαν βέβαια ρόλο και λίγο τα σόγια, οι επώνυμοι»¹⁷⁷.

«Το κριτήριο ήταν το φύλο. Ήταν η επίδοση και η συνάρτηση της σωματικής διάπλασης»¹⁷⁸.

Οι μαθητές στοιχίζονταν σε ομάδες, ανάλογα με την τάξη και το πλήθος των μαθητών. Η γυμνάστρια του Γυμνασίου Τήνου, Ε. Γκίζη-Μαρμάνη αναλάμβανε, για παράδειγμα, την ευθύνη για την διεξαγωγή της παρέλασης:

«Έκαναν παρέλαση σε τριάδες ή τετράδες, ανάλογα κατ' έτος τον αριθμό των μαθητών. Δεν ήταν σταθερός ο αριθμός. Κυμαινόταν ενός ποσού 20-30 παιδιών πάνω-κάτω κάθε χρόνο. Οπότε αποφάσιζα αν θα κάνω τριάδες ή τετράδες»¹⁷⁹.

¹⁷⁶ Σχετικά με το μαθητικό δυναμικό των σχολείων της Τήνου βλ. κεφάλαιο 2.4.

¹⁷⁷ Από τη συνέντευξη της Αικ. Αλβέρτη.

¹⁷⁸ Από τη συνέντευξη της Μ. Απέργη.

¹⁷⁹ Από τη συνέντευξη της Ε. Γκίζη Μαρμάνη.

Οι επικεφαλείς των μαθητών, σε κάποιες περιπτώσεις, εισέρχονταν στον χώρο των επιδείξεων υποδυόμενοι χαρακτήρες με εθνικό και γεωπολιτικό περιεχόμενο (βλ. εικόνες 22 και 23). Η Αικ. Αλβέρτη επιβεβαιώνει όσα οι φωτογραφίες μαρτυρούν, λέγοντας:

«Είχαμε κάποιες φορές τους τελειόφοιτους που ντυνότανε η 'Δόξα', η 'Ελλάδα', κάτι τέτοια...»¹⁸⁰.

Εικόνα 22 Γυμναστικές επιδείξεις 1969 1^{ου} Δ.Σ. Τήνου¹⁸¹.

Εικόνα 23 Γυμναστικές επιδείξεις 1969 1^{ου} Δ.Σ. Τήνου. Στο βάθος μαθητής που κρατάει πυρσό και μαθήτρια με αρχαιοελληνικό ένδυμα¹⁸².

¹⁸⁰ Από τη συνέντευξη της Αικ. Αλβέρτη.

¹⁸¹ Από προσωπικό αρχείο Π. Αλαβάνου, βλ.

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=413855806040638&set=gm.2599433523406106>, [29/4/2023].

Η παρέλαση συνοδευόταν συχνά από ανάλογα εμβατήρια που παιάνιζε η φιλαρμονική ή τραγουδούσαν οι μαθητές κατά την είσοδό τους (εικόνα 24). Έτσι, για παράδειγμα, στην έκθεση του Γυμνασίου Τήνου για τις επιδείξεις του έτους 1970-1971 αναφέρεται ότι: «Αι επιδείξεις ήρχισαν με θαυματική και επιβλητική παρέλασιν των μαθητών και μαθητριών εις τέσσαρα τμήματα και με παιάνισιν εμβατηρίων εκ μέρους της φιλαρμονικής του Ιερού Ιδρύματος ισταμένης επί υψηλότερου επιπέδου, παρά την κλίμακα καθόδου εις την αυλήν του σχολείου»¹⁸³. Στα σχολεία των χωριών ο εκπαιδευτικός δίδασκε το εμβατήριο για την παρέλαση και αυτό είχε αθλητικό και κυρίως εθνικό περιεχόμενο. Το σχολικό έτος 1967-1968 στα Δ.Σ. Φαλατάδου και Καρδιανής Τήνου οι μαθητές εμφανίστηκαν και παρέλασαν με «ομοιομόρφους ενδυμασίας, παράστημα υψηλόν και ωραίον, τραγουδώντας το εμβατήριο *Έμπρός με γέλια, με χαρά στου στίβου μας τον γύρο...*»¹⁸⁴. Το ίδιο έτος, ο Θ. Παπανδρέου, εκπαιδευτικός του Δ.Σ. Σμαρδάκιτου, επέλεξε το άσμα «Πάνω εκεί στις Πίνδου μας» με το οποίο παρέλασαν όλες οι τάξεις¹⁸⁵. Στο Δ.Σ. Υστερνίων «εγένετο παρέλασις πάντων των μαθητών αδόντων πατριωτικά και σχετικά με την Γυμναστικήν εμβατήρια (*Τα Ελληνόπουλα*)»¹⁸⁶ και στο Δ.Σ. Κάμπου Τήνου έψαλαν άσμα με τοπικό χαρακτήρα, ονόματι «Χωριό μου ζηλεμένο»¹⁸⁷. Εμβατήρια έψαλλαν, την ίδια χρονιά, επίσης οι μαθητές των Δ.Σ. Καλλονής, Πύργου και Αρνάδου Τήνου¹⁸⁸.

¹⁸² Βλ. <https://www.facebook.com/photo/?fbid=410999389659613&set=gm.2590582397624552>, [29/4/2023].

¹⁸³ Βλ. Έκθεσις Γυμναστικών επιδείξεων Μικτού Γυμνασίου Τήνου Σχολ. έτους 1970-1971, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292.

¹⁸⁴ Βλ. Έκθεσις Περί των Γυμναστικών Επιδείξεων του Δ.Σ. Φαλατάδου Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. Έκθεσις Περί των Γυμναστικών Επιδείξεων του Δ.Σ. Καρδιανής Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

¹⁸⁵ Βλ. Έκθεσις τελέσεως Γυμναστικών Επιδείξεων του Ι/θέσιου Δημοτικού Σχολείου Σμαρδακίτου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

¹⁸⁶ Βλ. Έκθεσις τελέσεως Γυμναστικών επιδείξεων μαθητών και μαθητριών του Δημ. Σχολείου Υστερνίων Τήνου κατά το σχολ. έτος 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

¹⁸⁷ Βλ. Πρόγραμμα Γυμναστικών επιδείξεων Δημοτ. Σχολείου Κάμπου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

¹⁸⁸ Βλ. Έκθεσις τελέσεως Γυμναστικών επιδείξεων Αρνάδου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων του Δ.Σ. Καλλονής Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. Έκθεσις Περί των Γυμναστικών Επιδείξεων του Δ.Σ. Πύργου Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Εικόνα 24 Γυμναστικές επιδείξεις 1967-1968 Δ.Σ. Πύργου Τήνου: Παρέλαση με συνοδεία εμβατηρίου¹⁸⁹.

Η παρέλαση ολοκληρωνόταν με την παράταξη των μαθητών μπροστά στους επισήμους και τη σημαία. Σε κεντρικό σημείο στέκονταν ο σημαιοφόρος και οι παραστάτες και σε διαφορετικό σημείο οι υπόλοιποι μαθητές, χωρισμένοι είτε ανά τάξεις, είτε ανάλογα με το φύλο. Απώτερος σκοπός της όλης διαδικασίας ήταν η έπαρση της σημαίας, η οποία συνοδευόταν άλλοτε με τον εθνικό ύμνο, άλλοτε με κάποιον άλλο ύμνο για τη σημαία ή άσμα (εικόνα 25).

Εικόνα 25 Γυμναστικές επιδείξεις 1^{ου} Δ.Σ. Τήνου: Έπαρση της σημαίας¹⁹⁰.

¹⁸⁹ Βλ. Έκθεσις Περί των Γυμναστικών Επιδείξεων του Δ.Σ. Πύργου Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Στις σχετικές εκθέσεις που μελετήθηκαν γίνεται βεβαίως αναφορά στην έπαρση της σημαίας, η οποία αποτελούσε αναπόσπαστο κομμάτι των επιδείξεων, αλλά σπανίως αναγράφεται η συνοδεία της από μουσικής άποψης. Στις περιπτώσεις που αυτό αναγραφόταν, γίνεται αντιληπτό πως στα σχολεία της Χώρας, η έπαρση της σημαίας γινόταν με συνοδεία της φιλαρμονικής¹⁹¹, στις περιπτώσεις των χωριών, δε, οι μαθητές έψαλλαν τον εθνικό ύμνο¹⁹² ή κάποιον ύμνο για τη σημαία¹⁹³, όπως για παράδειγμα τα Δ.Σ. Κώμης και Αγάπης που έψαλλαν το 1968 το άσμα «Να η σημαία, παιδιά της πατρίδος»¹⁹⁴ ή του Δ.Σ. Κάμπου που έψαλλαν «Αυτό είναι το ιερό πανί»¹⁹⁵.

Αξιοσημείωτο είναι ότι σε ορισμένες περιπτώσεις χωριών, πριν η μετά την έπαρση της σημαίας, γινόταν προσευχή. Το γεγονός αυτό προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση, μιας και δεν υπήρχε επίσημη κατεύθυνση από την πολιτεία για κάτι τέτοιο. Αντιθέτως, αποτελεί μάλλον πρωτοβουλία της εκάστοτε σχολικής μονάδας ή του εκπαιδευτικού που εισήγαγε ή απλώς συντηρούσε αυτήν την πρακτική. Έτσι, για το έτος 1967-1968, τα Δ.Σ. των καθολικών χωριών Καλλονής¹⁹⁶, Κώμης¹⁹⁷, Αγάπης¹⁹⁸, τα Δ.Σ. των μικτών χωριών

¹⁹⁰ Από προσωπικό αρχείο Φ. Βιδάλη-Τσίρου, βλ.

<https://www.facebook.com/photo?fbid=3099247696838391&set=gm.3687464931269621>, [29/4/2023].

¹⁹¹ Βλ. Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων 1^{ου} Δημοτικού Σχολείου Τήνου και Αθλητικών Μαθητικών Αγώνων Δημοτικών Σχολείων Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. *Ειδική έκθεσις τελέσεως των ετήσιων γυμναστικών επιδείξεων 2^{ου} Δ.Σ. Τήνου σχολικού έτους 1967-1968*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

¹⁹² Βλ. Έκθεσις τελέσεως Γυμναστικών επιδείξεων Αρνάδου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. Έκθεσις τελέσεως Γυμναστικών Επιδείξεων Δημ. Σχολείου Σκαλάδου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων Δημοτικού Σχολείου Κάμπου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

¹⁹³ Βλ. Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων Δημοτικού Σχολείου Στενής Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων του Δ.Σ. Καλλονής Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

¹⁹⁴ Βλ. Έκθεσις τελέσεως Γυμναστικών Επιδείξεων Δημ. Σχολείου Αγάπης Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. Έκθεσις τελέσεως Γυμναστικών Επιδείξεων Δημ. Σχολείου Κώμης Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

¹⁹⁵ Βλ. Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων Δημοτικού Σχολείου Κάμπου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

¹⁹⁶ Βλ. Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων του Δ.Σ. Καλλονής Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Κτικάδου¹⁹⁹, Στενής²⁰⁰ και τα Δ.Σ. των ορθόδοξων χωριών Πύργου²⁰¹ και Τριποτάμου²⁰² είχαν συμπεριλάβει στο πρόγραμμά τους την προσευχή. Επίσης η προσευχή είχε συμπεριληφθεί στο πρόγραμμα των επιδείξεων του Γυμνασίου Τήνου το έτος 1970-1971²⁰³. Όσον αφορά το περιεχόμενο της προσευχής, αυτή, τουλάχιστον για τους ορθόδοξους ήταν ο ύμνος «Τη Υπερμάχῳ Στρατηγῶν»²⁰⁴, ενώ για τα σχολεία των χωριών που αποτελούνταν αμιγώς από καθολικούς μαθητές μάς είναι άγνωστο.

Μετά την προσευχή, όπου αυτή υπήρχε, σειρά έπαιρνε η ομιλία του εκπαιδευτικού-διευθυντή του σχολείου (εικόνα 26). Στα μονοθεσία σχολεία των χωριών τον λόγο έβγαζε ο ένας και μοναδικός δάσκαλος του σχολείου. Το περιεχόμενο των ομιλιών αυτών ήταν σχετικό με την αξία της γυμναστικής γενικότερα και με τη σύνδεσή της με την αρχαιότητα. Έτσι, για παράδειγμα, στο Δ.Σ. Στενής Τήνου το έτος 1968 «ο Δ/ντής του σχολείου εις ομιλίαν του, αφού ανέπτυξε την σημασίαν της σωματικής αγωγής και ειδικά την θέσιν της Γυμναστικής εις το σχολείον, ετόνισε τας αρετάς με τας οποίας εφοδιάζει το άτομον, εξήρξε δε τους τελουμένους κατά την αρχαιότητα Ολυμπιακούς αγώνας δια την άνοδον της φυλής»²⁰⁵. Στο 2^ο Δ.Σ. Τήνου ο διευθυντής «ωμίλησεν εξάρας την αξίαν του

¹⁹⁷ Βλ. Έκθεσις τελέσεως Γυμναστικών Επιδείξεων Δημ. Σχολείου Κώμης Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

¹⁹⁸ Βλ. Έκθεσις τελέσεως Γυμναστικών Επιδείξεων Δημ. Σχολείου Αγάπης Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

¹⁹⁹ Βλ. Έκθεσις Τελέσεως Γυμναστικών επιδείξεων των μαθητών του Δημοτικού Σχολείου Κτικάδου Τήνου κατά το σχολικόν έτος 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²⁰⁰ Βλ. Πρόγραμμα Γυμναστικών Επιδείξεων Δημοτικού Σχολείου Στενής Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²⁰¹ Βλ. Έκθεσις Περί των Γυμναστικών Επιδείξεων του Δ.Σ. Πύργου Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²⁰² Βλ. Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων Μον/σίου Δημοτ. Σχολείου Τριποτάμου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²⁰³ Βλ. Πρόγραμμα Γυμναστικών επιδείξεων Μικτού Γυμνασίου Τήνου σχολ. Έτους 1971-1972, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292.

²⁰⁴ Βλ. Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων Μον/σίου Δημοτ. Σχολείου Τριποτάμου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. Πρόγραμμα Γυμναστικών επιδείξεων Μικτού Γυμνασίου Τήνου σχολ. Έτους 1971-1972, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292.

²⁰⁵ Βλ. Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων Δημοτικού Σχολείου Στενής Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

μαθήματος της Γυμναστικής από της αρχαιότητας μέχρι σήμερα»²⁰⁶. Στα σχολεία της Χώρας Τήνου, όπου χοροστατούσαν και άλλα σημαίνοντα πρόσωπα, συνήθιζαν αυτά να κηρύττουν την έναρξη των επιδείξεων. Σε αυτήν την περίπτωση το σύνθημα ως επί το πλείστον δινόταν από τον δήμαρχο: «Ακολουθως ωμίλησεν ο υπογράφων (ο διευθυντής του Γυμνασίου Τήνου) εν συνεχεία δε και δια συντόμου προσλαλιάς ο κ. Δήμαρχος εκήρυξε την έναρξιν των γυμναστικών επιδείξεων και των αγώνων»²⁰⁷. Σε άλλη περίπτωση, την κήρυξη των αγώνων έκανε τιμητικά ο επιθεωρητής εκπαίδευσης: «Είτα ο Δ/ντης του Σχολείου με λόγους εξάρσεως ωμίλησεν εν συντομία δια την σημασίαν της Γυμναστικής εις την διαμόρφωσιν ψυχής τε και πνεύματος. Περαινών παρεκάλεσεν τον παριστάμενον Κον Επιθεωρητήν της Έδρας και εκήρυξεν την έναρξιν των Γυμναστικών Επιδείξεων και Αθλητικών Μαθητικών Αγώνων. Ο Κορ Επιθεωρητής με τον ιδιαίτερον παλμόν όπου τον διακρίνει, ανεφέρθη εις την ιστορίαν της Γυμναστικής και εις την σπουδαιότητα αυτής δια την ζωήν. Τέλος και εκήρυξεν τας Γυμναστικές Επιδείξεις και τους αθλητικούς αγώνες, προτρέπων την μαθητιώσα νεολαίαν εις την εστέρνισιν και τον βιωματισμόν αρχών και αξιών, ομοίων εκείνων με των του αθανάτου αρχαίου Κλασσικού αθλητισμού»²⁰⁸.

Εικόνα 26 Γυμναστικές επιδείξεις 1968 Γυμνασίου Τήνου: Ομιλία Γυμναστιάρχη²⁰⁹.

²⁰⁶ Βλ. Ειδική έκθεση τελέσεως των ετήσιων γυμναστικών επιδείξεων 2^{ου} Δ.Σ. Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²⁰⁷ Βλ. Έκθεση Περί των γενομένων γυμναστικών επιδείξεων και αθλητικών αγώνων του Γυμνασίου Τήνου, σχολ. Έτους 1968-69, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 101.

²⁰⁸ Βλ. Έκθεση Γυμναστικών Επιδείξεων 1^{ου} Δημοτικού Σχολείου Τήνου και Αθλητικών Μαθητικών Αγώνων Δημοτικών Σχολείων Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²⁰⁹ Από το αρχείο του Γενικού Λυκείου Τήνου.

Το πρώτο μέρος των επιδείξεων τελειώνει με τον όρκο του αθλητή και την αποχώρηση των παιδιών από τον προαύλιο χώρο. Ο όρκος του αθλητή αποτελούταν από συγκεκριμένους στίχους που απαγγέλλονταν πάντα από μαθητή των μεγαλύτερων τάξεων και ήταν ο ακόλουθος: «Ορκιζόμεθα, ότι προσερχόμεθα εις τους αγώνες, όπως συναγωνισθόμεν ευγενώς και συμφώνως προς τους κανονισμούς και ότι η συμμετοχή μας σκοπεύει την επίδειξιν ιπποτικού πνεύματος διά την τιμήν της Πατρίδος μας και την δόξαν του αθλητισμού»²¹⁰. Στις εικόνες 27 και 28 παρατηρούμε ότι τον όρκο τον εκφωνούσε όχι ο σημαιοφόρος, αλλά ένας μαθητής σε περίοπτη θέση, χωρίς τη συνοδεία άλλων με υψωμένο το δεξί χέρι. Πρόκειται για μια στιγμή έντονων συμβολισμών που παραπέμπουν σε υψηλά ιδεώδη και γι' αυτό το λόγο όλοι οι παρευρισκόμενοι έδειχναν την ανάλογη στάση.

Εικόνες 27 και 28 Γυμναστικές επιδείξεις 1968 και 1972 των 1^{ου} και 2^{ου} Λ.Σ. Τήνου αντίστοιχα: Όρκος του αθλητή²¹¹.

Στις περιπτώσεις που ο χώρος των επιδείξεων ήταν μεγάλος και ο κόσμος πολύς, κρινόταν απαραίτητη η χρήση μικροφωνικής εγκατάστασης, ώστε να κοινωνείται ευκρινέστερα η

²¹⁰ Βλ. Εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 1934/41/6-10-1967, Σύστασις περί προμηθείας της Παιδαγωγικής Εγκυκλοπαιδείας, Περί χορηγήσεως αναρρωτικών αδειών, Περί γυμναστικών επιδείξεων σχολικών αγώνων κ.λπ. και Εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 3100/13-12-1969, Περί του τρόπου παρελάσεως σχολείων, Προμήθεια βιβλίων, Παρακολούθησις κινηματογραφικής ταινίας.

²¹¹ Σχετικά με την εικόνα 27, βλ. Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων 1^{ου} Δημοτικού Σχολείου Τήνου και Αθλητικών Μαθητικών Αγώνων Δημοτικών Σχολείων Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. Η εικόνα 28 είναι από το προσωπικό αρχείο της Μ. Σουράνη-Σοφιανού, βλ. <https://www.facebook.com/photo/?fbid=945840488845800&set=gm.1266307010052104>, [29/4/2023].

διαδικασία στους παρευρισκομένους. Ανάλογη αναφορά βρίσκουμε στην έκθεση για τις γυμναστικές επιδείξεις του 1971 του Γυμνασίου Τήνου: «Μικροφωνική και μεγαφωνική εγκατάστασις τοποθετηθείσα εις επίκαιρον σημείον της αυλής μετέδιδεν ευκρινώς πάντα τα λεγόμενα και ούτω απόλυτος τάξις και επιβλητική ησυχία επεκράτει ιδία κατά τας επισήμους στιγμάς ήτοι της επάρσεως της Σημαίας, του όρκου και του Εθνικού Ύμνου»²¹².

Η αποχώρηση των παιδιών γινόταν οπωσδήποτε με τάξη, αλλά σε πολλές περιπτώσεις παρέμεναν στον χώρο τα παιδιά των μικρότερων τάξεων, προκειμένου να παρουσιάσουν το πρόγραμμά τους.

Επαγωγικά σκεπτόμενοι θα λέγαμε πως το πρώτο μέρος των επιδείξεων είναι γεμάτο από εθνικούς και ιστορικούς συμβολισμούς που σκοπό έχουν να διαιωνίσουν στο συλλογικό φαντασιακό των νέων μαθητών την αίσθηση της ελληνικότητας. Παράλληλα οι μαθητές καλούνται να αποδεχτούν τον ρόλο των θεσμών της εξουσίας, που δια της παρουσίας τους στην έδρα των επισήμων καθίστανται οι αποδέκτες και αξιολογητές της πίστης τους στις ιδέες του έθνους και την απόδοσή τους στο μάθημα της Γυμναστικής.

4.1.5 Κυρίως μέρος

Το κύριο μέρος των επιδείξεων συγκέντρωνε το ενδιαφέρον θεατών και μαθητών, το περιεχόμενο του οποίου αποτελούσε σημαντική ευθύνη του εκπαιδευτικού που είχε αναλάβει τη διεξαγωγή τους. Απαιτούσε εκ μέρους του ιδιαίτερες γνώσεις για την εκγύμναση των μαθητών και προϋπέθετε αρκετή προσπάθεια στην περίπτωση των δημοτικών σχολείων που δεν υπήρχε η ειδικότητα του Γυμναστή.

Στα δημοτικά σχολεία της Τήνου συνηθιζόταν ο δάσκαλος, ανάλογα με τον αριθμό των μαθητών, να τους εντάσσει σε δύο ξεχωριστές ομάδες, με βάση ηλικιακά κριτήρια και όχι το φύλο. Έτσι, οι μαθητές του κατώτερου τμήματος, που φοιτούσαν συνήθως στις Α', Β' ή και Γ' τάξεις, καλούνταν να κάνουν ρυθμικές και μιμητικές ασκήσεις, ασκήσεις εδάφους (σουνηδικές), παιδιές και ενίοτε χορούς.

Οι ρυθμικές ασκήσεις και λιγότερο οι παιδιές συνοδεύονταν με τραγούδια· οι ρυθμικές ασκήσεις μάλιστα, είχαν συχνά θέμα σχετικό με τις εικόνες από την καθημερινή ζωή των

²¹² Βλ. Έκθεσις Γυμναστικών επιδείξεων Μικτού Γυμνασίου Τήνου Σχολ. έτους 1970-1971, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292.

κατοίκων (π.χ. «Τα ναυτάκια»²¹³, «Ο γεωργός»²¹⁴, «Ο βαρκάρης»²¹⁵, «Η τρεχαντήρα», «Οι μέλισσες»²¹⁶ κ.λπ.) ή εικόνες από τον κόσμο των παιδιών (π.χ. «Η κοκκινোসκουφίτσα»²¹⁷, «Οι νάνοι»²¹⁸ κ.α.). Οι μιμητικές ασκήσεις αφορούσαν κινήσεις στα πρότυπα ζώων ή επαγγελμάτων (π.χ. «Η χήνα», «Ο θερισμός»²¹⁹ κ.α.). Οι ασκήσεις, από την άλλη, που ανατίθονταν στα παιδιά των μικρότερων τάξεων αφορούσαν παραγγέλματα για διατάσεις, εκτάσεις, διπλώσεις του κορμού, διάφορους σχηματισμούς, πλάγιες εκβολές, ημιεκτάσεις, αιωρήσεις και κρούσεις χεριών, βηματισμούς²²⁰ κ.λπ. Ο δάσκαλος Σ. Δεσύπρης, όσον αφορά τις ασκήσεις των μικρών τάξεων στο Δ.Σ. Καρδιανής Τήνου, λέει:

«Οι μικροί μαθητές είχανε ρυθμική γυμναστική. Κάνανε δηλαδή διάφορες κινήσεις, τραγουδώντας ένα τραγούδι. Αν υπήρχε κανένας δίσκος, τον έβαζαν. Εμείς δεν είχαμε πάντως. Αυτήν την πολυτέλεια δεν την είχαμε. Τραγουδούσαν τα παιδιά το τραγουδάκι τους. (Ο πληροφορητής εδώ τραγουδά τον σκοπό ενός βαλς)»²²¹.

²¹³ Βλ. Πρόγραμμα Γυμναστικών Επιδείξεων του Σχολείου Τριαντάρου Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²¹⁴ Βλ. Γυμναστικόν Πρόγραμμα του Δ.Σ. Φαλατάδου Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. Γυμναστικόν Πρόγραμμα του Δ.Σ. Καρδιανής Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²¹⁵ Βλ. Πρόγραμμα Γυμναστικών επιδείξεων του Δημ. Σχολείου Κώμης Τήνου σχολ. έτους 1967-68, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²¹⁶ Βλ. Ημερήσιαι Γυμνάσεις εκτελεσθείσαι υπό των μαθητών κατά τας γυμναστικές επιδείξεις Δημοτικού Σχολείου Σμαρδακίτου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²¹⁷ Βλ. Πρόγραμμα Γυμναστικών επιδείξεων τάξεων Α' και Β' 2^ο Δ.Σ. Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²¹⁸ Βλ. Ημερίσαι γυμνάσεις εκτελεσθείσαι υπό μαθητών κατά τας Γυμναστικές επιδείξεις του Δημοτ. Σχολείου Κάμπου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²¹⁹ Βλ. Εκθεσις τελέσεως Γυμναστικών επιδείξεων Αρνάδου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²²⁰ Αναλυτική αναφορά στο πρόγραμμα που ακολούθησαν οι μαθητές των μικρών τάξεων κάνει η Μ. Δώριζα στον Πίνακα ημερήσιων γυμνάσεων μετά παιδιών και αγωνιστικής με τας επιδόσεις των μαθητών, εκτελεσθεισών κατά την ημέραν των γυμναστικών επιδείξεων του Δ.Σ. Πύργου Τήνου σχολικού έτους 1967-68, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526 (βλ. Παράρτημα σελ. 229-231).

²²¹ Από τη συνέντευξη του Σ. Δεσύπρη.

Οι παιδιές αποτελούν υπαίθρια ομαδικά παιχνίδια που απαιτούν συνεργασία, ταχύτητα, ισορροπία, ευλυγισία και άλλες δεξιότητες. Σκοπός ήταν πέραν της ανάπτυξης τέτοιων δεξιοτήτων και η δημιουργία ευχάριστου κλίματος μεταξύ των συμμετεχόντων και των παρευρισκομένων. Στα προγράμματα των γυμναστικών επιδείξεων των Δ.Σ. Τήνου για το σχολικό έτος 1967-1968 συναντούμε πλήθος παιδιών που εκτελούν οι μικρές τάξεις: «Οι φωλίτσες», «Ο λύκος και το αρνί»²²², «Ο ψαράς» (εικόνα 29), «Τα μπαλόνια»²²³, «Οι κυνηγοί», «Δεν περνάς κυρά Μαρία», «Σκυταλοδρομία με καπέλα»²²⁴, «Κυνηγός και πεταλούδα», «Το σακάκι», «Το αλογάκι»²²⁵, «Το κουδούνι», «Το κυνηγητό του πούπουλου» (εικόνα 30), «Τα αλογάκια»²²⁶, «Οι πεταλούδες», «Τα κουνελάκια», «Σκυταλοδρομία με σοκολάτες»²²⁷, «Τα ζώα», «Η ουρά», «Η αλεπού», «Οι αριθμοί»²²⁸, «Δρόμος με πήδημα εμποδίου και φάγωμα λουκουμιού», «Δρόμος με πηδήματα και επιστροφή επί των χειρών και ποδών», «Όποιος προφθάσει σώζεται με γεώμηλα», «Το φιδάκι εις κύκλον», «Δρόμος και ρίψις λιθαρίου από βάρους εντός κυτίου», «Γκρέμισμα και επανατοποθέτησις πινακίων και κυτίων»²²⁹, «Το καλάμι με το λουκούμι», «Πάλη με μαντήλια»²³⁰, «Η κρέμα», «Το αυγό», «Ο δράκος με το ξύλο», «Το ιπποδρόμιο», «Οι

²²² Βλ. Πρόγραμμα γυμναστικών επιδείξεων του Δημ. Σχολείου Κώμης Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. Πρόγραμμα γυμναστικών επιδείξεων του Δημ. Σχολείου Αγάπης Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²²³ Βλ. Πρόγραμμα γυμναστικών επιδείξεων 2^{ου} Δημ. Σχολείου Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²²⁴ Βλ. Ημερήσιαι Γυμνάσεις εκτελεσθείσαι υπό των μαθητών κατά τας γυμναστικές επιδείξεις Δημοτικού Σχολείου Σμαρδακίτου Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²²⁵ Βλ. Πρόγραμμα ετησίων Γυμναστικών Επιδείξεων Δημοτικού Σχολείου Υστερνίων Τήνου κατά το σχολικόν έτος 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²²⁶ Βλ. Πίναξ ημερήσιων γυμνάσεων μετά παιδιών και αγωνιστικής με τας επιδόσεις των μαθητών, εκτελεσθησών κατά την ημέραν των γυμναστικών επιδείξεων του Δ.Σ. Πύργου Τήνου σχολικού έτους 1967-68, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²²⁷ Βλ. Ημερήσιαι Γυμνάσεις τάξεων εκτελεσθείσαι υπό των μαθητών κατά τας Γυμναστικές Επιδείξεις του Δημοτικού Σχολείου Σκαλάδου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²²⁸ Βλ. Ημερήσιαι Γυμνάσεις τάξεων εκτελεσθείσαι υπό μαθητριών κατά τας Γυμναστικές επιδείξεις του Ιδ. Δημ. Σχολείου Λουτρών Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

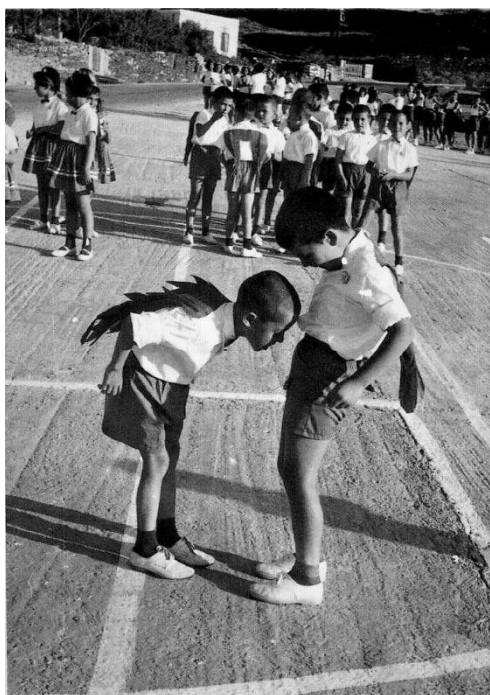
²²⁹ Βλ. Ημερήσιαι Γυμνάσεις τάξεων εκτελεσθείσαι υπό των μαθητών κατά τας Γυμναστικές Επιδείξεις Δημοτικού σχολείου Στενής Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²³⁰ Βλ. Ημερήσιαι γυμνάσεις τάξεων εκτελεσθείσαι υπό μαθητών κατά τας Γυμναστικές επιδείξεις Δημοτ. Σχολείου Κάμπου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

γραβάτες», «Γιάννη πού είσαι;», «Τα παπάκια»²³¹ αποτελούν τους τίτλους των παιδιών που προορίζονταν για τα κατώτερα τμήματα²³².

Εικόνα 29 Γυμναστικές επιδείξεις 1967-68 2^ο Δ.Σ. Τήνου: Παιχνίδι «Ο ψαράς»²³³.

Εικόνα 30 Γυμναστικές επιδείξεις 1967-68 Δ.Σ. Πύργου Τήνου: Παιχνίδι «Το κυνηγητό του πούπουλου»²³⁴.

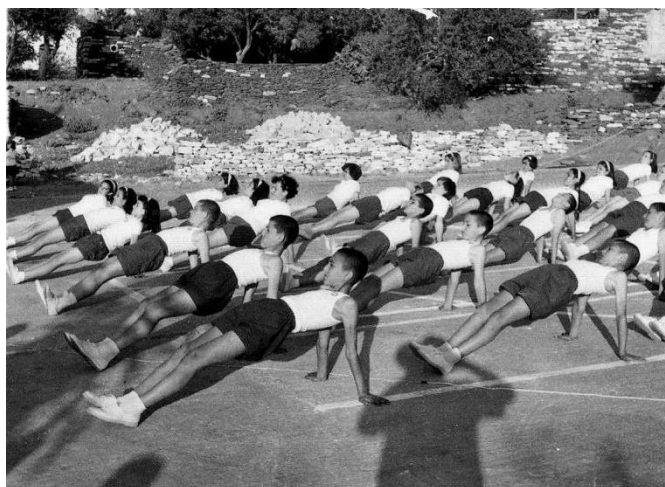
²³¹ Βλ. Πρόγραμμα Γυμναστικών Επιδείξεων Μον/σίου Δημοτ. Σχολείου Τριποτάμου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²³² Επιπλέον φωτογραφικό υλικό που αφορά παιδιές των κατώτερων τάξεων του Δ. Σ. Πύργου και του 2^{ου} Δ.Σ. Τήνου περιλαμβάνονται στο Παράρτημα, σελ. 235 (εικόνες 57 και 58 αντίστοιχα).

²³³ Από προσωπικό αρχείο Ε. Βελουδίου, διαθέσιμο στο: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=4145634738866343&set=gm.4827931490556287>, [23/4/2023].

Σε πολλές των περιπτώσεων που μελετήθηκαν, φαίνεται ότι τα παιδιά των πρώτων τάξεων του δημοτικού έκλειναν την παρουσία τους, χορεύοντας χορούς, κατάλληλης δυσκολίας για την ηλικία τους. Αναφέρονται οι εξής χοροί: Η τράτα, καλαματιανός, συρτός, «Το καναρινάκι»²³⁵.

Το πρόγραμμα των μαθητών των ανώτερων τάξεων είναι πλουσιότερο και πιο απαιτητικό σε σχέση με αυτό των κατωτέρων. Περιελάμβανε ασκήσεις, συνασκήσεις, παιδιές, αγωνίσματα και χορούς. Οι γνώσεις του δασκάλου για το είδος των ασκήσεων ήταν και εδώ καθοριστικές. Οι ασκήσεις αφορούσαν μια σειρά εκτελέσεων, όπως: προσαγωγές, αναπηδήσεις, διαστάσεις, εκτάσεις, τάσεις και κάμψεις, εκλακτίσεις, κατακλίσεις, αιωρήσεις, καθίσματα κ.λπ.²³⁶ Όπως φαίνεται και από τις εικόνες 31, 32 και 33 η ομοιομορφία των εκτελέσεων, τα πειθαρχημένα σώματα που υπακούουν στις εντολές του εκπαιδευτικού είναι αποδείξεις μιας αντίληψης για την φυσική αγωγή, στρατευμένης στην καλλιέργεια ηθικών και κοινωνικών επιδιώξεων, όπως η πειθαρχία, η σκληραγωγία και το ομαδικό πνεύμα²³⁷.

Εικόνα 31 Γυμναστικές επιδείξεις 1967-68 Δ.Σ. Πύργου Τήνου: Σουηδικές ασκήσεις²³⁸.

²³⁴ Βλ. Έκθεσις Περί των Γυμναστικών Επιδείξεων του Δ.Σ. Πύργου Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²³⁵ Βλ. Πρόγραμμα Γυμναστικών Επιδείξεων του Δ.Σ. Καλλονής Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²³⁶ Ενδεικτικά βλ. Πίνακα ημερήσιων γυμνάσιων μετά παιδιών και αγωνιστικής με τας επιδόσεις των μαθητών, εκτελεσθησών κατά την ημέραν των γυμναστικών επιδείξεων του Δ.Σ. Πύργου Τήνου σχολικού έτους 1967-68, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. Ο πίνακας είναι στο Παράρτημα, σελ. 229-231.

²³⁷ Επιπλέον φωτογραφικό υλικό που αφορά ασκήσεις των κατωτέρων τάξεων του Δημοτικού Σχολείου περιλαμβάνονται στο Παράρτημα, σελ. 236-239 (εικόνες 59 έως 66).

²³⁸ Από το αρχείο του Δ.Σ. Πύργου Τήνου, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Εικόνα 32 και 33 Γυμναστικές επιδείξεις 1967-68 1^ο Δ.Σ. Τήνου: Σουηδικές ασκήσεις²³⁹.

Εντυπωσιακότερο θέαμα προσέφεραν οι συνασκήσεις που γίνονταν από τους μαθητές των μεγαλύτερων τάξεων και αποτελούσαν συνδυασμούς σύνθετων ασκήσεων που εκτελούνταν από δύο ή περισσότερους μαθητές. Στόχος ήταν συνήθως να γίνουν σχηματισμοί (χιαστί, ρόμβος, κύκλοι κ.λπ.) που απαιτούσαν συγχρονισμό και ισορροπία. Στον Πίνακα ημερήσιων γυμνάσεων του Δ.Σ. Πύργου Τήνου αναφέρονται ως συνασκήσεις τα ακόλουθα: «Διάστασις με πήδημα. Λαβή των χειρών. Κάμψεις του κορμού. [...] Στροφή προς τα μέσα και λαβή των χειρών. Διαπλώσεις εμπρός. Εδραία θέσις, διάστασις και λαβή των χειρών. Υπτία κατάκλισις κ.λπ.»²⁴⁰. Η πιο εντυπωσιακή συνάσκηση που εντοπίζεται στο πρόγραμμα πολλών Δημοτικών Σχολείων της Τήνου ήταν οι πυραμίδες, στις οποίες με συμμετρία οι μαθητές ανέβαιναν, στερεωμένοι σε διάφορα σημεία του σώματος ο ένας πάνω στον άλλο, δημιουργώντας σχήμα πυραμίδας (εικόνα 34)²⁴¹. Ο Σ. Δεσύπρης, αναφορικά με τις ασκήσεις που ανέθετε στους μεγαλύτερους μαθητές, αναφέρει:

«Τους μεγάλους του βγάξαμε έξω, αραιώναμε και κάναμε τις διάφορες ασκήσεις: πρόταση, έκταση, ανάταση, επικύψεις, διαστάσεις και όλα αυτά τα συνδυάζαμε φυσικά και τα εκτελούσαν τα παιδιά με εντολή του δασκάλου. [...] Στην Καρδιανή έκανα και εκεί γυμναστικές επιδείξεις, στο σχολείο. Πυραμίδες

²³⁹ Βλ. Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων 1^ο Δημοτικού Σχολείου Τήνου και Αθλητικών Μαθητικών Αγώνων Δημοτικών Σχολείων Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²⁴⁰ Βλ. Πίνακα ημερήσιων γυμνάσεων μετά παιδιών και αγωνιστικής με τας επιδόσεις των μαθητών, εκτελεσθησών κατά την ημέραν των γυμναστικών επιδείξεων του Δ.Σ. Πύργου Τήνου σχολικού έτους 1967-68, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. Ο πίνακας είναι στο Παράρτημα, σελ. 229-231.

²⁴¹ Επιπλέον φωτογραφικό υλικό που αφορά συνασκήσεις μαθητών του Δημοτικού Σχολείου περιλαμβάνονται στο Παράρτημα, σελ. 240-242 (εικόνες 67-72).

κάναμε και άλλους σχηματισμούς. Κάναμε πρώτα σουηδικές ασκήσεις και μετά σχηματισμούς»²⁴².

Εικόνα 34 Γυμναστικές επιδείξεις 1967-68 1^{ου} Δ.Σ. Τήνου: Πυραμίδες²⁴³.

Οι παιδιές των ανωτέρων τάξεων των Δημοτικών Σχολείων Τήνου περιελάμβαναν αγωνίσματα που συνοδεύονταν με τον ανάλογο εξοπλισμό. Στα προγράμματα ημερήσιας γύμνασης του σχολικού έτους 1967-68 αναφέρονται τέτοιου είδους παιγνιώδεις ασκήσεις: πέρασμα στεφανιών, τρέξιμο με στεφάνια, αγώνας δεξιολογίας με στεφάνια (εικόνα 35²⁴⁴), σκοποβολή με τόπι, αγώνας ισορροπίας, σκυταλοδρομία²⁴⁵, λαβύρινθος, σακοδρομία, λαγοδρομία, διελκυστίνδα²⁴⁶, σήραγγα²⁴⁷, αρπαστόν²⁴⁸, «ο λύκος και τ'

²⁴² Από τη συνέντευξη του Σ. Δεσύπρη.

²⁴³ Βλ. Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων 1^{ου} Δημοτικού Σχολείου Τήνου και Αθλητικών Μαθητικών Αγώνων Δημοτικών Σχολείων Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²⁴⁴ Φωτογραφικό υλικό από ανάλογες παιδιές έχουμε από τις γυμναστικές επιδείξεις του Δ.Σ. Πύργου Τήνου του σχολ. έτους 1967-68.

²⁴⁵ Βλ. Πρόγραμμα ημερησίας Γυμνάσεως μαθητών Δ', Ε', ΣΤ' τάξεων Δημοτ. Σχολείου Τριαντάρου Τήνου σχολ. έτους 1967-68, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²⁴⁶ Βλ. Γυμναστικόν Πρόγραμμα του Δ.Σ. Φαλατάδου Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. Γυμναστικόν Πρόγραμμα του Δ.Σ. Καρδιανής Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²⁴⁷ Βλ. Πρόγραμμα Γυμναστικών επιδείξεων του Δημ. Σχολείου Κώμης Τήνου σχολ. έτους 1967-68, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²⁴⁸ Το αρπαστόν ήταν ένα ομαδικό παιχνίδι σφαίρισης, κατά το οποίο μία μικρή σφαίρα λεγόμενη αρπαστόν πετιόταν ψηλά και οι παίκτες αγωνίζονταν να την πιάσουν πριν πέσει στο έδαφος.

αρνί», «τα στρατιωτάκια», «το χτύπημα»²⁴⁹, σκυταλοδρομία με θραύση μπαλονιού δια φουσκώματος, δρόμος με κάπελα άνωθεν της κεφαλής, «σκληράκια», «ο κόρακας», γέμισμα και άδειασμα φιάλης, «το ιππικό», «το λουρί»²⁵⁰, στεφανοδρομία, αυγοδρομία²⁵¹, «το σχοινί με τις καραμέλες»²⁵², Πέρασμα από τις σκάλες²⁵³.

Εικόνα 35 Γυμναστικές επιδείξεις 1967-68 Δ.Σ. Πύργου Τήνου: Παιχνίδι με στεφάνι ²⁵⁴.

Μια αναλυτική αναφορά στις παιδιές των τάξεων Γ', Δ', Ε', ΣΤ', κάνει ο διευθυντής του Δ.Σ. Στενής Τήνου, όπως φαίνεται στην εικόνα που ακολουθεί (εικόνα 36). Αξιοσημείωτο

Το ομαδικό αυτό παιχνίδι αναφέρεται από τον Όμηρο και από άλλους μεταγενέστερους συγγραφείς. Βλ. *Πρόγραμμα Γυμναστικών επιδείξεων τάξεων Α' και Β' 2^ο Δ.Σ. Τήνου σχολικού έτους 1967-1968*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²⁴⁹ Βλ. *Έκθεσις τελέσεως Γυμναστικών επιδείξεων Αρνάδου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²⁵⁰ Βλ. *Ημερήσιαι Γυμνάσεις εκτελεσθείσαι υπό των μαθητών κατά τας γυμναστικές επιδείξεις Δημοτικού Σχολείου Σμαρδακίτου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

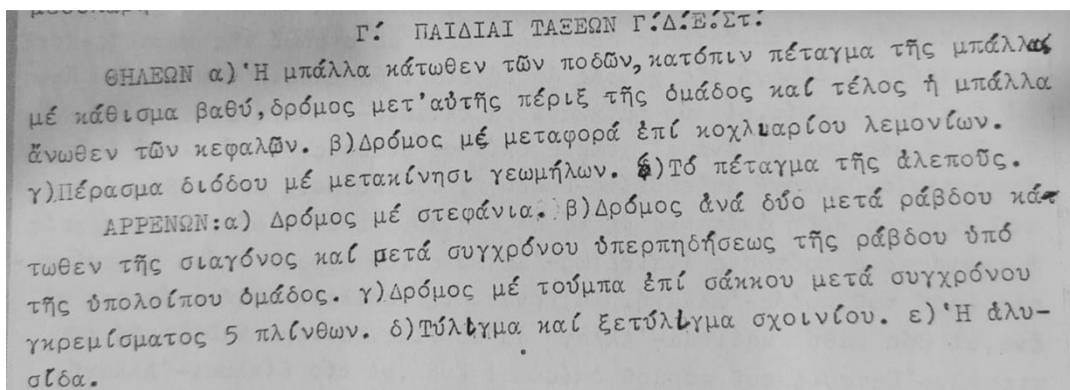
²⁵¹ Βλ. *Πρόγραμμα ετησίων Γυμναστικών Επιδείξεων Δημοτικού Σχολείου Υστερνίων Τήνου κατά το σχολικόν έτος 1967-1968*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²⁵² Βλ. *Ημερήσιαι Γυμνάσεις τάξεων εκτελεσθείσαι υπό των μαθητών κατά τας Γυμναστικές Επιδείξεις του Δημοτικού Σχολείου Σκαλάδου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²⁵³ Βλ. *Ημερήσιαι γυμνάσεις τάξεων εκτελεσθείσαι υπό μαθητών κατά τας Γυμναστικές επιδείξεις Δημοτ. Σχολείου Κάμπου σχολικού έτους 1967-1968*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²⁵⁴ Βλ. *Έκθεσις Περί των Γυμναστικών Επιδείξεων του Δ.Σ. Πύργου Τήνου σχολ. έτους 1967-1968*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

είναι ότι, λόγω του μεγάλου αριθμού μαθητών, ο δάσκαλος χώρισε τις παιδιές σε δύο μέρη ανάλογα με το φύλο.

Εικόνα 36 Παιδιές του Δ.Σ. Στενής Τήνου για το σχολ. έτος 1967-68²⁵⁵.

Σε πολλά Δημοτικά Σχολεία και όπου ο χώρος το επέτρεπε, διενεργούνταν στιβικά αγωνίσματα μεταξύ των μαθητών των ανωτέρων τάξεων. Επρόκειτο για αγώνες δρόμου, αλμάτων μήκους απλούν και τριπλούν, ύψους και ρίψεις σφαίρας²⁵⁶. Ενδεικτικά

²⁵⁵ Βλ. *Ημερήσιαι Γυμνάσεις τάξεων εκτελεσθείσαι υπό των μαθητών κατά τας Γυμναστικές Επιδείξεις Δημοτικού σχολείου Στενής Τήνου σχολικού έτους 1967-1968*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²⁵⁶ Βλ. *Πρόγραμμα Γυμναστικών Επιδείξεων του Δ.Σ. Καλλονής Τήνου σχολ. έτους 1967-1968*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. *Πρόγραμμα Γυμναστικών επιδείξεων του Δημ. Σχολείου Κώμης Τήνου σχολ. έτους 1967-68*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. *Πρόγραμμα γυμναστικών επιδείξεων του Δημ. Σχολείου Αγάπης Τήνου σχολ. έτους 1967-1968*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. *Ημερήσιαι Γυμνάσεις εκτελεσθείσαι υπό των μαθητών κατά τας γυμναστικές επιδείξεις Δημοτικού Σχολείου Σμαρδακίτου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. *Εκθεσις γυμναστικών επιδείξεων του Δημοτικού Σχολείου Μαυρά Τήνου σχολικού έτους 1967-1968*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. *Πρόγραμμα ετησίων Γυμναστικών Επιδείξεων Δημοτικού Σχολείου Υστερνίων Τήνου κατά το σχολικόν έτους 1967-1968*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. *Πίναξ ημερήσιων γυμνάσεων μετά παιδιών και αγωνιστικής με τας επιδόσεις των μαθητών, εκτελεσθησών κατά την ημέραν των γυμναστικών επιδείξεων του Δ.Σ. Πύργου Τήνου σχολικού έτους 1967-68*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. *Ημερήσιαι Γυμνάσεις τάξεων εκτελεσθείσαι υπό των μαθητών κατά τας Γυμναστικές Επιδείξεις του Δημοτικού Σχολείου Σκαλάδου Τήνου σχολικού. έτους 1967-1968*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. *Ημερίσαι γυμνάσεις εκτελεσθείσαι υπό μαθητών κατά τας Γυμναστικές επιδείξεις του Δημοτ. Σχολείου Κάμπου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. *Εκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων Μον/σίου Δημ. Σχολείου Τριποτάμου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. *Πρόγραμμα Γυμναστικών επιδείξεων του Ι/θείου Δημοτικού Σχολείου Καρυάς Τήνου και αθλητικών αγώνων σχολ. έτους 1967-68*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. *Ημερησία Γύμνασις Δ.Σ. Κτικάδου Τήνου σχολ. έτους 1967-68*, ανέκδοτα έγγραφα των

παραθέτουμε την εικόνα 37, στην οποία, αν και παλαιότερη φαίνεται πως τέτοιου είδους αγωνίσματα διεξάγονταν από πολύ νωρίτερα στο 1^ο Δ.Σ. Τήνου.

Εικόνα 37 Γυμναστικές επιδείξεις 1947-48 1^ο Δ.Σ. Τήνου: Άλμα εις μήκος²⁵⁷.

Αν και στην έκθεση του Δ.Σ. Καλλονής Τήνου δεν αναφέρεται αγώνισμα άλματος εις ύψος, ωστόσο γίνονταν άλματα με τη χρήση καλαμιού, σύμφωνα με τους Γ. Σκλάβο, Αικ. Σκλάβου και Ν. Κουκουλά:

«Τα αγωνίσματα ήταν τέσσερα ή πέντε. Το άλμα σε μήκος, εις τριπλούν, το άλλο ήταν άλμα σε ύψος χωρίς καλάμι και το άλλο ήταν με καλάμι. Ακόμα και τώρα θυμάμαι εκεί που είχαν την άμμο. Εκεί ήταν η μουριά. Είχαμε σκάψει ένα κομμάτι άμμο και πηδάγαμε... Μη νομίζεις ότι πηδάγαμε τέσσερα μέτρα! Τα καλάμια ήταν από τον κάμπο. Δεν είχαμε καλάμια εδώ.»²⁵⁸.

«Είχε αρκετή άμμο, ένα μεγάλο κομμάτι άμμο και είχε ένα κοντάρι κάθετα και βάζανε ένα σχοινί.»²⁵⁹.

«Πηγαίναμε όλες οι τάξεις στους μύλους, εκάνανε γύρω γύρω και μετά έκαναν γυμναστικές επιδείξεις αυτοί που ήταν διαλεκτοί από τον δάσκαλο. Ένας ένας ήκανε το άλμα εις ύψος. Είχε ο Λιζάρδης ένα ζαχαροκάλαμο για να το κάνει

Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²⁵⁷ Από αρχείο του 1^ο Δ.Σ. Τήνου.

²⁵⁸ Από τη συνέντευξη του Ι. Σκλάβου.

²⁵⁹ Από τη συνέντευξη της Αικ. Σκλάβου.

άλμα εις ύψος. Είχανε φτιάξει ένα τετράγωνο με άμμο θαλάσσης. Πήδαγε πάνω από το οριζόντιο καλάμι κι έσκαγε στην άμμο. Άλλο ήτανε εκείνο που έβαζες το σχοινί και σάλντερνες, έτσι; Οι πιο μεγάλες τάξεις κάνανε. Όχι τα μικρά.»²⁶⁰.

Τέλος, λάμβαναν χώρα οι εθνικοί χοροί όπως αποκαλούνται σε όλες τις εκθέσεις περί γυμναστικών επιδείξεων, οι οποίοι χορεύονταν από τα κορίτσια ή και τα αγόρια, όπου ο αριθμός των μαθητών ήταν μικρός. Οι πιο συνηθισμένοι χοροί ήταν ο Κερκυραϊκός, ο Ροδίτικος, ο Μακεδονικός, ο Καλαματιανός, ο Ικαριώτικος, ο Σαμιώτικος, ο Τσάμικος, ο Μπάλος κ.ά (εικόνα 38)²⁶¹ Οι χοροί χορεύονταν τραγουδώντας τα ίδια τα παιδιά ή με τη χρήση πικ απ και μόνο στην περίπτωση των Δημοτικών Σχολείων της Χώρας Τήνου με τη συνοδεία της Φιλαρμονικής:

«Τους χορούς τους τραγουδούσαν με το στόμα. Δεν υπήρχε κασέτα. Μας δίνανε και ένα μαντηλάκι»²⁶².

«Δεν υπήρχαν οργανοπαίκτες»²⁶³.

Αξίζει να κάνουμε ειδική μνεία στην δασκάλα Σκαλκώτου Χρυσούλα, η οποία επέδειξε ένα πλούσιο πρόγραμμα εθνικών χορών στις επιδείξεις του Δ.Σ. Στενής Τήνου το 1968, συμπεριλαμβάνοντας στην ημερήσια γύμναση δέκα χορούς, οι οποίοι ήταν: Καλαματιανός, Τσάμικος, Μακεδονικός, Τσακόνικος, Τράτα, Ροδίτικος, Καραγκούνα, Πεντοζάλης, Χιώτικος και Κερκυραϊκός.

Εικόνα 38 Γυμναστικές επιδείξεις 1967-68 Δ.Σ. Πύργου Τήνου: Εθνικοί χοροί²⁶⁴.

²⁶⁰ Από τη συνέντευξη του Ν. Κουκουλάς.

²⁶¹ Επιπλέον φωτογραφικό υλικό που αφορά χορούς μαθητών/τριών του Δημοτικού Σχολείου περιλαμβάνονται στο Παράρτημα, σελ. 243-244 (εικόνες 73 έως 76).

²⁶² Από τη συνέντευξη των Αικ. Σκλάβου και Ι. Σκλάβου.

²⁶³ Από τη συνέντευξη του Π. Δελατόλα.

Στην περίπτωση του Γυμνασίου Τήνου οι γυμναστικές επιδείξεις τελούνταν σε δύο διαδοχικές ημέρες, με εξαίρεση το σχολικό 1966-67 που έγιναν την ίδια μέρα εξολοκλήρου στο Δημοτικό Γυμναστήριο. Τις υπόλοιπες χρονιές στο Δημοτικό Γυμναστήριο τελούνταν την παραμονή της επίσημης τέλεσής τους τα αγωνίσματα του δρόμου και οι ρίψεις σφαίρας, δίσκου, ακοντίου και λίθου²⁶⁵.

Ανήμερα των γυμναστικών επιδείξεων τα κορίτσια παρουσίαζαν ξεχωριστά από τα αγόρια το πρόγραμμά τους που περιελάμβανε σουηδικές ασκήσεις, ασκήσεις επί στρωμάτων και άλματα (εικόνα 39). Στην έκθεση του Γυμνασίου Τήνου του σχολ. έτους 1968-69 περιγράφονται τα ακόλουθα: «*Εν συνεχεία έλαβον χώραν αι γυμναστικά ασκήσεις των μαθητριών αίτινες εσημείωσαν απόλυτον επιτυχίαν και απέσπασαν τα συγχαρητήρια των παρισταμένων, τόσον δια την ομοιόμορφον εμφάνισιν των μαθητριών όσον και δια την τάξιν και την ακρίβειαν μεθ' ης ετέλεσαν τας ασκήσεις των. Αι γυμναστικά ασκήσεις των μαθητριών υπήρξαν πολύ θεαματικά διότι εκάστη εξ αυτών εκράτη επιπλέον λευκών και κυανούν μανδήλιον το οποίον προσέδωκε ιδιαιτέραν χάριν. Μετά τας ασκήσεις επηκολούθησαν θεαματικά άλματα των μαθητριών επί στρωμάτων. Το τέλος των ασκήσεων των μαθητριών και η αποχώρησις εκάλυψεν θύελλα χειροκροτημάτων*»²⁶⁶. Ενίοτε παρουσίαζαν ρυθμικές ασκήσεις υπό τους ήχους της φιλαρμονικής, καθώς και ασκήσεις με χρήση οργάνων, όπως εφελτήριο, γέφυρα αναρριχήσεων, δοκός (εικόνες 40, 83 και 84), τα οποία προκαλούσαν τον ενθουσιασμό των θεατών: «*Η ομάς αυτή δια πρώτην φορά εφέτος, χάρις εις τα προσπαθείας της καθηγητριας και της Φιλαρμονικής του Ιερού Ιδρύματος, εξετέλεσεν ρυθμικά γυμναστικάς ασκήσεις τη συνοδεία της Φιλαρμονικής, ήτις επαιάνισεν σκοπούς αναλόγους προς τα ασκήσεις των μαθητριών. Αποτέλεσμα τούτων υπήρξεν να δημιουργηθεί ένα πρωτοφανές δια την νήσον θέαμα, το οποίον επροκάλεσε τα ενθουσιώδη χειροκροτήματα των θεατών και τον θαυμασμόν αυτών*»²⁶⁷.

²⁶⁴ Βλ. Έκθεσις Περί των Γυμναστικών Επιδείξεων του Δ.Σ. Πύργου Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

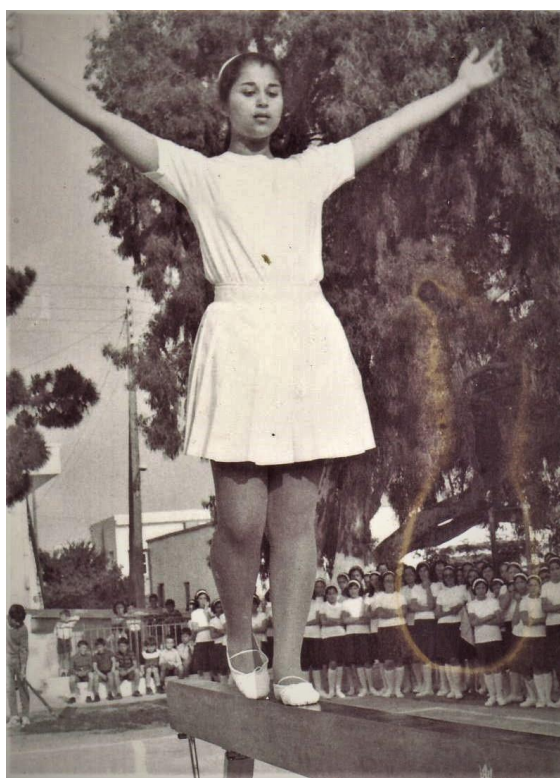
²⁶⁵ Ενδεικτικά βλ. Πρόγραμμα Γυμναστικών επιδείξεων Μικτού Γυμνασίου Τήνου σχολ. έτους 1970-71, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292.

²⁶⁶ Βλ. Έκθεσις Περί των γενομένων γυμναστικών επιδείξεων και αθλητικών αγώνων του Γυμνασίου Τήνου, σχολ. Έτους 1968-69, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 101.

²⁶⁷ Βλ. Έκθεσις Περί των Γυμναστικών επιδείξεων και αθλητικών αγώνων του Γυμνασίου Τήνου, Σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292.

Εικόνα 39 Γυμναστικές επιδείξεις (περίπου 1969 – 1971) Γυμνασίου Τήνου: Σουηδικές ασκήσεις²⁶⁸.

Εικόνα 40 Γυμναστικές επιδείξεις Γυμνασίου Τήνου: Ασκήσεις στη δοκό²⁶⁹.

²⁶⁸ Βλ. <https://www.facebook.com/photo?fbid=719100808849468&set=pcb.3581421421873973>, [13/5/2023].

²⁶⁹ Από αρχείο Μ. Μωραΐτη, Βλ. <https://www.facebook.com/photo?fbid=892306084199241&set=gm.1205738389442300>, [13/5/2023].

Ομοίως τα αγόρια εκτελούσαν σουηδικές ασκήσεις (εικόνα 41) και άλματα τα οποία συμπλήρωναν με εντυπωσιακές συνασκήσεις και αγωνίσματα: «Μετά εισήλθον εις τον στίβον οι μαθηταί και εξετέλεσαν δυσκόλους αλλά και ωραιοτάτας ασκήσεις και συνασκήσεις αποσπάσαντες τα αυθόρμητα χειροκροτήματα του κοινού ιδία δε όταν, μετά το τέλος των ασκήσεων, εξετέλεσαν δυσκολώτατα εφηρμοσμένα άλματα από εφαλτηρίου»²⁷⁰. Οι συνασκήσεις περιελάμβαναν εντυπωσιακές πυραμίδες που αναδείκνυαν τη σωματική ρώμη και την ισορροπία (εικόνα 42)²⁷¹. Όταν οι επιδείξεις γίνονταν στον χώρο του Γυμνασίου, εκτελούνταν και «ασκήσεις επί των εγκατεστημένων εις την αυλήν του Σχολείου οργάνων γυμναστικής και αθλητισμού»²⁷².

Εικόνες 41 και 42 Γυμναστικές επιδείξεις Γυμνασίου Τήνου: Ασκήσεις και πυραμίδες²⁷³.

Πέραν των ασκήσεων οι μαθητές επιδίδονταν σε στιβικά αγωνίσματα: άλμα εις μήκος και εις τριπλούν και άλμα εις ύψος, σημειώνοντας μεγάλες επιδόσεις: «τα αγωνίσματα αλμάτων επίσης τα οποία επηκολούθησαν, συμφώνως προς το πρόγραμμα διεξήχθησαν με απόλυτον τάξιν και με πνεύμα ευγενούς αγωνιστικότητας και αμίλλης τουθ' όπερ δεικνύουν

²⁷⁰ Βλ. *Εκθεσις Γυμναστικών επιδείξεων και αθλητικών αγώνων του Λυκείου και Γυμνασίου Τήνου, Σχολ. έτους 1966-1967*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292.

²⁷¹ Επιπλέον φωτογραφικό υλικό που αφορά ασκήσεις μαθητών/τριών του Γυμνασίου Τήνου περιλαμβάνονται στο Παράρτημα, σελ. 245-246 (εικόνες 78 και 79).

²⁷² Βλ. *Εκθεσις Περί των Γυμναστικών επιδείξεων και αθλητικών αγώνων του Γυμνασίου Τήνου, Σχολ. έτους 1967-1968*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292.

²⁷³ Η εικόνα 41 προέρχεται από το αρχείο του Γενικού Λυκείου Τήνου. Για την εικόνα 42, βλ. <https://www.facebook.com/photo?fbid=944806082945605&set=gm.4587247794624659>, [13/5/2023].

και αι επιδόσεις εις αυτά, όπως του άλματος εις ύψος με επίδοσιν 1.60 μ., του άλματος
απλού με 5, 87 μ. κ.λπ.»²⁷⁴. Η Ε. Γκίζη – Μαρμάνη, γυμνάστρια του Γυμνασίου Τήνου,
θυμάται:

«Και οι δύο γυμναστές αναλαμβάναμε τα αγωνιστικά αθλήματα των παιδιών.
Έδινες στην αφετηρία, το σύνθημα στο τρέξιμο. Ο ένας ήταν για να κρίνει το
ίχνος στο σκάμμα, ο άλλος ήταν για να παρακολουθεί τη σειρά των παιδιών.
Ήταν κριτές των αγώνων δύο άτομα, τα οποία συνεργάζονταν. Εδώ
μπορούσαμε να κάνουμε μήκος απλούν. Μια χρονιά που πήγαμε να κάνουμε
τριπλούν, μπήκε στις τουαλέτες ο μαθητής (γελάει) και δεν το βάλαμε στις
επιδείξεις. Βάζαμε απέναντι από το σκάμμα στρώματα, ώστε όταν έπαιρνε
φόρα ο μαθητής ή η μαθήτρια να μη χτυπήσει. Και ύψος είχαμε, με άμμο. Το
σκάβαμε μόνοι μας. Είχαμε και σκοινί στο ύψος, όχι καλάμι. Υπήρχε δοκός
ισορροπίας. Η δοκός δε θεωρούνταν αγώνισμα, αλλά άσκηση θεάματος.
Κάποια παιδιά που ήταν πιο ευέλικτα στις κινήσεις, στην ισορροπία, έκαναν
ασκήσεις στη δοκό. Βοήθαγε ο ένας τον άλλο»²⁷⁵.

Ομοίως ο Κ. Βελαλόπουλος περιγράφει το περιεχόμενο του προγράμματος των
αγοριών:

«Κάναμε διαπέραση και με κυβίστηση πάνω στον ίππο. Και τότε δεν είχε
ελατήρια. Κάναμε πολύ ίππο. Διαπέραση ίππο από το πλάι και πέρναγες από
πάνω. Ήταν πολύ εντυπωσιακός ο ίππος. [...] Το Γυμνάσιο έκανε σίγουρα
ακόντιο και το ρίχνανε εδώ στο 1^ο Δημοτικό, γιατί πολλοί ρίχνανε τόσο μακριά
ακόντιο που... Ο Μοσχονάς ήταν πολύ καλός. Κάποια παιδιά που ήταν πολύ
πλούσια, όπως ο Μοσχονάς, φόραγαν τάπες»²⁷⁶.

Το πρόγραμμα των επιδείξεων έκλεινε με εθνικούς χορούς υπό τους ήχους της
φίλαρμονικής, τους οποίους χόρευαν τα κορίτσια. Στις εκθέσεις πεπραγμένων που
μελετήθηκαν φαίνεται να προτιμούνται ο Καλαματιανός, ο Τσάμικος, ο

²⁷⁴ Βλ. Έκθεσις Γυμναστικών επιδείξεων Μικτού Γυμνασίου Τήνου Σχολ. έτους 1970-1971, ανέκδοτα
έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας
Εκπαίδευσης, φάκελος 292.

²⁷⁵ Από τη συνέντευξη της Ε. Γκίζη – Μαρμάνη.

²⁷⁶ Από τη συνέντευξη του Κ. Βελαλόπουλου

Κερκυραϊκός και ο Θεσσαλικός²⁷⁷. Τα κορίτσια - χορεύτριες φορούσαν την επίσημη φορεσιά τους και όχι αθλητική περιβολή²⁷⁸ (εικόνα 43).

Εικόνες 43 Γυμναστικές επιδείξεις 1968 Γυμνασίου Τήνου: Εθνικοί χοροί²⁷⁹.

Σχετικά με τους χορούς, η Ε. Γκίζη – Μαρμάνη, δίνει μια άλλη διάσταση σε σχέση με τους χορούς και επιβεβαιώνει τη σκέψη μας ότι στα Δ.Σ. της ενδοχώρας υπήρχε μεγαλύτερη ποικιλία χορών:

«Για τους χορούς μπορώ να σου πω ότι στα χωριά υπήρχε έφεση. Στην πόλη, όχι. Τα παιδιά τους χορούς που μάθαιναν στο μάθημα, τους κάνανε και στις επιδείξεις. Μάθαιναν Τσάμικο, Καλαματιανό, γιατί δεν μπορείς να διδάξεις

²⁷⁷ Βλ. Έκθεσις Περί των Γυμναστικών επιδείξεων και αθλητικών αγώνων του Γυμνασίου Τήνου, Σχολ. Έτους 1969-1970, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 101. Έκθεσις Γυμναστικών επιδείξεων και αθλητικών αγώνων του Λυκείου και Γυμνασίου Τήνου, Σχολ. έτους 1966-1967, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292. Έκθεσις Περί των γενομένων γυμναστικών επιδείξεων και αθλητικών αγώνων του Γυμνασίου Τήνου, σχολ. Έτους 1968-69, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 101. Έκθεσις Περί των Γυμναστικών επιδείξεων και αθλητικών αγώνων του Γυμνασίου Τήνου, Σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292. Έκθεσις Γυμναστικών επιδείξεων Μικτού Γυμνασίου Τήνου Σχολ. έτους 1970-1971, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292. Έκθεσις Γυμναστικών επιδείξεων Γυμνασίου Τήνου Σχολ. Έτους 1971-1972, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292.

²⁷⁸ Επιπλέον φωτογραφικό υλικό που αφορά χορούς μαθητριών του Γυμνασίου Τήνου περιλαμβάνονται στο Παράρτημα, σελ. 246 (εικόνα 80).

²⁷⁹ Από το αρχείο του Γενικού Λυκείου Τήνου.

*χορούς, αν δε διδάξεις Καλαματιανό. Τα 7/8 είναι η εθνική μας φασολάδα!
Κερκυραϊκό... Αυτά δε χρειάζονταν καν μουσική. Υπήρχαν και χρονιές που
είχαμε αυτά τα πικάπ »²⁸⁰.*

Οι χοροί έριχναν την αυλαία των γυμναστικών και αθλητικών δραστηριοτήτων. Οι αθλητικοί αγώνες και οι εθνικοί χοροί αναδείκνυαν μέσα σ' όλα και με emphaticό τρόπο την ελληνικότητα, κοινωνικούς και ηθικοπλαστικούς στόχους και αρετές, κυρίαρχα ζητούμενα της ελληνικής πολιτείας.

4.1.6 Λήξη

Η λήξη των επιδείξεων σήμαινε και την κορύφωση του πιο πολυαναμενόμενου γεγονότος της σχολικής χρονιάς για τη σχολική κοινότητα, επομένως όφειλε να έχει την ανάλογη επισημότητα. Σε γενικές γραμμές, το μοτίβο που ακολούθησαν τα σχολεία ήταν εν ολίγοις κοινό και περιελάμβανε πρωτίστως την παράταξη των μαθητών μπροστά στους επισήμους και στους γονείς, ώστε να ακολουθήσει η ανακοίνωση των αποτελεσμάτων (βλ. εικόνα 82), η απονομή των επάθλων από τους επίσημους καλεσμένους ή τα μέλη της ελλανοδίκου επιτροπής, η ευχαριστήρια ομιλία εκ μέρους του διευθυντή της σχολικής μονάδας και να τελειώσει με την υποστολή της σημαίας συνοδεία του εθνικού ύμνου.

Σε ορισμένες από τις εκθέσεις πεπραγμένων των γυμναστικών επιδείξεων που μελετήθηκαν²⁸¹, αλλά και στον τοπικό τύπο²⁸² της εποχής υπήρχε εκτενής αναφορά στους διακριθέντες των επιδείξεων, γεγονός που αναγάγει τη διάκριση στις γυμναστικές επιδείξεις σε σπουδαία αθλητική νίκη. Η διάκριση αυτή πάντως συνοδευόταν από κάποιο έπαθλο το οποίο ήταν άλλοτε κύπελλο ή μετάλλιο κι άλλοτε κάποιο δώρο ή στεφάνι.

²⁸⁰ Από τη συνέντευξη της Ε. Γκίζη-Μαρμάνη.

²⁸¹ Βλ. *Αποτελέσματα Αγωνισμάτων μαθητών Δημ. Σχολείου Κώμης Τήνου σχολ. έτους 1967-68*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. *Αποτελέσματα Αγωνισμάτων μαθητών Δημ. Σχολείου Αγάπης Τήνου σχολ. έτους 1967-68*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. *Πίναξ ημερήσιων γυμνάσεων μετά παιδιών και αγωνιστικής με τας επιδόσεις των μαθητών, εκτελεσθεισών κατά την ημέραν των γυμναστικών επιδείξεων του σχολείου Πύργου Τήνου σχολ. έτους 1967-68*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. *Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων Μον/σίου Δημοτ. Σχολείου Τριποτάμου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. *Ημερήσια Γύμνασις Δ.Σ. Κτικιάδου Τήνου σχολ. έτους 1967-68*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²⁸² Σχετικό απόσπασμα από το κείμενο ανώνυμου αρθογράφου (1966) βρίσκεται στο παράρτημα, σελ. 232.

Τα έπαθλα αυτά, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τα σχολεία της Χώρας Τήνου, προσφέρονταν από αθλοθέτες, οι οποίοι ήταν συνήθως κάποιοι φορείς του νησιού, τράπεζες, καταστήματα ή και ιδιώτες. Στην έκθεση των γυμναστικών επιδείξεων του Γυμνασίου Τήνου για το σχολικό έτος 1969-1970, για παράδειγμα, αναφέρεται: «Επηκολούθησεν η παράταξις των μαθητών, η στέψις των νικητών δια στεφάνων εκ δάφνης και η απονομή κυπέλλων άτινα ευγενώς ηθλοθέτησαν οι κάτωθι: 1. Ο Δήμαρχος Τήνου. 2. Το Ιερόν Ίδρυμα της Ευαγγελιστριάς. 3. Το Αστυνομικόν τμήμα Τήνου. 4. Ο Λιμενάρχης. 5. Το 22^{ον} Κ.Τ.Ε.Λ. Τήνου. 6. Ο Σύλλογος Γονέων και κηδεμόνων. 7. Ο Πρόεδρος του Ι. Ιδρύματος. 8. Ο ιδιώτης κ. Φραγκ. Βιδάλης. 9. Η Εθνική Τράπεζα Τήνου. 10. Η Εμπορική Τράπεζα Τήνου. 11. Ο κινηματογράφος 'Αιολίς'. 12. Ο κινηματογράφος 'Αμόρε' και 13. Η φιλαρμονική, ήτις αντί κυπέλλου προσέφερεν δίτομον λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής δια την αθλήτριαν την επιδείξασαν επίδοσιν εις τα μαθήματα και ήθος»²⁸³. Παράλληλα με την απονομή τέτοιων επάθλων, το έτος 1967-1968, «έγινεν και η απονομή ευσήμων αποσταλέντων εκ μέρους του Υπουργείου της Παιδείας»²⁸⁴. Όπως μαρτυρά και η εικόνα 44, τραβηγμένη λίγα χρόνια νωρίτερα, επάνω στο τραπέζι με τα αθλοθετηθέντα έπαθλα, υπάρχουν κύπελλα και στεφάνια προορισμένα για τους νικητές των αγωνισμάτων.

Εικόνα 44 Γυμναστικές επιδείξεις 1965 Γυμνασίου Τήνου: Βράβευση μαθήτριας²⁸⁵.

²⁸³ Βλ. Έκθεσις Περί των Γυμναστικών επιδείξεων και αθλητικών αγώνων του Γυμνασίου Τήνου, Σχολ. Έτους 1969-1970, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 101.

²⁸⁴ Βλ. Έκθεσις Περί των Γυμναστικών επιδείξεων και αθλητικών αγώνων του Γυμνασίου Τήνου, Σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292.

²⁸⁵ Βλ. Εφημερίδα Κυκλαδικόν Φως (Πειραιάς), φύλλο 198, Ιούνιος 1965, σ.10.

Η γυμνάστρια του Γυμνασίου Τήνου Ε. Γκίζη-Μαρμάνη περιγράφει τα έπαθλα που δίνονταν στους νικητές των αγώνων του Γυμνασίου:

«Δίναμε δάφνινο στεφάνι. [...] Το κλαδί ήταν στρογγυλό. Μπλεκόταν πάνω στου αμπελιού το κλαρί και δενόταν η δάφνη με κορδελίτσα. Σπάνια βάζαμε ελιά. Μόνο αν δε βρίσκαμε δάφνη. Ή έπαιρναν τα φύλλα της δάφνης κατ' αυτήν την έννοια σε χαρτί και μετά το εφήρμοζαν πάνω στον κύλινδρο και δεν φαινόταν...φαινότανε μόνο τα φύλλα »²⁸⁶.

Ομοίως ο μαθητής Κ. Βελαλόπουλος επιβεβαιώνει τα γραφόμενα:

«Μετά τους αγώνες ήταν το έπαθλο. Είχαμε το στεφάνι στο κεφάλι. Μπορεί να ήταν από δάφνη. Μπορεί να τους δίνανε και κανένα κύπελο...κάτι μικρό. Ή κάποιο βιβλίο, κάποιον έπαινο, ένα χαρτί, πάπυρο. Τους φώναζαν έναν έναν»²⁸⁷.

Όπως όμως αναφέρθηκε και παραπάνω, οι γυμναστικές επιδείξεις, λόγω της εκτενούς παρουσίας του κόσμου, ως το επιστέγασμα της σχολικής χρονιάς που προηγήθηκε, αποτελούσαν την κατάλληλη ευκαιρία, ώστε να βραβευτεί ο μαθητής ο οποίος ξεχώριζε για τις ηθικές και πνευματικές του αρετές. Κάποιος εκ των αθλοθετών φρόντιζε για αυτού του είδους τη βράβευση. Αυτό φαίνεται πως δεν αποτελούσε συνήθεια των ετών 1967-1974 που μελετούμε, αλλά γινόταν και νωρίτερα. Ο Σ. Απέργης, από τις αναμνήσεις του ως μαθητής και όχι ως εκπαιδευτικός²⁸⁸, περιγράφει τα εξής:

«Θυμάμαι λοιπόν στις γυμναστικές επιδείξεις, όταν ήμουν στην ογδόη Γυμνασίου, τον αείμνηστο Γυμνασιάρχη μου κάτω εκεί στο γήπεδο κι έδινε την αγριελιά. Πρέπει να έδινε μια αγριελιά και στο τέλος, αν το έκανε επίτηδες δεν ξέρω, είχε ένα κλαδί αγριελιάς το οποίο το έδινε στο τέλος στον σηματοφόρο για τις πνευματικές του επιδόσεις, όπως έλεγε. Κριτήριο για τη σημαία ήταν οι πνευματικές επιδόσεις και όχι η σωματική ρώμη. Υπήρχαν νόμοι τότε που το όριζαν»²⁸⁹.

²⁸⁶ Από τη συνέντευξη της Ε. Γκίζη-Μαρμάνη.

²⁸⁷ Από τη συνέντευξη του Κ. Βελαλόπουλου.

²⁸⁸ Ο Σ. Απέργης υπήρξε μαθητής στο Γυμνάσιο Τήνου τη δεκαετία του 1950 και αργότερα καθηγητής στο ίδιο Γυμνάσιο.

²⁸⁹ Από τη συνέντευξη του Σ. Απέργη.

Κατά τον ίδιο τρόπο απονέμονταν και τα έπαθλα στις γυμναστικές επιδείξεις των δημοτικών σχολείων της Χώρας Τήνου, που ακολουθούσαν τα πρότυπα του Γυμνασίου μιας και απολάμβαναν τα ίδια προνόμια με αυτά της μέσης εκπαίδευσης. Οι αθλοθέτες φρόντιζαν να ενισχύσουν οικονομικά τα δημοτικά σχολεία της πόλης και να τα τιμήσουν με την παρουσία τους τις αντίστοιχες εκδηλώσεις (εικόνα 45). Το έτος 1968 «Μετά το πέρας των χορών τα Σχολεία παρετάχθησαν εις σχηματισμόν παρατάξεως. Εγένετο η ανακοίνωσις των αποτελεσμάτων, η στέψις και η απονομή των επάθλων υπό της Ελλανοδίκου Επιτροπής. Δια τον σκοπόν αυτόν ηθλοθετήθησαν κύπελλα παρά του Ιερού Ιδρύματος Ευαγγελιστρίας Τήνου, του Συλλόγου Κυνηγών Τήνου, του Προέδρου της Σχολικής Εφορείας Α' Δημοτικού Σχολείου Τήνου»²⁹⁰.

Εικόνα 45 Γυμναστικές επιδείξεις (περίπου 1967-1970) 1^ο Δ.Σ. Τήνου: Βράβευση μαθήτριας²⁹¹.

Στα χωριά της Τήνου η βράβευση των νικητών είχε άλλο πρόσημο, καθώς σε καμία από τις εκθέσεις των Δ.Σ. των χωριών που μελετήθηκαν δεν έγινε αναφορά σε αθλοθέτες. Ωστόσο γίνεται αναφορά σε βραβεία και στεφάνια ελιάς, χωρίς όμως να διασαφηνίζεται αν πρόκειται για δυο διαφορετικά έπαθλα. Αυτό μας κάνει να υποθέτουμε πως δεν υπήρχαν αθλοθέτες και τα έπαθλα, όπου αυτά δίνονταν ήταν στεφάνια φτιαγμένα από

²⁹⁰ Βλ. Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων 1^ο Δημοτικού Σχολείου Τήνου και Αθλητικών Μαθητικών Αγώνων Δημοτικών Σχολείων Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²⁹¹ Βλ. <https://www.facebook.com/photo?fbid=1069554016474446&set=gm.1409409682408502>, [3/5/2023].

ελαία. Στις επιδείξεις του Δ.Σ. Πύργου, για παράδειγμα, «Μετά το πέρας των ως άνω χορών οι νικηταί εις τα όμορφα αγωνίσματα εστάθησαν έμπροσθεν των επισήμων με κλάδους ελαίας»²⁹². Επίσης, στο Δ.Σ. Τριποτάμου «Οι μαθηταί παρετάχθησαν έμπροσθεν των επισήμων οπότε έγινε η απονομή των βραβείων. Οι νικηταί εστέφθησαν δια κλάδου ελαίας»²⁹³. Ήδη, υπήρξαν πληροφορητές από τα δημοτικά σχολεία των χωριών που δήλωσαν πως έπαθλο ήταν μόνο τα χειροκροτήματα ή μόνο ένα στεφάνι αγριελιάς²⁹⁴ (εικόνα 46).

Εικόνα 46 Γυμναστικές επιδείξεις (περίπου 1960-1963) Δ.Σ. Κώμης Τήνου: Βράβευση μαθητή²⁹⁵.

Τη βράβευση ακολουθούσε συνήθως η ευχαριστήρια ομιλία του διευθυντή της εκάστοτε σχολικής μονάδας αποτείνοντας τιμές στους προσκεκλημένους της εκδήλωσης, τους παρευρισκόμενους και ιδιαίτερος στους εκπαιδευτικούς που ανέλαβαν τη διεξαγωγή των επιδείξεων. Με αυτόν τον τρόπο η διοργανώτρια αρχή απευθυνόμενη στην κοινωνία του νησιού που έδινε το παρών, εξέφραζε τον σεβασμό και την ευγνωμοσύνη της. Όπως γλαφυρά ο Α. Αλβέρτης, διευθυντής του 1^{ου} Δ.Σ. Τήνου, σημειώνει: «(Στο τέλος των επιδείξεων του σχ. έτους 1967-68) ο Δ/ντής του Σχολείου εξέφρασε τα θερμάς του

²⁹² Βλ. Έκθεσις Περί των Γυμναστικών Επιδείξεων του Δ.Σ. Πύργου Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²⁹³ Βλ. Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων Μον/σίου Δημοτ. Σχολείου Τριποτάμου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²⁹⁴ Αναφέρθηκε από τους Ν. Κουκουλά, Σ. Δεσύπρη, Σ. Στεργιώτη, Ι. Σκλάβο και Ρ. Κουκουλά.

²⁹⁵ Από προσωπικό αρχείο Ν. Φώσκολου.

ευχαριστίας προς τον Κον Επιθεωρητήν Δημοτ. Σχολείων Τήνου ο οποίος όλως ιδιαιτέρως και δια της παρουσίας του ελάμπρυνεν τας Επιδείξεις και προς όλους εκείνους, οι οποίοι ηθικώς και υλικώς συνέβαλον εις την επιτυχίαν των Επιδείξεων. Ευχαρίστησεν το διδακτικόν Προσωπικόν του Σχολείου δια την αρτίαν εμφάνισιν και λαμπράν γύμνασιν των μαθητών, ως και τους συναδέλφους της υπαίθρου νήσου Τήνου, οίτινες ουδόλως φεισθέντες κόπων και ταλαιπωριών, συνέβαλον και αυτοί εις την ολοκλήρωσιν της επιτυχίας. Τέλος εξέφρασεν ευχαριστίας προς πάντας τους τιμήσαντες τας Επιδείξεις. Το γενικόν πρόσταγμα των Επιδείξεων και αθλητικών αγώνων το κατείχεν ο διδ/λος κ. Αρ. Δεληγιάννης»²⁹⁶.

Η παρούσα εργασία επιβάλλει να αναφερθούμε στην περίπτωση τριών διευθυντών Δημοτικών Σχολείων της ενδοχώρας, που στις επιδείξεις του 1968 επέλεξαν στην αποχαιρετιστήρια αυτή ομιλία να κάνουν αναφορά στο καθεστώς, με επαινετικά λόγια. Έτσι, στο Δ.Σ. Σμαρδάκиту «εγένετο ομιλία υπό του υποφαινομένου δια την σημασία της Σωματικής αγωγής. Ωσαύτως η ομιλία περιελάμβανε εξύμνησιν της Εθνικής μας Κυβερνήσεως ήτις παρέχει κάθε μέσον δια την ανάπτυξιν και συστηματική διδασκαλία του μαθήματος της γυμναστικής και το μέγιστον ενδιαφέρον της προς την Παιδεία γενικώς. Κατέληγε δε με θερμάς ευχαριστίας προς τους φίλους, γονείς και κηδεμόνας, οι οποίοι δια της παρουσίας των τίμησαν το σχολείον μας»²⁹⁷. Ομοίως, «ο Δ/ντής του Σχολείου εξήρε το έργον της εθνικής ημών Κυβερνήσεως ήτις δια της εθνοσωτηρίου επαναστάσεως έθεσε νέα και ασφαλή θεμέλια εις την κοινωνίαν της Ελλάδος με τον σκοπόν να καταστήση ταύτην μίαν υγιώς σκεπτόμενην κοινωνίαν και μίαν πραγματικήν Ελλάδα Ελλήνων Χριστιανών»²⁹⁸. Όπως θα δούμε και σε επόμενο κεφάλαιο, στις περιπτώσεις αυτές, οι γυμναστικές επιδείξεις γίνονταν πεδίο έκφρασης πολιτικών πεποιθήσεων και άσκησης επιρροής στο χωριό, που σύσσωμο έδινε το παρών στις επιδείξεις.

Οι γυμναστικές επιδείξεις ολοκληρώνονταν με την υποστολή της σημαίας και υπό το άκουσμα του εθνικού ύμνου. Στις περιπτώσεις των σχολείων της πόλης Τήνου, γινόταν με

²⁹⁶ Βλ. Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων 1^{ου} Δημοτικού Σχολείου Τήνου και Αθλητικών Μαθητικών Αγώνων Δημοτικών Σχολείων Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²⁹⁷ Βλ. Έκθεσις τελέσεως Γυμναστικών Επιδείξεων του 1/θέσιου Δημοτικού Σχολείου Σμαρδακίτου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

²⁹⁸ Βλ. Έκθεσις τελέσεως Γυμναστικών Επιδείξεων Δημ. Σχολείου Σκαλάδου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. Έκθεσις τελέσεως Γυμναστικών Επιδείξεων Ιδ. Δημ. Σχολείου Λουτρών Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

τη συνοδεία της φιλαρμονικής, στις περιπτώσεις των χωριών, δε, ψαλλόταν ο ύμνος: «*Η όλη τελετή έληγε με την υποστολήν της Σημαίας και τον εθνικόν ύμνον, τον οποίον έψαλλον άπαντες με τον πρέποντα σεβασμόν και την πρέπουσαν ευλάβειαν*»²⁹⁹ και αλλού «*[...] η ωραία τελετή της Σωματικής Αγωγής ετελείωνε με κατακλείδα τον Εθνικόν Ύμνον εν μέσω ζωνηρών και παρατεταμένων χειροκροτημάτων*»³⁰⁰. Έτσι, θα μπορούσαμε να πούμε πως η εκδήλωση έκλεινε με την αναπτέρωση του εθνικού φρονήματος που μοιραία συνδεόταν με τη σωματική αγωγή.

4.2 Αποτίμηση

Οι γυμναστικές επιδείξεις πέραν του ότι ήταν συνδεδεμένες στη συνείδηση όλων με τη χαρά της επερχόμενης λήξης του σχολικού έτους, νοσηματοδοτούνταν διαφορετικά από το σχολείο και τους παρευρισκόμενους.

Αναλυτικότερα, για το σχολείο αποτελούσε την ευκαιρία να προβάλλει τα ποιοτικά του χαρακτηριστικά και οι επίσημοι καλεσμένοι, με την παρουσία τους, ισχυροποιούσαν τη θέση τους στην τοπική κοινωνία. Οι εκθέσεις των γυμναστικών επιδείξεων που έστελναν οι διευθυντές των σχολείων στους ανωτέρους τους αντανακλούν την ανάγκη τους να αναδείξουν την ποιότητα της παρεχόμενης διδασκαλίας και μάθησης, τόσο στο μάθημα της Γυμναστικής όσο και της γενικότερης εκπαίδευσης που αντικατοπτρίζεται στην εμφάνιση και την επίδοση των μαθητών. Το μερίδιο της επιτυχίας καρπώνονταν οι γυμναστές ή δάσκαλοι και κατ' επέκταση το σύνολο του συλλόγου διδασκόντων του εκάστοτε σχολείου. Ο διοργανωτής των γυμναστικών επιδείξεων, που ήταν ο δάσκαλος για τα Δημοτικά Σχολεία και ο γυμναστής για το Γυμνάσιο, αναδεικνύεται ως ο πρωταγωνιστής των επιδείξεων, ώστε πολλές φορές οι επιδείξεις αποκτούσαν έναν δασκαλοκεντρικό χαρακτήρα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η έκθεση του Γυμνασίου Τήνου για τις γυμναστικές επιδείξεις του σχολικού έτους 1969-1970, όπου αναγράφονται τα εξής: «*Γενικώς οι επιδείξεις μας διεζήχθησαν και εφέτος με παραδειγματικήν τάξιν, άφησαν αρίστας εντυπώσεις εις το κοινόν και εις τους επισήμους, η επιτυχία των δε οφείλεται κατά κύριον λόγον εις τον πρωτεργάτη καθηγητήν κ. Λάζαρον*

²⁹⁹ Βλ. Έκθεσις Περί των Γυμναστικών Επιδείξεων του Δ.Σ. Καρδιανής Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

³⁰⁰ Βλ. Έκθεσις τελέσεως Γυμναστικών επιδείξεων μαθητών και μαθητριών του Δημ. Σχολείου Υστερνίων Τήνου κατά το σχολ. έτος 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Καγιώργην, ο οποίος με ιδιάζουσαν ευσυνειδησίαν και φιλοτιμίαν ειργάσθη δια την προετοιμασίαν των μαθητών και μαθητριών μας. Απόδειξιν τούτου αποτελεί το γεγονός ότι αι γυμναστικάί μας επιδείξεις αποτελούν την κατ' εξοχήν δημόσιαν εμφάνισιν του Σχολείου και πάντες αναμένουν αυτάς με ιδιαίτερον ενδιαφέρον, η δε προθυμία και η διάθεσις των αθλοθετών ουδέν άλλο μαρτυρούν παρά την αγάπην των προς το Σχολείον και τους μαθητές μας»³⁰¹.

Στις περισσότερες εκθέσεις γίνεται ειδική μνεία από τον διευθυντή του σχολείου στην επιτυχία των επιδείξεων και στους παράγοντες που την καθόρισαν· η επιτυχία άλλωστε ήταν το ζητούμενο και αυτό απαιτούσαν οι οδηγίες που λάμβαναν από τους ανωτέρους τους, ώστε ήταν αδύνατον να μην γίνει αναφορά σε αυτήν. Ως παράγοντες επιτυχίας αναφέρονται κυρίως η προσπάθεια των εκπαιδευτικών, η μεταξύ τους συνεργασία, η πειθαρχία των μαθητών, η παρουσία της φιλαρμονικής και σε κάποιες εκ των περιπτώσεων η άνεση του χώρου. Οι γυμναστικές επιδείξεις του έτους 1966-1967 του Γυμνασίου-Λυκείου, αν και με ελλιπή αθλητικό εξοπλισμό, «εσημείωσαν απόλυτον επιτυχίαν και απέσπασαν τα αυθόρμητα συγχαρητήρια Αρχών της πόλεως και λαού, οφειλομένην εις την αгаσθήν συνεργασίαν όλων των συναδέλφων και κυρίως εις την επιτυχίαν και άοκνον προετοιμασία και την προσπάθειαν του καθηγητού Σωματικής Αγωγής. Εις την επιτυχίαν γενικώς των επιδείξεων, συνέβαλεν και η φιλαρμονική του Ιερού Ιδρύματος, συνοδεύσασα τους μαθητάς κατά την παρέλασιν με εμβατήρια και παιανίσασα εθνικούς χορούς κατά το τέλος των επιδείξεων»³⁰². Ομοίως, οι παράγοντες επιτυχίας των εκδηλώσεων αναλύονται και στην έκθεση του Δ.Σ. Αγάπης, εξαίροντας το έργο του δασκάλου: «Η επιμελημένη προετοιμασία εις την γύμνασιν και τας παιδιάς, καθώς και στα αγωνίσματα, είναι ο πρώτος παράγων της ωραίας ταύτης του Σχολείου εμφανίσεως. Η ομοιομορφία, η πειθαρχία, η ακριβής εκτέλεσις και η ταχύτης εκτελέσεως, είναι η επισφράγισις της εορτής ταύτης. Το Διδ/κόν προσωπικόν του Σχολείου μας, φιλοτίμως, με ζήλον, με ενθουσιασμόν και υπηρεσιακήν συνείδησιν ενεργόν, δεν εφείσθη κόπων και υπερωριακής δραστηριότητος, ίνα φθάση εις τον αντικειμενικόν σκοπόν του, την επιτυχίαν του Σχολείου εκδηλώσιν. Να δώση την χαράν και την ευχαρίστησιν εις τους νέους, την

³⁰¹ Βλ. Έκθεσις Περί των Γυμναστικών επιδείξεων και αθλητικών αγώνων του Γυμνασίου Τήνου, Σχολ. Έτους 1969-1970, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 101.

³⁰² Βλ. Έκθεσις Γυμναστικών επιδείξεων και αθλητικών αγώνων του Λυκείου και Γυμνασίου Τήνου, Σχολ. έτους 1966-1967, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292.

ικανοποίησιν και υπερηφάνειαν εις τους θεατάς γονείς και μη, των νεαρών βλαστών του Σχολείου μας»³⁰³.

Για την απόδειξη της επιτυχίας των επιδείξεων, οι συντάκτες των εκθέσεων, παραθέτουν στοιχεία που δύνανται να την ενισχύσουν. Αυτά δεν είναι άλλα από τη συρροή του κόσμου και τις αντιδράσεις του: «Αυταί (οι γυμναστικές επιδείξεις) κατά κοινήν ομολογίαν των παρισταμένων και από τα ευμενέστατα σχόλια τα οποία ηκούσθησαν εκ μέρους των πολυπληθών ακροατών, εσημείωσαν απόλυτον επιτυχίαν, η δε συρροή τόσο κόσμου αποδεικνύει αφ' ενός μεν την αγάπην των προς το Σχολείον αφ' ετέρου δε το φίλαθλον πνεύμα υπό του οποίου διακατέχονται, αλλ' αποδεικνύει επί πλέον και αγάπην για την οποία τρέφουν προς τον γυμναστήν μας, ο οποίος πραγματικώς ηγωνίσθη επί μέρας πολλάς δια να προετοιμάση τους μαθητάς και να παρουσιάση εις το κοινόν ό,τι καλύτερον ήτο δυνατόν»³⁰⁴. Σε άλλη έκθεση αναφέρονται τα εξής: «Γενικώς δύναται να λεχθή ότι αι γυμναστικάί επιδείξεις και εφέτος, όπως και κατά το παρελθόν εσημείωσαν απόλυτον επιτυχίαν. Αι εκδηλώσεις του κοινού υπήρξαν αυθόρμητοι και πηγαίοι, ειλικρινή δε και θερμότατα τα συγχαρητήρια των επισήμων και του κοινού προς τον πρωτεργάτην της επιτυχίας καθηγητήν της Σωματικής Αγωγής του Γυμνασίου κ. Λάζαρον Καγιώργην»³⁰⁵. Η επιτυχία των επιδείξεων αλλού επισφραγίζεται με τις ηχηρές αντιδράσεις των παρευρισκομένων: «Η εμφάνισις των μαθητών προεκάλεσεν τον ενθουσιασμόν και την υπερυφάνειαν των γονέων και κηδεμόνων οίτινες εξέσπων εις ζωηρά χειροκροτήματα»³⁰⁶ ή αλλού: «Των τοιούτων προσπαθειών αποτέλεσμα ήτο η άριστη εμφάνισις του σχολείου και η άψογος εκτέλεσις ολόκληρου του προγράμματος, προκάλεσαν ενθουσιασμόν εις τους γονείς και κηδεμόνας και τα δίκαια χειροκροτήματα των θεατών. Αρχαί του τόπου, γονείς και κηδεμόνες ως και

³⁰³ Βλ. Έκθεσις τελέσεως Γυμναστικών Επιδείξεων Δημ. Σχολείου Αγάπης Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

³⁰⁴ Βλ. Έκθεσις Περί των γενομένων γυμναστικών επιδείξεων και αθλητικών αγώνων του Γυμνασίου Τήνου, σχολ. Έτους 1968-69, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 101.

³⁰⁵ Βλ. Έκθεσις Γυμναστικών επιδείξεων και αθλητικών αγώνων του Λυκείου και Γυμνασίου Τήνου, Σχολ. έτους 1966-1967, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292.

³⁰⁶ Βλ. Έκθεσις τελέσεως Γυμναστικών Επιδείξεων Δημ. Σχολείου Σκαλάδου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

άπαντες οι χωρικοί απεχώρισαν αποκομίσαντες τας καλύτερας εντυπώσεις δια το επιτελούμενον εις το σχολείον μας έργον»³⁰⁷.

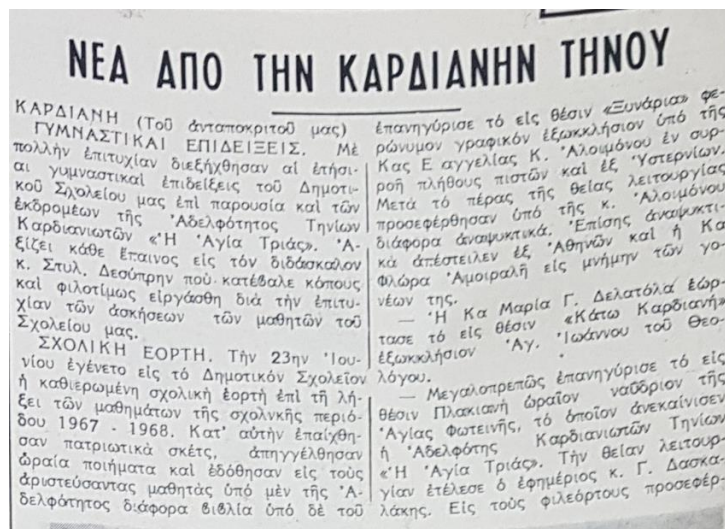
Αν και είναι αναμενόμενο στις εκθέσεις των πεπραγμένων των γυμναστικών επιδείξεων οι συντάκτες τους να εξαίρουν το έργο των εκπαιδευτικών τους και του σχολείου εν γένει, δεν πρέπει να αμελούμε πως οι εκθέσεις αυτές αποτελούσαν ένα μέσο επικοινωνίας με τις διευθύνσεις εκπαίδευσης. Έτσι, δεν είναι λίγες οι φορές που οι εκθέσεις αποτελούν μέσο πίεσης για διάφορα ζητήματα που απαιτούν λύση από την πολιτεία. Κάνοντας μια αποτίμηση των επιδείξεων, οι διευθυντές του Γυμνασίου Τήνου, ασκούν στις εκθέσεις όλων των ετών (1966-1972) διαφόρων ειδών πιέσεις. Χαρακτηριστικά: «(Οι επιδείξεις) *Βεβαίως ίσως θα είχαν μεγαλύτεραν θεαματικότητα και επίδρασιν εις το κοινόν εάν διεξήγοντο εις κατάλληλον γυμναστήριον, ελπίζομεν όμως ότι το επόμενο έτος θα είναι δυνατόν να υπάρξη τοιούτον, διότι, ως είμεθα εις θέσιν να γνωρίζωμεν καταβάλλονται αι δέουσαι προσπάθειαι εκ μέρους του κ. Δημάρχου εις το θέμα αυτό. Ελπίζομεν επίσης, ότι το επόμενο έτος θα τοποθετηθή και καθηγήτρια Σωματικής Αγωγής, διότι ο αριθμός των μαθητών μας γενικώς ηυξήθη, ανελθών περίπου εις τους τριακοσίους εξ ων το ήμισυ σχεδόν είναι μαθήτριαι*»³⁰⁸.

Η απήχηση των γυμναστικών επιδείξεων φαίνεται να ήταν μεγάλη για την εποχή κι αυτό αποδεικνύεται από την πληθώρα των σχετικών δημοσιευμάτων στις τοπικές εφημερίδες, στα οποία τονίζεται το μέγεθος της επιτυχίας τους, οι παράγοντες που συντέλεσαν σε αυτήν και πολλές φορές τα ονόματα των διακριθέντων μαθητών³⁰⁹. Έτσι, οι επιδείξεις και η διάκριση των μαθητών στα διάφορα αγωνίσματα μετατρέπονταν σε ένα σημαντικό κοινωνικό γεγονός, άξιο αναφοράς στα τοπικά μέσα της εποχής. Τα εύσημα δίνονταν στο σχολείο, τους εκπαιδευτικούς και τους νικητές, γεμίζοντας υπερηφάνεια τους αναγνώστες-αποδέκτες τους (εικόνα 47).

³⁰⁷ Βλ. *Εκθεσεις Γυμναστικών Επιδείξεων Δημοτικού Σχολείου Στενής Τήνου σχολικού έτους 1967-1968*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

³⁰⁸ Βλ. *Εκθεσεις Γυμναστικών επιδείξεων Μικτού Γυμνασίου Τήνου Σχολ. έτους 1970-1971*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292.

³⁰⁹ Βλ. άρθρο Ανώνυμου συγγραφέα (1970δ) της εφημερίδας *Ο Φάρος της Τήνου* στο Παράρτημα σελ. 233.

Εικόνα 47 Αναφορά στις γυμναστικές επιδείξεις του Α.Σ. Καρδιανής Τήνου³¹⁰.

Επαγωγικά θα λέγαμε πως οι επιδείξεις αποτελούσαν για τον διοργανωτή απόδειξη της επάρκειάς του, της ποιότητας της εκπαίδευσης και μάθησης που προσφέρει στους νέους της τοπικής κοινωνίας. Για τους παρευρισκόμενους όμως και αναφερόμαστε κυρίως στους γονείς και συγγενείς των μαθητών, οι γυμναστικές επιδείξεις δεν ήταν τίποτε άλλο από μια ευχάριστη συγκυρία για συνάντηση που συνδύαζε δυνατά συναισθήματα και κάποιες φορές μεγάλες επιδόσεις. Στο σύνολό τους οι πληροφορητές αναπαριστούν τις επιδείξεις ως ένα πολυαναμενόμενο θέαμα, που προσέφερε χαρά και υπερηφάνεια:

«Υπήρξε γιορτή για μας»³¹¹.

«Έχω την εντύπωση ότι περίμεναν να τις δουν, να τις χειροκροτήσουν, να δουν τα παιδιά τους, δηλαδή να τα καμαρώσουν. Αυτή την εντύπωση έχω»³¹².

«Έρχονταν να δουν τα παιδιά τους, τα αδέρφια τους και να διασκεδάσουν αυτήν την ώρα που κρατούσε η εκδήλωση»³¹³.

«Ήταν τότε ένα από τα θεάματα. Ο κόσμος μαζευτόταν για να χαρεί, για να δει τα παιδιά του να κάνουν...ήταν θέαμα»³¹⁴.

³¹⁰ Βλ. Ανώνυμος (1968). «Νέα από την Καρδιανήν Τήνου», *Κυκλαδικόν Φως* (Πειραιάς), φύλλο 240, Ιούλιος, σ. 15.

³¹¹ Από τη συνέντευξη της Αικ. Αλβέρτη.

³¹² Από τη συνέντευξη της Μ. Απέργη.

³¹³ Από τη συνέντευξη της Ε. Γκίζη-Μαρμάνη.

³¹⁴ Από τη συνέντευξη του π. Ν. Φώσκολου.

«Νομίζω ότι το περίμεναν με ιδιαίτερη προσμονή, χαρά θα έλεγα. Αν σκεφτείς ότι οι μετακινήσεις ήταν περιορισμένες... Μετά από κάποια ώρα το βράδυ δεν μπορούσες να κυκλοφορήσεις και είχαμε και περιορισμό από το σπίτι, από το δάσκαλο... Τις περιμέναμε με προσμονή (τις γυμναστικές επιδείξεις)»³¹⁵.

Ο Μ. Απέργης εδώ θέτει μια άλλη διάσταση στην επιτυχία των επιδείξεων που, κατά την άποψή του, συνδεόταν με τη γενικότερη κατάσταση σε επίπεδο απαγορεύσεων. Φαίνεται πως η πρακτική της ανελευθερίας στερούσε από τους νέους του νησιού τις ευκαιρίες για διασκέδαση. Μια άλλη πληροφορήτρια, η Μ. Απέργη, επιβεβαιώνει τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε ως μαθήτρια την περίοδο της επταετούς δικτατορίας³¹⁶:

«Επίσης είχαμε περιορισμό στην ώρα στην οποία θα έπρεπε να μαζευόμαστε σπίτι. Αυτό εγώ μέχρι και τη Β' γυμνασίου το θυμάμαι. Δεν μπορούσα να κυκλοφορώ μετά τις 4:00-5:00 το απόγευμα. Αυτό το έχω ζήσει, το θυμάμαι καλά και ως μαθήτρια Γυμνασίου να ισχύει για όλους. Για τους μεγάλους δεν μπορώ να πω. Αυτό ήταν δεδομένο, μάλιστα μου έχει πει και ο άντρας μου που μεγάλωσε στον Αρνάδο ότι τον είχε πάρει ο πατέρας του μία μέρα με το μούλარი να τον πάει στο διπλανό χωριό, στα Δύο Χωριά, να τον κουρέψει ο κουρέας και στον δρόμο τον συνάντησε ο δάσκαλος. Είχε περάσει η επιτρεπτή ώρα και τους έκανε παρατήρηση. Προφανώς θα είχε ο δάσκαλος αρμοδιότητες. Θυμάμαι σαν μαθήτρια που μας είχαν βάλει αυτό τον περιορισμό στην ώρα κυκλοφορίας. Αυτό το θυμάμαι στην Α' και Β' Γυμνασίου. Δεν ξέρω αν ήταν και στη Γ'. Φαντάζομαι ότι οι εκπαιδευτικοί είχαν αρμοδιότητα ή εντολή»³¹⁷.

³¹⁵ Από τη συνέντευξη του Εμμ. Απέργη.

³¹⁶ Επιπλέον κάνει αναφορά και σε άλλους τομείς της καθημερινής ζωής: «Ήμουν μικρή και δεν θυμάμαι πολλά, αλλά θυμάμαι τους γονείς μου που την περίοδο της χούντας είχαν φέρει τον σιδερά και στο κάγκελο - που ήταν σιδερένιο - του σπιτιού έβαλε την υποδοχή για τη σημαία και θυμάμαι που έλεγε η μητέρα μου να βάλουμε τη σημαία, γιατί περνάει η αστυνομία. Προφανώς περνούσε η αστυνομία να ελέγξει εάν υπήρχε η σημαία στα μπαλκόνια. Αυτό θυμάμαι από την χούντα: "Να βάλουμε τη σημαία. Θα περάσει η αστυνομία". [...] Αυτό που θα πω είναι ότι παρενέβαιναν στην προσωπική ζωή των νέων. Στη Γ' Γυμνασίου θυμάμαι ένα περιστατικό που σε μία φίλη ο διευθυντής ή διευθύντρια της έκανε παρατήρηση, γιατί την είδε να έχει σχέσεις με κάποιον. Μπορεί να σου έκαναν παρατήρηση, αν στο πανηγύρι του χωριού σου ήσουν με το βράδυ μαζί με τους γονείς σου. [...] Κυριακές υποχρεωτικά πηγαίναμε εκκλησία με το σχολείο, με τα ρούχα της παρέλασης και αν δεν θα πηγαίνα, έπαιρναν παρουσίες αν εγώ θα πηγαίνα με τους γονείς μου στο Τριαντάρο. Γιατί εμείς τα πρώτα χρόνια μέναμε στο χωριό και είχαμε επαφή με γιαγιάδες και παππούδες και θέλαμε να πάμε το πρωί της Κυριακής στο χωριό και να μην πάω μετά στο κατηχητικό στη Χώρα. Έπρεπε να πάρω χαρτί από τον ιερέα του χωριού και να το πάω στο σχολείο ότι παρακολούθησα εκεί τη λειτουργία. Για αυτά είμαι βέβαιη. Στο κατηχητικό πηγαίναμε κορίτσια δεν ξέρω αν ήταν υποχρεωτικό το κατηχητικό. Ήταν μάλλον ένα καθεστώς που μπορεί να μην ήταν υποχρεωτικό αλλά που θεωρούνταν δεδομένο.

³¹⁷ Από τη συνέντευξη της Μ. Απέργη.

Σε γενικές γραμμές πάντως, για τους θεατές οι επιδείξεις ήταν ένα ευχάριστο θέαμα που τους έδινε τη δυνατότητα να αυτοπροσδιοριστούν μέσα από την εμφάνιση ή τις επιτυχίες των παιδιών τους. Από τη στιγμή που οι μαθητές εισέρχονταν στο χώρο τέλεσης των επιδείξεων, έμπαιναν ταυτόχρονα στη δημόσια σκηνή, η οποία μάλιστα εξαιτίας της ημέρας, ήταν κατάμεστη, και κρίνονταν για την εμφάνισή τους, την πειθαρχία τους και την επίδοσή τους στις διάφορες δραστηριότητες. Οι παρευρισκόμενοι γίνονταν έτσι θεατές - κριτές και οπωσδήποτε ένιωθαν υπερηφάνεια για τα κατορθώματα των παιδιών.

«Ήταν ένα γεγονός, στο οποίο λαμβάνει μέρος όλος ο κόσμος... γιατί π.χ. είναι το ανήψι μου, είναι το εγγόνι μου, της αδερφής μου το παιδί και είναι πολύ λογικό... Και όταν πρότευε το παιδί, ήταν ας πούμε μεγάλη δουλειά. Το καμαρώνανε. [...] Δεν είναι μικρό πράγμα, στις δέκα οικογένειες που έχουνε παιδιά το ένα να είναι καλύτερο σε όλη την Τήνο. Είναι υπερηφάνεια. Αυτό μπορώ να το δεχτώ, διότι εκείνο μαζί με την προσπάθειά του την επαναληπτική, τη φιλοτιμία του, πετύχαινε κάτι »³¹⁸.

«Ο γονιός ήταν περήφανος που συμμετείχε, που πήγες καλά. Το θεωρούσαν και τιμή και γι' αυτούς και για σένα »³¹⁹.

«Γενικά νομίζω ότι ήταν ένα θέαμα, το οποίο ήταν ευχάριστο, ότι ένιωθαν περηφάνια και οι γονείς και η τοπική κοινωνία και το σχολείο »³²⁰.

Οι αναπαραστάσεις των εκπαιδευτικών και των μαθητών είναι θετικές και σε γενικές γραμμές λειτουργεί η εξιδανικευτική μνήμη. Όπως φάνηκε και παραπάνω στην πλειονότητα των περιπτώσεων, οι πληροφορητές αναπαράγουν θετικές μνήμες, οι οποίες συμπληρώνονται συχνά από γλαφυρές διηγήσεις:

«Ήτανε σίγουρα κάτι τιμητικό να το κάνεις. Ήταν σίγουρο ότι μας άρεσε και δεν το κάναμε αβασία. Σίγουρα σαν μικροί, όταν βλέπαμε τους μεγαλύτερους μας, ιδίως του Γυμνασίου και του Λυκείου, θέλαμε να βρούμε μια καλή θέση για να πάμε κοντά στο σκάμμα, να δούμε τους άλλους που έκαναν. Μετά ήθελες να πας να τους μιλήσεις. Ήταν πρότυπα. Είχανε και πολύ καλές επιδόσεις τα παιδιά. Θυμάμαι κάποιον να πηδάει 7,5 μέτρα. Έχω δει να βγαίνει έξω από το σκάμμα. Και στη σφαίρα... Ήταν ένα πεδίο ανακάλυψης ταλέντων. Υπήρξαν

³¹⁸ Από τη συνέντευξη της Ε. Γκίζη-Μαρμάνη.

³¹⁹ Από τη συνέντευξη του Κ. Βελαλόπουλου.

³²⁰ Από τη συνέντευξη της Μ. Απέργη.

παιδιά που, αν είχαν τη δυνατότητα να συνεχίσουνε και να είναι γραμμένοι κάπου αλλού... αυτές οι επιδόσεις στα σημερινά χρόνια, αν κάποιος τις είχε, σίγουρα θα είχε πολύ διαφορετική εξέλιξη. Δηλαδή αυτές τις επιδόσεις δεν θα μπορούσαν τα σημερινά παιδιά να τις κάνουν»³²¹.

Αξίζει να σημειωθεί βέβαια, πως σε μία εκ των περιπτώσεων των πληροφορητών δε λειτούργησε η εξιδανικευτική μνήμη, γεγονός που αποδίδεται από την ίδια στην κακή της επίδοση:

«Με αδιαφορία θα θυμάμαι τις γυμναστικές επιδείξεις. [...] Οι μαθητές οι οποίοι τα πήγαιναν καλά με τη γυμναστική το χαίρονταν. Εγώ δεν ήμουν ένας από αυτούς. Για μένα ήταν βάρος. Ήταν βάρος, γιατί γενικώς δεν τα πήγαινα πολύ καλά. Και στην παρέλαση ήμουν τελευταία, λόγω ύψους και γενικά... Οπότε όλο αυτό εγώ προσωπικά δεν το απολάμβανα. Με πίεζε»³²².

Συνοπτικά, διαπιστώνουμε ότι οι γυμναστικές επιδείξεις αποτελούσαν ένα γεγονός ουσιαστικό, τόσο για κάθε μαθητή, όσο και για την οικογένειά του, την τοπική κοινωνία, συμπεριλαμβανομένων και των εκπαιδευτικών που την απάρτιζαν. Παράλληλα, όπως θα διαφανεί και παρακάτω, η επιτυχία των επιδείξεων συναρμονίζονταν με τις επιδιώξεις του κράτους, προκειμένου να διαμορφώσουν πολίτες πειθαρχημένους και συμβατούς με τις ιδεολογικοπολιτικές σκοπιμότητες των Αρχών.

4.3 Ιδεολογικές αναφορές

Έχει ειπωθεί ότι «κάθε εξουσία τείνει να δεσμεύσει το χρόνο στο σχέδιό της και να ξαναδείξει το παρόν της σαν αιώνιο και χωρίς άλλη εναλλακτική» (Λιάκος, 2014: 339). Ο εναγκαλισμός του κράτους με την ιδεολογία που εγκόλπωνε την ελληνικότητα, το εθνικό παρελθόν, τον χριστιανικό πυλώνα, την ιστορική συνέχεια κ.ά. υπήρξε μια συνειδητή επιλογή που απαντούσε στα αιτήματα των καιρών του 19^{ου} αιώνα, απαραίτητων για την επιβίωσή του νεοϊδρυθέντος κράτους. Δεκαετίες αργότερα, αυτά τα ταυτοτικά στοιχεία θέλησε το καθεστώς να τα επαναφέρει δυναμικά, ενοχοποιώντας τα, μέσω της επιβολής τους στη συνείδηση του λαού. Στο πλαίσιο αυτό διαπιστώνουμε τη στράτευση της ιδεολογίας στα πλαίσια των κοινωνικών εκδηλώσεων, αφού «η συνοπτικότητα των τελετών

³²¹ Από τη συνέντευξη του Κ. Βελαλόπουλου.

³²² Από τη συνέντευξη της Μ. Απέργη.

επιτρέπει στην εξουσία να εμφανίζει μια επιλεκτική εκδοχή της ιστορίας, την πιο ταιριαστή στις ανάγκες της εκάστοτε συγκυρίας» (Κούκη, 2016: 23). Προκειμένου να κατανοηθούν τα εθνικά προτάγματα της εξουσίας στο συλλογικό φαντασιακό, θα χρειαστούν από πλευράς εξουσίας να εμπεδωθούν συμβολισμοί στα πλαίσια των γυμναστικών επιδείξεων, οι οποίοι παρέπεμπαν στις ιδεολογικές στοχεύσεις που έθετε το κράτος³²³. Επομένως, κανένα επιμέρους τελετουργικό κομμάτι, εικόνα, τραγούδι ή άλλο μέρος των επιδείξεων δεν αφηνόταν στην τύχη, αφού αυτό υπηρετούσε ένα συγκεκριμένο σκοπό. Η ομοιομορφία στις επιδείξεις και στην παρέλαση των μαθητών με τη σημαία να προηγείται και οι τιμές που ακολουθούσαν προς αυτή, τα εμβλήματα, ο εθνικός ύμνος, οι ελληνικοί-εθνικοί χοροί, οι ομιλίες των εκπαιδευτικών κ.λπ. επιβεβαιώνουν τον ιδεολογικό χαρακτήρα με το οποίο ενδυόταν το τελετουργικό των γυμναστικών επιδείξεων. Επίσης η φράση «Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών» που κατέληξε να είναι το σύνθημα της επταετούς δικτατορίας, συμπύκνωνε όλα εκείνα τα ιδεολογικά στοιχεία που συνέθεταν την πολιτική του καθεστώτος. Εδώ βέβαια αξίζει να γίνει αναφορά στο ιδιαίτερο θρησκευτικό χαρακτήρα του νησιού, καθώς, όπως περιγράφηκε στο κεφάλαιο 2, αντανάκλασε μεγάλο ποσοστό των κατοίκων του νησιού που ασπαζόταν το καθολικό δόγμα. Το ιστορικό τέλος των επιδείξεων άφηγε υπόνοιες ως προς τα αίτια της κατάργησής τους που τα συνέδεαν με τα ιδεολογικά προτάγματα του καθεστώτος.

4.3.1 Ιδεολογικές παρεισφρήσεις στη δομή των γυμναστικών επιδείξεων

Σε γενικές γραμμές, το καθεστώς φρόντιζε να τονίζει το τρίπτυχο «Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια» και αυτό αποτυπωνόταν σε διάφορες εκφάνσεις τους δημόσιου βίου. Το σχολείο θεωρούσε επιβεβλημένο να εκθειάζει τους τρεις αυτούς ιδεολογικούς πυλώνες του καθεστώτος. Παραδείγματος χάριν, στην ετήσια έκθεση πεπραγμένων του Γυμνασίου Τήνου για το σχολικό έτος 1970-71, όπου γίνεται παρουσίαση του συνόλου του διδακτικού και παιδαγωγικού έργου των εκπαιδευτικών του σχολείου, αναφέρονται και τα εξής που συμπυκνώνουν το παραπάνω τρίπτυχο: «Φιλοδοξία του Σχολείου και ημών ήτο να δημιουργήσωμεν ατμόσφαιραν αγάπης μεταξύ μαθητών και Σχολείου, κηδεμόνων και

³²³ Θεωρούμε ότι κανένας θεσμός δεν μπορεί να καθιερωθεί στη συλλογική συνείδηση, αν η πολιτική εξουσία δεν του διασφαλίσει νομική υπόσταση, αν δηλαδή δεν το καθιερώσει με την παρουσία της. Στην προκειμένη περίπτωση, η ανάδειξη των γυμναστικών επιδείξεων σε κεντρική γιορτή των σχολείων της χώρας γίνεται ύστερα από συνειδητή παρέμβαση της εξουσίας και, όπως είδαμε και στα προηγούμενα κεφάλαια, επισφραγίζεται με νόμους και εγκυκλίους που καθορίζουν τη μορφή και το περιεχόμενό τους.

Σχολείου, κοινωνίας και Σχολείου γενικότερον. Εις ουδεμίαν περίπτωση επάύσαμεν τονίζοντες, τόσον εις τους μαθητάς όσο και εις τους κηδεμόνας και την κοινωνίαν, ότι μόνον η επικράτησις του πνεύματος της χριστιανικής αγάπης θα ήτο δυνατόν να αμβλύνη την οξύτητα των προβλημάτων του καιρού μας να εξουδετερώση τον κίνδυνον του μηδενισμού και να φέρη μίαν ισορροπίαν μεταξύ πνεύματος και υλιστικών τάσεων, ώστε να αναγεννηθή ένας νέος κόσμος, μία νέα Ελλάς ανταξία του παρελθόντος της και να έχει αξίαν πραγματικήν η φράσις του αρχαίου Σοφού 'Ως χαρίεν εσθ' άνθρωπος, όταν άνθρωπος η'»³²⁴.

Σε ό,τι αφορά τις επιδείξεις, όπως περιγράφηκε αναλυτικά και στο Κεφάλαιο 3, το καθεστώς θέλησε να ελέγξει απόλυτα και σε κάθε λεπτομέρεια το περιεχόμενο των σχολικών γυμναστικών επιδείξεων. Θυμίζουμε τις σχετικές εγκυκλίους που εκδόθηκαν τα έτη 1967 και 1969 που περιελάμβαναν τις εξής οδηγίες: «αι υπό των σχολείων γενικώς του Κράτους τελούμεναι αθλητικά κ.λπ. σχολικά εκδηλώσεις δέον να λαμβάνουσι χώραν καθ' ομοιόμορφον τρόπον, καθορίζομεν δε τα κατωτέρω και παραγγέλλομεν την αυστηράν εφαρμογή των. [...] η εμφάνισις των μαθητών δέον να είναι άψογος από πάσης πλευράς, η δε αθλητική των στολή ομοιόμορφος. Η έπαρσις της σημαίας δέον γίνεται απ' ευθείας εις τον ιστόν και ουχί να περιφέρεται πρότερον εις τον αγωνιστικόν χώρον... Ο Ολυμπιακός Ύμνος θα ψάλλεται κατά την τέλεσιν των γυμναστικών επιδείξεων και εφ' όσον έχει διδαχθή καλώς, υφ' όλων των μαθητών των ομάδων επιδείξεων, τη συνοδεία φιλαρμονικής, όπου καθίσταται δυνατόν, ή υπό χορωδίας αποτελουμένης εκ μεγάλου αριθμού μαθητών. Τα ρυθμικά γυμναστικά προγράμματα των μαθητριών τα εκτελούμενα διά μουσικής δέον να εκτελούνται διά κλειδοκυμβάλου, τη καθοδηγήσει εμπείρου μουσικού ή η μουσική αυτή να μαγνητοφωνείται εις ταινίαν, ώστε η ρυθμική κίνησις να είναι πλήρως εναρμονισμένη προς την μουσικήν. Και τέλος κατά την τέλεσιν των αθλητικών αγώνων θα γίνεται απαραίτητος ορκωμοσία των αθλητών. Ο δε όρκος θα απαγγέλλεται υπό μαθητού αθλητού, του οποίου το κείμενον ως κατωτέρω: 'Ορκιζόμεθα, ότι προσερχόμεθα εις τους αγώνας, όπως συναγωνισθώμεν ευγενώς και συμφώνως προς τους κανονισμούς και ότι η συμμετοχή μας σκοπεί την επίδειξιν ιπποτικού πνεύματος διά την τιμήν της Πατρίδος μας και την δόξαν του αθλητισμού'»³²⁵.

³²⁴ Βλ. *Ετήσια έκθεσις πεπραγμένων Γυμνασίου Τήνου σχολικού έτους 1970- 1971*, ανέκδοτα έγγραφα των Γ.Α.Κ., Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 14, υποφάκελος 6.

³²⁵ Βλ. Εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 1934/41/6-10-1967, *Σύστασις περί προμηθείας της Παιδαγωγικής Εγκυκλοπαιδείας, Περί χορηγήσεως αναρρωτικών αδειών, Περί γυμναστικών επιδείξεων σχολικών αγώνων*

Το τελετουργικό των επιδείξεων, έτσι όπως είχε καθιερωθεί ήδη από νωρίς, περιείχε ποικίλα πατριωτικά στοιχεία και συμβολισμούς, όπως ήταν η είσοδος των μαθητών παρελαύνοντας με τη συνοδεία πατριωτικών ασμάτων ή εμβατηρίων³²⁶, η έπαρση και υποστολή της σημαίας, το άκουσμα του εθνικού ύμνου και ο όρκος του αθλητή. Όλα αυτά που εν πολλοίς γίνονταν σε όλα τα σχολεία έδιναν έναν τόνο εθνικής υπερηφάνειας που συνδεόταν με τα υψηλά ιδανικά του αθλητισμού και αποτελούσαν τον συνεκτικό κρίκο των συμμετεχόντων. Οι γυμναστικές επιδείξεις δεν είχαν τον πανηγυρικό χαρακτήρα μιας απλής γιορτής λήξης του σχολικού έτους, αλλά αποτελούσε έναν θεσμό που φρόντιζε να ισχυροποιεί τα εθνικά ιδεώδη, όπως άλλωστε συνέβαινε και στις εθνικές εορτές. Η εικόνα 48, ο φωτογράφος της οποίας είχε απαθανάτισει την είσοδο των μαθητών του 1^{ου} Δ.Σ. Τήνου στον προαύλιο χώρο κρατώντας τις ελληνικές σημαίες, αποτυπώνει την παρείσφρηση της γενικότερης ιδεολογίας σε κάθε λεπτομέρεια των γυμναστικών επιδείξεων, μιας και αυτό αποτελούσε καθαρά πρωτοβουλία του εκάστοτε εκπαιδευτικού και όχι επιταγή της εκπαιδευτικής ηγεσίας.

Εικόνα 48 Γυμναστικές επιδείξεις 1972 του 1^{ου} Δ.Σ. Τήνου: Είσοδος στον προαύλιο χώρο ³²⁷.

κ.λπ. και Εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 3100/13-12-1969, *Περί του τρόπου παρελάσεως σχολείων, Προμήθεια βιβλίων, Παρακολούθησις κινηματογραφικής ταινίας*.

³²⁶ Αναφορές για εμβατήρια έχουμε και στους μαθητικούς αθλητικούς αγώνες των Δημοτικών Σχολείων της Τήνου του έτους 1968, οι οποίοι διεξήχθησαν αμέσως μετά τη λήξη των γυμναστικών επιδείξεων του 1^{ου} Δ.Σ. Τήνου: «Κατά τη διάρκεια των αγώνων η Φιλαρμονική μετέδιδεν συνεχώς εμβατήρια Εθνικής εξάρσεως και η ατμόσφαιρα επάλλετο από συναισθήματα Εθνικής Ανατάσεως» (βλ. *Εκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων 1^{ου} Δημοτικού Σχολείου Τήνου και Αθλητικών Μαθητικών Αγώνων Δημοτικών Σχολείων Τήνου σχολ. έτους 1967-1968*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526).

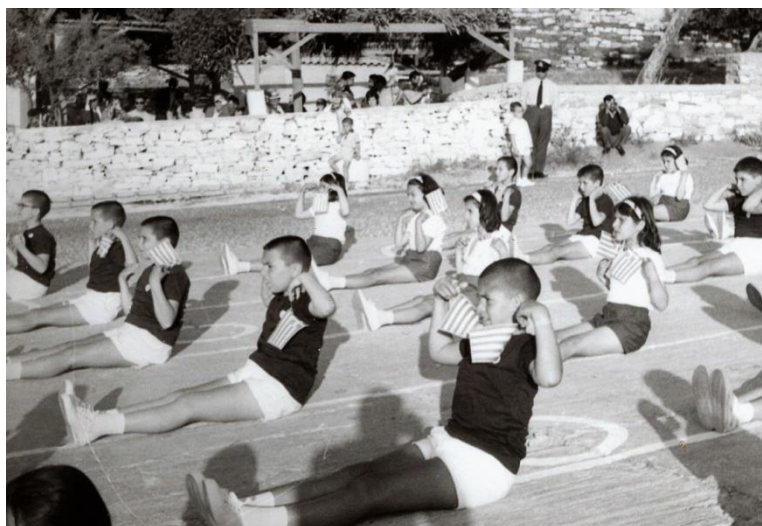
³²⁷ Από προσωπικό αρχείο Αικ. Αλβέρτη.

Το καθεστώς σκόπευε να καλλιεργήσει πειθαρχημένα μυαλά και σώματα. Οι γυμναστικές επιδείξεις δε θα μπορούσαν να ξεφύγουν από την επιβολή στρατιωτικού πνεύματος, το οποίο εκδηλώθηκε μέσα από μία σειρά πρακτικών που χαρακτηρίζονταν από ομοιομορφία, πειθαρχία, τάξη, ακρίβεια, συγχρονισμό, αρμονία κ.ά. Σκοπός των πρακτικών αυτών ήταν να καλλιεργήσουν το μιλιταριστικό πνεύμα και την εξαρτημένη σκέψη μαθητών και θεατών. Μέσω της στρατιωτικής υπακοής, της καλλιέργειας χειραγωγούμενης σκέψης και του εθνικού φρονήματος, το καθεστώς προσπαθούσε να ενσταλάξει τα ιδανικά που πρόσβευε. Η οργάνωση ενός πλαισίου ομοιομορφίας ήταν βασικός σκοπός των επιδείξεων και αυτό αποδεικνύεται από τις εγκυκλίους που αναφέρθηκαν παραπάνω, αλλά και από τη βαρύτητα που αποδίδεται σε αυτήν στις εκθέσεις για τις γυμναστικές επιδείξεις των σχολείων της Τήνου. Στα αποσπάσματα των εκθέσεων αξίζει κανείς να προσέξει τον υπερτονισμό της αξίας των πρακτικών που αναφέρθηκαν παραπάνω και τον βαθμό που αυτές συνδέονται πάντα με τον ενθουσιασμό και την αποδοχή από τους θεατές. Στην αντίστοιχη έκθεση του Γυμνασίου Τήνου του σχολικού έτους 1967-68 σημειώνονται τα ακόλουθα: *«Οι μαθηταί και αι μαθήτριαι έφερον ομοιομόρφους αθλητικές στολάς, συμφώνως προς την διαταγήν του Υπουργείου Παιδείας, προκάλεσαν δε τον ενθουσιασμόν των παρισταμένων και τα ενθουσιώδη χειροκροτήματα αυτών εκ της επιβλητικής πράγματι παρελάσεως και της παραδειγματικής τάξεως και πειθαρχίας ήτις επεκράτει καθ' όλον το διάστημα της παρελάσεως και των λοιπών εκδηλώσεων»*³²⁸. Στις επιδείξεις του Δ.Σ. Φαλατάδου Τήνου: *«Ο συγχρονισμός και η αρμονία, η επιδεξιότης και η χάρις εις την εκτέλεσιν των ασκήσεων απετέλεσαν το κύριον χαρακτηριστικόν γνώρισμα του προγράμματος»*³²⁹. Ομοίως, στις επιδείξεις του Δ.Σ. Πύργου Τήνου του ίδιου έτους: *«Οι ασκηθέντες μαθηταί ενδεδυμένοι ομοιομόρφως εξετέλεσαν εμμέτρως, ακριβώς και ζωνρώς τας διαφόρους ασκήσεις, αίτινες συνεκράτησαν αδιάσπαστον την προσοχήν όλων των παρευρεθέντων και διεμόρφωσαν ατμόσφαιραν πλήρη κατανοήσεως εις ό,τι αφορά τόσον την γυμναστικήν αυτήν καθ' εαυτήν όσον και την πρακτικήν αυτής σημασίαν δια την ζωήν, αλλά και πλήρη υπερηφανείας δια την Ελληνικήν καταγωγήν την από όλους σεβαστήν ως μητέρα της δημιουργίας, εμπνεομένης από αγάπην,*

³²⁸ Βλ. Έκθεσις Περί των Γυμναστικών επιδείξεων και αθλητικών αγώνων του Γυμνασίου Τήνου, Σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292.

³²⁹ Βλ. Έκθεσις Περί των Γυμναστικών Επιδείξεων του Δ.Σ. Φαλατάδου Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

κοινωνικήν αλληλεγγύην και γενικώς ανθρωπισμού»³³⁰. Σύμφωνα, μάλιστα, με το φωτογραφικό υλικό που συλλέχθηκε και αφορούσε τις γυμναστικές επιδείξεις των χρόνων της επταετίας, φαίνεται πως οι μαθητές του Δ.Σ. Πύργου Τήνου είχαν κληθεί να εκτελέσουν σουηδικές ασκήσεις με ομοιομορφία αφενός, κρατώντας τις ελληνικές σημαίες αφετέρου (εικόνα 49).

Εικόνα 49 Γυμναστικές επιδείξεις 1972 του Δ.Σ. Πύργου Τήνου: Ασκήσεις κρατώντας σημαίες³³¹.

Σχετικά με την ανάγκη για ομοιόμορφη παρουσίαση του προγράμματος των γυμναστικών επιδείξεων παραθέτουμε και το απόσπασμα του Δ.Σ. Τριποτάμου Τήνου: «*Δια της επιμονής και προσπάθειας της διδασκαλίσσης και των μαθητών ενεφανίσθη ένα ωραίων αρμονικόν σύνολον μαθητών [...] πειθαρχημένων και γεγυμνασμένων με δεξιοτεχνίαν και εκφραστικότητα συγχρονισμόν και καλλιπρέπειαν τιμήσαντες το αθάνατον πνεύμα των αρχαίων του ωραίου και καλού*»³³². Τέλος, στο 1^ο Δ.Σ. Τήνου «*Με ζωηρότητα, χάριν, ενθουσιασμόν, Εθνικήν υπερηφάνειαν, αλλά και με ζηλευτήν τάξιν και πειθαρχίαν, οι μαθηταί και αι μαθήτριαι του υφ' ημάς Σχολείου ενδεδυμένοι ομοιομόρφους στολάς αθλητικάς, παρήλασαν προ των επισήμων...*»³³³.

³³⁰ Βλ. Έκθεσις Περί των Γυμναστικών Επιδείξεων του Δ.Σ. Πύργου Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

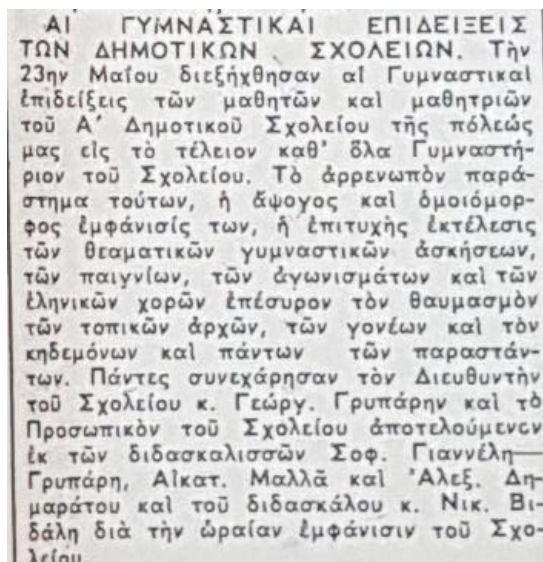
³³¹ Από προσωπικό αρχείο Γ. Βίδου.

³³² Βλ. Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων Μον/σίου Δημοτ. Σχολείου Τριποτάμου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

³³³ Βλ. Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων 1^{ου} Δημοτικού Σχολείου Τήνου και Αθλητικών Μαθητικών Αγώνων Δημοτικών Σχολείων Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Η επιμονή σε ένα μιλιταριστικό σύστημα άσκησης φαίνεται ότι στοχεύει να καθιερώσει τις γυμναστικές επιδείξεις ως τον προθάλαμο για τη μετέπειτα στρατιωτική θητεία των αρρένων. Αυτό φαίνεται ξεκάθαρα στην έκθεση του Δ.Σ. Καρυάς Τήνου «*Εμποτισμένη η ψυχή των μαθητών προς αγάπην προς την σωματικήν αγωγήν και αγωνίσματα δια της καταλλήλου διδ/λίας, καλώς νοούντων, ότι αυτή, αφ' ενός μεν καθιστά σώματα και πνεύματα υγιέα, αφ' ετέρου δε εξυπηρετεί τους άρρενες εις την στρατιωτικήν των θητείαν [...]* Το πρόγραμμα των Γυμναστικών επιδείξεων και αγώνων εφηρμόσθη μετ' ακριβείας και συνετέλεσεν εις την εξαιρετικήν και μεγαλοπρεπή επιτυχίαν, ως και εις τον θαυμασμόν και εθνικόν ενθουσιασμόν των θεατών, εφ' όσον οι μαθητές με την καθορισμένην ομοιόμορphen αμφίεσιν και με τον πρόποντα ρυθμόν εξετέλεσαν λείαν επιτυχώς τα διάφορα παραγγέλματα»³³⁴.

Βέβαια, το μιλιταριστικό πνεύμα των γυμναστικών επιδείξεων μέσα από στοιχεία όπως η ομοιομορφία, η πειθαρχία κ.λπ, το συναντούμε και σε προγενέστερους χρόνους, πράγμα που σημαίνει πως αποτελούσε διαχρονική πολιτική βούληση. Χαρακτηριστικά παραθέτουμε άρθρο του έτους 1961 της τοπικής εφημερίδας *Κυκλαδικόν Φως*, στο οποίο ο ανταποκριτής της Χώρας Τήνου μεταφέρει τις εντυπώσεις του δίνοντας την πρέπουσα βαρύτητα στα στοιχεία αυτά (εικόνα 50).

Εικόνα 50 Αναφορά στις γυμναστικές επιδείξεις του 1^{ου} Δ.Σ. Τήνου³³⁵.

³³⁴ Βλ. *Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων και Αγώνων του Δημοτικού Σχολείου Καρυάς Τήνου σχολ. έτους 1967-1968*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

³³⁵ Βλ. Ανώνυμος (1961). «Νέα από την Τήνο», *Κυκλαδικόν Φως* (Πειραιάς), φύλλο 143, Ιούνιος, σ. 10.

Η προσπάθεια για ανάπτυξη του εθνικού φρονήματος και της στρατιωτικοποίησης των επιδείξεων γινόταν αντιληπτή στη συνείδηση των μαθητών, οι οποίοι εκ των υστέρων μπορούν να προσδιορίσουν τους ιδεολογικούς σκοπούς τους. Δύο από τους πληροφορητές, μαθητές τότε, εκπαιδευτικοί τώρα, ερμηνεύουν το πνεύμα των επιδείξεων ως εξής:

«Ήθελε να φαίνεται και το ίδιο το κράτος...ότι υπάρχει σύστημα, τάξη, οργάνωση, ότι τα παιδιά αθλούνται και ότι είναι δυναμικά. Για να είμαστε έτοιμοι για οτιδήποτε συμβεί, διότι θα είναι οι αυριανοί στρατιώτες, φαντάροι και ήταν ένα κριτήριο για αυτούς που το παρουσίαζαν σε κάποιους που το έβλεπαν»³³⁶.

«Ουσιαστικά ήθελαν να δείξουνε ότι η εκπαίδευση γενικά ως χώρος λειτουργεί με μια νομοτέλεια, δηλαδή πως όλα είναι σε μια ετοιμότητα και μέσα από τους μαθητές υπήρχε μια ετοιμότητα σε ασκήσεις, σε σωματομετρικές δεξιότητες, αθλήματα, οπότε αυτό ουσιαστικά ήθελε να δείξει ότι προετοιμάζε μια γενιά, μια κοινωνία η οποία θα ήταν έτοιμη να αντιμετωπίσει το ιδανικό της πατρίδας, της θρησκείας και της οικογένειας [...] Μέσα από το 'νους υγιής εν σώματι υγιεί' υπάρχει μια στρατιωτικοποίηση, αφού τα παιδιά θα ήταν έτσι...πόσο μάλλον ο στρατός πώς θα λειτουργεί!»³³⁷.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα κάθε δικτατορικού πολιτεύματος είναι η επιβολή της ιδεολογίας του μέσω ενός συστήματος ελέγχου και τιμωρίας. Ωστόσο, σύμφωνα με τα λεγόμενα των πληροφορητών, αυτό απουσίαζε από τη σχολική καθημερινότητα και δεν έρχονταν αντιμέτωποι με τον ελεγκτικό χαρακτήρα των αρχών, ειδικά σε ό,τι αφορά τις γυμναστικές επιδείξεις, παρά σε ελάχιστες περιπτώσεις. Στα Δημοτικά Σχολεία των χωριών πάντως, ο έλεγχος σχεδόν εξέλειπε.

«Τα χρόνια της Χούντας δεν ήταν τόσο αισθητά στα χωριά, στην Τήνο. Δεν ξέρω σε άλλα χωριά άλλων περιοχών πώς ήταν τα πράγματα, αλλά εμάς στην Τήνο δεν είχε φανεί κάποια διαφορά. Δεν αισθανθήκαμε κάποια πίεση, διότι τότε η ζωή του χωριού ήταν απλή. Τότε ήταν πολύ πιο ανθρώπινη η ζωή και δεν μπορώ να πω πως αισθανθήκαμε εδώ την Χούντα, όπως στην Αθήνα. Ήταν ήσυχο χωριό η Καρδιανή και δεν υπήρχαν προστριβές μεταξύ των κατοίκων

³³⁶ Από τη συνέντευξη του Κ. Βελαλόπουλου.

³³⁷ Από τη συνέντευξη του Εμμ. Απέργη.

για την Χούντα. Δε θυμάμαι να μας κάνει υποδείξεις η Χούντα. Το μόνο που θυμάμαι ας πούμε από την εποχή της Χούντας είναι όταν ο Παττακός θα ερχότανε στην Τήνο για επίσκεψη. Ήρθε εντολή να κατέβουν στη Χώρα όλοι οι δάσκαλοι. Το θυμάμαι, όπως θυμάμαι και ότι έπρεπε να δώσουμε 500 δραχμές για το τάμα του έθνους. Μας υποχρέωναν να δώσουμε τα χρήματα αυτά. Άλλη επιβολή δε θυμάμαι»³³⁸.

«Όλα τα χρόνια της ζωής μου που έκανα στα σχολεία κανείς δε μου υπέδειξε με τη βία πράγματα. Ούτε απαίτησε από εμένα πράγματα. Επιπλέον και οι κατά καιρούς επιθεωρήσεις που γινόντανε δεν είχαν την έννοια να θίξουν. Απλώς σε τσέκαραν. Εγώ ήμουν επτά μηνών έγκυος κι έκανα τούμπα στο στόμα και όταν το έμαθε ο επιθεωρητής... πώς δε μου έριξε μια να με πετάξει απέναντι. 'Κυρία, άλλοι σκοτώνονται για ένα παιδί, κι εσύ...' [...] Η Χούντα δεν ανακατεύτηκε στις εκδηλώσεις των επιδείξεων ποτέ. Και στο λέω εγώ που ήμουν και στο κέντρο του νομού³³⁹. Ποτέ δε μας υπέδειξαν κάτι, ούτε να κάνουμε εμβατήρια.

Η ίδια πληροφορήτρια, αναφέρεται μόνο σε ένα περιστατικό, κατά το οποίο αναγκάστηκε από τις συνθήκες να επαινέσει κατά τη διάρκεια των επιδείξεων το καθεστώς. Το περιστατικό είχε ως εξής:

«Μόνο μια φορά είχα ένα γυμνασιάρχη Κεφαλλονίτη.... Φυσικός που έλεγε, αν είναι δυνατόν, τη δεκαετία του 60 στις μαθήτριες: 'Αν θέλετε να κάνετε αρσενικά παιδιά, να τρώτε κολοκυθοκορφάδες και μέλι'. Αυτό στο λέω για να καταλάβεις για τι άτομο μιλάμε. [...] Οι μαθήτριες πειθαρχούσαν σε μένα και αυτός με αυτά που έλεγε στις μαθήτριες δεν καταλάβαινε ότι τον κοροΐδευαν. Η κατάληξη ήταν η εξής... βάλθηκε να με μειώσει. Αλλά υπάρχει Θεός και θεία Πρόνοια. Έγινε το εξής ερήμην μου: Έτυχε ο Α2 του στρατού να έχει τελειόφοιτη μαθήτρια κόρη. [...] Η Κολοκυθοπούλου ήταν άριστη μαθήτρια και ώριμο παιδί... Κάθεται και κάνει μια αναφορά αυτός (στον Α2), ότι δεν είναι είμαι άξια να έχω τα παιδιά στη γραμμή... Θα σου πω εγώ γιατί ζωγράφισα το '21 Απριλίου' στο προαύλιο. Πιάνει λοιπόν και με κολλάει σε μια κόλλα χαρτί και τη στέλνει στον Α2 του στρατού, αυτός που ήταν υπεύθυνος

³³⁸ Από τη συνέντευξη του π. Ν. Φώσκολου.

³³⁹ Κάποια από τα έτη της δικτατορίας υπηρέτησε στο Γυμνάσιο της Σύρου.

στην επταετία για το τι λες εσύ και τι κάνεις, για το τι λέω εγώ και πού πάω και...πάει λέγοντας. Και γράφει λοιπόν: 'Είναι κομμουνίστρια, δεν υπάρχει αμφιβολία. Βάζει κόκκινη κορδέλα στα τσέρκια, υπογράφει με κόκκινο στυλό και ... Παίρνει λοιπόν ο Α2 την πρωτοβουλία και φωνάζει την κόρη του. 'Ελα εδώ βρε Ξανθίππη. Μπορείς να μου πεις λίγες κουβέντες για τη γυμνάστριά σας;' Του λέει: 'Γιατί; Τι έκαμε; Τι έπαθε;'. 'Όχι, πες μου εσύ πώς τη βλέπεις, τι είναι' απαντά εκείνος. 'Τη βλέπω τη γυναίκα μια χαρά'. 'Δε σας μιλάει για εμάς; Εσύ που ήσουν και επιμελήτρια, γιατί δεν της είπες να μην υπογράψει με κόκκινο στυλό;'. 'Α, λέει, εγώ της το 'δωσα'. Στις 11 η ώρα χτυπάει το τηλέφωνο. 'Η κυρία Γκύζη;'. 'Μάλιστα'. Είπε το όνομά του. Λέω: 'Δεν έχω περάσει περιοδεύων. Γιατί μου τηλεφωνείτε; (γελώντας)'. 'Δεν είναι καθόλου αστείο, κυρία Γκύζη. Θα ήθελα να έρθετε αύριο το πρωί στο στρατόπεδο'. Σου το ορκίζομαι, ούτε καν πέρασε από το μυαλό μου η πραγματικότητα. Πάω την άλλη μέρα και μου λέει αυτός τα καθέκαστα για τον διευθυντή μου. 'Εγώ αυτά τα διαγράφω. Δεν τα διαβιβάζω αυτά τα πράγματα, διότι έχοντας τις πηγές μου, ξέρω ότι ουδέποτε μίλησες στα παιδιά για πολιτικά ζητήματα, ξέρω ότι εσύ ποτέ δεν έβαλες κόκκινες και μαύρες κορδέλες, αλλά για να κάνετε οικονομία στις άσπρες και μπλε ταινίες για τις επιδείξεις. Μου τα είπε η κόρη μου και τα ξέρω. Και δεν μίλησα μόνο με τη κόρη μου. Ρώτησα κι άλλους. Αλλά απλώς σε ενημερώνω για να ξέρεις ποιος είναι ποιος. Γιατί λυπήθηκα να φερθώ τόσο άσχημα σε μια κοπέλα που απ' ό,τι λένε όλοι δεν έχεις καμιά σχέση με όλα αυτά'. Και τότε είπα εγώ ότι: 'Θα σας κάνω κάτι που θα είναι... Έγραψα στο πάτωμα του προαυλίου '21 Απριλίου' και άφησαν όλα τα κορίτσια από τα χέρια τους περιστέρια. Κι έγινε ο κακός χαμός. Κάπου βέβαια δεν καταλάβαιναν τι έγινε, γιατί το '21 Απριλίου' έπρεπε να το δεις από ελικόπτερο ή από τον 6^ο όροφο. Το έκανα με τέτοιο τρόπο για να μην διωχθώ»³⁴⁰.

Όπως έγινε αντιληπτό, ακόμα κι αν εμφανώς δεν υπήρχε η επιβολή του ελέγχου και της τιμωρίας, υπήρχε διάχυτος ο φόβος για την επιβολή κυρώσεων τόσο σε προσωπικό όσο και σε επαγγελματικό επίπεδο μεταξύ των εκπαιδευτικών. Αυτό επιβεβαιώνεται και από δυο ακόμα εκπαιδευτικούς της εποχής:

³⁴⁰ Από τη συνέντευξη της Ε. Γκίζη-Μαρμάνη.

«Εδώ (στην Τήνο) δεν το ζούσαμε πολύ έντονα αυτό το πράγμα. Όμως θυμάμαι έναν συνάδελφο που έκανε Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή και όταν ρωτούσαν οι μαθητές μερικά πραγματάκια εκτός βιβλίου τους έλεγε: 'Σας παρακαλώ, έχω και δυο παιδάκια', αλλά ουσιαστικό έλεγχο εγώ δε θυμάμαι... Είχαμε επιθεωρητές. Στην τάξη είχαμε επόπτες που συχνά μας καλούσαν. Ο έλεγχος ήταν για παιδαγωγικούς λόγους, όχι για πολιτικούς»³⁴¹.

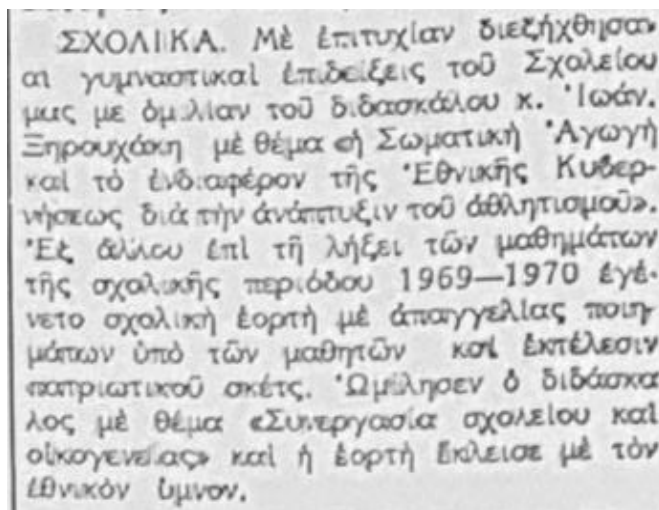
«Δεν είχαμε εντολή να γίνει προώθηση της ιδεολογίας στις επιδείξεις, αλλά άκου να δεις... Εγώ παρεξηγήθηκα ως χουντικός, αχ..., ενώ από την υπηρεσία μου το αντίθετο. Για παράδειγμα, εκείνη την περίοδο έπρεπε να κάνουμε απαραίτητως έπαρση και υποστολή της σημαίας. Η σημαία έπρεπε να κυματίζει στο σχολείο. Και μια φορά...δεν ξέρω πώς...δεν κάναμε έπαρση. Πέρασε ο χωροφύλακας από εκεί και το είδε και με καλέσανε στο αστυνομικό τμήμα. Τους είπα κι εγώ: 'Για κάποιους λόγους δεν την έβγαλα, αλλά όμως γι' αυτό που μου λέτε είμαι υπερπατριώτης κι εγώ προσπαθώ και μέσα στα μαθήματά μου να περνάω αυτό το εθνικό και τον πατριωτισμό'. Όχι ότι πίστευα σε αυτό το καθεστώς, αλλά λόγω της ιδιότητάς μου δεν μπορούσα να κάνω και διαφορετικά. Αλλά δεν ήμουν ευχαριστημένος όπως είχαν εξελιχθεί πολιτικά τα πράγματα. Μπορώ να πω πως στις ομιλίες μου εξυμνούσα λίγο το καθεστώς, γιατί караδοκούσαν κάποιοι να σε καρφώσουν, να πας με χειροπέδες στη Σύρο. Οποσδήποτε είχες τα νώτα σου να διαφυλάξεις. Προσπαθούσες να τα διαφυλάξεις αυτά, βέβαια. Εγώ υπήρξα πατριώτης, για να μην πω και υπερπατριώτης, αλλά όχι ότι πίστευα σε αυτό το καθεστώς. Όμως εκ των πραγμάτων ήμουν υποχρεωμένος να το ακολουθήσω»³⁴².

Πράγματι, όπως πολύ ωραία περιγράφει παραπάνω ο Σ. Δεσύπρης, υπό το φόβο των συνεπειών οι εκπαιδευτικοί συχνά εξυμνούσαν το καθεστώς, χωρίς απαραίτητα αυτό να αντικατοπτρίζει τα πραγματικά πολιτικά τους πιστεύω. Έτσι, σε κάποιες εκθέσεις για τις γυμναστικές επιδείξεις του έτους 1967-68, γίνεται αναφορά σε τέτοιου είδους ομιλίες με σαφή ιδεολογικό προσανατολισμό υπέρ του καθεστώτος και της ιστορικής συνέχειας των Ελλήνων. Στο Δ. Σ. Σμαρδάκιτου Τήνου «Εν συνεχεία παραταχθέντων των τμημάτων εγένετο ομιλία υπό του τυποφαινομένου δια την σημασία της Σωματικής αγωγής. Ωσαύτως η

³⁴¹ Από τη συνέντευξη του Σ. Απέργη.

³⁴² Από τη συνέντευξη του Σ. Δεσύπρη.

ομιλία περιελάμβανε εξύμνησιν της Εθνικής μας Κυβερνήσεως ήτις παρέχει κάθε μέσον δια την ανάπτυξιν και συστηματική διδασκαλία του μαθήματος της γυμναστικής και το μέγιστον ενδιαφέρον της προς την Παιδεία γενικώς»³⁴³. Στο Δ.Σ. Σκαλάδου «Εις το τέλος και πριν λάβη χώραν η υποστολή της σημαίας ο Δ/ντής του Σχολείου εξήρε το έργον της Εθνικής ημών Κυβερνήσεως ήτις δια της εθνοσωτηρίου επαναστάσεως έθεσεν νέα και ασφαλή θεμέλια εις την κοινωνίαν της Ελλάδος με τον σκοπόν να καταστήση ταύτην μίαν υγιώς σκεπτόμενην κοινωνίαν και μίαν πραγματικήν Ελλάδα Ελλήνων Χριστιανών»³⁴⁴. Στο Δ.Σ. Στενής «Εν συνεχεία ο Δ/ντής του σχολείου εις ομιλίαν του, αφού ανέπτυξε την σημασίαν της σωματικής αγωγής και ειδικά την θέσιν της Γυμναστικής εις το σχολείον, ετόνισε τα αρετάς με τας οποίας εφοδιάζει το άτομον, εξήρε δε τους τελουμένους κατά την αρχαιότητα Ολυμπιακούς αγώνας δια την άνοδον της φυλής»³⁴⁵. Ομοίως, ακολουθεί απόσπασμα από άρθρο αναφερόμενο στις γυμναστικές επιδείξεις του Δ.Σ. Καρδιανής Τήνου (εικόνα 51).

Εικόνα 51 Αναφορά στις γυμναστικές επιδείξεις του Δ.Σ. Καρδιανής Τήνου³⁴⁶.

Αξίζει να σημειωθεί πως οι εκπαιδευτικοί δεν προετοιμάζαν απλώς τις ομιλίες τους, αλλά φρόντιζαν τεχνηέντως να κάνουν σαφή αναφορά σε αυτές στις εκθέσεις, κοινοποιώντας

³⁴³ Βλ. Έκθεσις τελέσεως Γυμναστικών Επιδείξεων του 1/θέσιου Δημοτικού Σχολείου Σμαρδακίτου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

³⁴⁴ Βλ. Έκθεσις τελέσεως Γυμναστικών Επιδείξεων Δημ. Σχολείου Σκαλάδου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

³⁴⁵ Βλ. Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων Δημοτικού Σχολείου Στενής Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

³⁴⁶ Βλ. Ανώνυμος (1969στ). «Νέα από την Καρδιανήν Τήνου», *Κυκλαδικόν Φως* (Πειραιάς), φύλλο 240, Ιούλιος, σ. 15.

με αυτόν τον τρόπο τη διάθεση σύμπλευσής τους με τις επιταγές του καθεστώτος, αφού γνώριζαν πως οι εκθέσεις ελέγχονταν από τα ανώτερα στελέχη της εκπαίδευσης.

Δεν μας εκπλήσσει δε το γεγονός ότι στην πολυπληθή περιοχή της Χώρας Τήνου το καθεστώς θεωρούσε φρόνιμο το θέαμα των επιδείξεων να περιβάλλεται και από την όχι και τόσο διακριτική παρουσία της αστυνομίας (εικόνα 52). Οι συμβολισμοί από την παρουσία των οργάνων της τάξης πολλοί· η παρουσία των αστυνομικών εντός του χώρου διεξαγωγής των επιδείξεων υποδηλώνει την εποπτεία του κράτους γύρω από την εύρυθμη λειτουργία του θεσμού, ενώ ταυτόχρονα το γεγονός ότι τα όργανα έστρεφαν το βλέμμα τους προς το κοινό συνειρμικά του υπενθύμιζε την υποχρέωσή του να παρατηρεί το θέαμα με τάξη, και να ελέγχει τα όριά του.

Εικόνα 52 Γυμναστικές επιδείξεις 1968 του Γυμνασίου Τήνου: Η παρουσία της αστυνομίας πλησίον της σημαίας³⁴⁷

Ένα ακόμα γεγονός που πιστοποιεί τη διάθεση των εκπαιδευτικών να μυήσουν τους μαθητές στα ιδανικά της πατρίδας υπήρξε η επιλογή χορών, τους οποίους ονόμαζαν 'εθνικούς ή ελληνικούς χορούς' (και όχι 'παραδοσιακούς'), με εθνικό ή τοπικιστικό περιεχόμενο. Ενδεικτικά αναφέρουμε τους χορούς που χόρεψαν οι μαθήτριες του Δ.Σ. Τριαντάρου το σχολικό έτος 1967-68: «Χωριό μου όμορφο», «Αχ, πατρίδα μου γλυκιά», «Για σε, γλυκιά πατρίδα μου»³⁴⁸. Είναι αξιοπρόσεκτο το γεγονός πως μέσα από ένα τόσο μεγάλο πλήθος παραδοσιακών τραγουδιών με ποικίλες θεματικές, ο εκπαιδευτικός του συγκεκριμένου σχολείου επέλεξε τραγούδια με πατριωτικό περιεχόμενο. Αυτό μας κάνει

³⁴⁷ Από το αρχείο του Γενικού Λυκείου Τήνου.

³⁴⁸ Βλ. *Πρόγραμμα Γυμναστικών Επιδείξεων του Σχολείου Τριαντάρου Τήνου σχολ. έτους 1967-1968*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

να σκεφτόμαστε ότι η ενέργεια αυτή εξυπηρετούσε την ανάγκη να συνδέσει τους μαθητές, και κατ' επέκταση τους θεατές, με τον τόπο τους.

Μέσα από τις αναφορές που προηγήθηκαν αντιλαμβανόμαστε ότι η ιδεολογία του καθεστώτος χρησιμοποιήθηκε ως μέσο διαπαιδαγώγησης των νέων, δανειζόμενη προϋπάρχουσες αντιλήψεις για την πατρίδα και τις χειραγώγησε προς όφελός της.

4.3.2 Γυμναστικές επιδείξεις: Η σχέση του καθεστώτος με την κοινότητα των καθολικών

Ένας κύριος λόγος που επιλέχθηκε το νησί της Τήνου για να προσεγγίσουμε τον θεσμό των γυμναστικών επιδείξεων, ήταν η παρουσία ενός αξιοσημείωτου καθολικού πληθυσμού σε αυτό. Αυτή η ιδιαιτερότητα του νησιού αποτέλεσε σπουδαία ευκαιρία για να εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο το καθεστώς συμπεριφερόταν στους αλλόδοξους πληθυσμούς, εφόσον γνωρίζουμε και την αυστηρή ιδεολογική προσήλωσή του στην περίφημη φράση «Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών».

Η παρούσα έρευνα προσανατολίστηκε στη διερεύνηση του βαθμού άσκησης πίεσης στους καθολικούς της Τήνου από τους εκπροσώπους του καθεστώτος. Σύσσωμοι οι πληροφορητές, καθολικοί ή ορθόδοξοι, αρνήθηκαν κάθε διάκριση εις βάρος τους ή παρέμβαση στη λατρευτική τους παράδοση. Χαρακτηριστικό αποτελεί το γεγονός ότι οι απαντήσεις που δόθηκαν ήταν μονολεκτικές και χωρίς περιστροφές:

«Δεν υπήρχε κανένα πρόβλημα. Δεν υπήρχε εις βάρος του καθολικού στοιχείου κάτι»³⁴⁹.

«Γενικά, εδώ, η Χούντα δε μας πίεσε. Δεν καταλάβαμε εδώ τίποτα»³⁵⁰.

«Καμιά διαφορά. Αυτό είναι βεβαιότητα, διότι υπήρξα συμμαθήτρια καθολικών παιδιών και καθηγήτρια καθολικών παιδιών. Και ... να μη σου πω ότι πολύ αγαπημένα μου παιδιά είναι καθολικά»³⁵¹.

Το καθολικό στοιχείο, όπως συμβαίνει σε κάθε μειονότητα, ήταν συμπαγές στους κατά τόπους πυρήνες του νησιού, μέσω της βαθιάς του πίστης. Ως επίρρωση των παραπάνω αναφέρουμε το σημαντικό ποσοστό καθολικών χωριών που ενέτασαν στο επίσημο

³⁴⁹ Από τη συνέντευξη του Εμμ. Απέργη.

³⁵⁰ Από τη συνέντευξη του Σ. Απέργη.

³⁵¹ Από τη συνέντευξη της Ε. Γκίζη – Μαρμάνη.

πρόγραμμα των σχολικών γυμναστικών επιδείξεων την προσευχή³⁵². Απολάμβαναν δε απρόσκοπτα τα θρησκευτικά τους καθήκοντα χωρίς το καθεστώς να υποδεικνύει τρόπους ή συμπεριφορές περιοριζόμενο, όπως φαίνεται, στους πολιτικούς μόνο αντιρρησίες. Σημαντική είναι η πληροφόρηση που μας δίνει ο π. Ν. Φώσκολος, λόγω της ιδιότητάς του ως καθολικού ιερέα του νησιού την περίοδο της επταετίας, ο οποίος αναγνωρίζει με τη διάκριση που διαθέτει ότι:

«Βέβαια...λέγανε 'Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών' και εννοούσαν τους ορθοδόξους. Όμως, δεν μπορώ να πω ότι είχαμε ιδιαίτερη μεταχείριση από το καθεστώς. Εμείς, το πρωινό της 21^{ης} Απριλίου, μάθαμε από το ραδιόφωνο ότι στην Αθήνα έγινε πραξικόπημα με τα τανκς, αλλά για εμάς δεν είχε αντίκτυπο μεγάλο»³⁵³.

Όπως η επίσημη πολιτεία δεν επενέβαινε στα εσωτερικά ζητήματα των καθολικών της Τήνου, αντίστοιχα και ο ορθόδοξος πληθυσμός ζούσε σε σύμπνοια με τον καθολικό. Φυσικά θα υπήρχαν και μεμονωμένα περιστατικά που αυτά αφορούσαν κυρίως ατομικούς χαρακτήρες και όχι συλλογικότητες. Βέβαια, τις παλαιότερες εποχές θα υπήρχαν σαφώς εντάσεις μεταξύ των δύο κοινοτήτων, οι οποίες με το πέρασμα των ετών και τους μικτούς γάμους εξαλείφθηκαν.

«Στην Καρδιανή, εδώ πέρα, ήταν όλο αγάπη και φιλία. Αυτό εξαρτιόταν από τους ίδιους τους κατοίκους. Οι καθολικοί ήταν περισσότερο φανατικοί πάνω στο δόγμα τους και μπορεί να γίνονταν κάποιες παρεξηγήσεις. Εξαρτιόταν από τον χαρακτήρα του καθενός»³⁵⁴.

«Με τους καθολικούς, επειδή κι εμένα η γυναίκα μου είναι καθολική, γενικά υπήρχε ένα θέμα καθολικών-ορθοδόξων παλαιότερα. Αλλά από το καθεστώς δε νομίζω»³⁵⁵.

Σε ό,τι αφορά τις γυμναστικές επιδείξεις, τόσο μαθητές όσο και εκπαιδευτικοί διαβεβαιώνουν ότι δεν υπήρχε πνεύμα ανταγωνισμού μεταξύ ετερόδοξων μαθητών:

«Δεν υπήρχε ανταγωνισμός μεταξύ μαθητών άλλου δόγματος»³⁵⁶.

³⁵² Προσευχή εντοπίστηκε στα προγράμματα των γυμναστικών επιδείξεων των Δ.Σ. Κώμης, Καλλονής και Αγάπης που, ευρισκόμενα στην περιοχή των Κάτων Μερών, ήταν αμιγώς καθολικά χωριά με μεγάλη συγκέντρωση πληθυσμού.

³⁵³ Από τη συνέντευξη του π. Ν. Φώσκολου.

³⁵⁴ Από τη συνέντευξη του Σ. Δεσύπρη.

³⁵⁵ Από τη συνέντευξη του Κ. Βελαλόπουλου.

«Ανταγωνισμός; Καμία σχέση. Και στη Στενή³⁵⁷ που ήμουν μαθητής, όχι, όχι»³⁵⁸.

Απόδειξη της έλλειψης ανταγωνισμού μεταξύ των μαθητών των δυο δογμάτων είναι το γεγονός ότι δεν υπήρχε καμιά διαφοροποίηση με βάση το δόγμα σε κανένα από τα στάδια τέλεσης των γυμναστικών επιδείξεων. Για παράδειγμα, η ανάθεση της σημαίας γινόταν ισότιμα, με βάση την πρόοδο και το ήθος των μαθητών, χωρίς δογματική διάκριση.

«Καθολικός ήταν ο μαθητής που δεν κληρώθηκε ως καλός μαθητής που ήταν για να σηκώσει τη σημαία. Σε αυτόν δώσανε μια πάστα να φάει. [...] Μια άλλη φορά οι Ξανθάκηδες, αυτοί... ο Γιάννης ο Ξανθάκης που ήταν καλός μαθητής ήταν σημαιοφόρος. Κανείς δεν ενοχλούταν για το ποιος θα μπει σημαιοφόρος στις γυμναστικές επιδείξεις, αλλά και στις εθνικές γιορτές της 25^{ης} Μαρτίου και της 28^{ης} Οκτωβρίου»³⁵⁹.

Ως προς την παρουσία καθολικών ιερέων στις γυμναστικές επιδείξεις, μπορούμε να πούμε με σιγουριά ότι αυτοί προσκαλούνταν και παρευρίσκονταν πλάι στους επισήμους, τόσο στα αμιγώς καθολικά χωριά όσο και στα μικτά. Στα μικτά μάλιστα υπήρχε ταυτόχρονη παρουσία ιερέων και των δύο δογμάτων.

«Εδώ στη Χώρα, είχαμε ιερείς. Κάθε φορά τους προσκαλούσαν όλους και από τα δυο δόγματα»³⁶⁰.

«Στα μικτά χωριά όπως η Καρδιανή, οι γυμναστικές επιδείξεις γίνονταν με την παρουσία των ιερέων και των δύο δογμάτων»³⁶¹.

Ο ρόλος του καθολικού ιερέα είναι απόδειξη της αναγνώρισης του status που απολάμβανε ισότιμα με τον ορθόδοξο. Υπήρχαν περιπτώσεις, αν και δεν συνηθίζονταν, ο καθολικός ιερέας και γενικότερα οι θρησκευτικοί εκπρόσωποι της τοπικής κοινωνίας να βραβεύουν τους νικητές των αθλητικών αγώνων.

«Ο ιερέας μπορεί να έδινε κάποιο βραβείο. Δεν έβγαζε κάποιον λόγο. Τον καλούσαν να βραβεύσει»³⁶².

³⁵⁶ Από τη συνέντευξη του Σ. Απέργη.

³⁵⁷ Το χωριό της Στενής Τήνου αποτελείται από μαθητές και των δύο δογμάτων.

³⁵⁸ Από τη συνέντευξη του Σ. Δεσύπρη.

³⁵⁹ Από τη συνέντευξη της Αικ. Αλβέρτη.

³⁶⁰ Από τη συνέντευξη της Ε. Γκίζη-Μαρμάνη.

³⁶¹ Από τη συνέντευξη του π. Ν. Φώσκολου.

«Να σου πω...εγώ έχω μια φωτογραφία που με στεφανώνει ένας παπάς. Δε σε βράβευε μόνο ο ιερέας. Υπήρχε μια σειρά. Δηλαδή άλλου του έβαζε το δάφνινο στεφάνι ο δήμαρχος, σε άλλον του έβαζε ο αρχηγός (της αστυνομίας εννοεί), σε άλλον έβαζε ο διευθυντής του σχολείου»³⁶³.

«Ως ιερέας ο ίδιος, δεν έδινα κάποιο βραβείο. Απλώς δήλωνα παρών»³⁶⁴.

Η παρουσία του καθολικού ιερέα στους επισήμους υποδηλώνει την επιρροή και την αναγνώριση της προσφοράς και του ρόλου του στην τοπική κοινωνία, πλάι στις πολιτικές και αστυνομικές αρχές.

«Εκείνον τον καιρό υπήρχε σεβασμός έως φόβος για τον χωροφύλακα, τον δάσκαλο και τον παπά. Ήταν οι Αρχές. Στην εξουσία δεν μπορούσες να αντιμιλήσεις»³⁶⁵.

Στην εικόνα 53 που ακολουθεί μάς είναι φανερό το κοινωνικό στερεότυπο κατά το οποίο ο μικρός μαθητής βραβεύεται ενώπιον του καθολικού ιερέα, το χέρι του οποίου οφείλει να ασπαστεί ως ένδειξη σεβασμού.

Εικόνα 53 Γυμναστικές επιδείξεις (περίπου 1960-1963) Δ.Σ. Κώμης Τήνου: Βράβευση μαθητή³⁶⁶.

Από όσα αναλύθηκαν παραπάνω, έγινε σαφές πως την περίοδο της επταετίας δεν έγιναν διακρίσεις από την εξουσία στους αλλόδοξους κατοίκους του νησιού. Στις γυμναστικές

³⁶² Από τη συνέντευξη της Αικ. Αλβέρτη.

³⁶³ Από τη συνέντευξη της Ε. Γκίζη-Μαρμάνη.

³⁶⁴ Από τη συνέντευξη του π. Ν. Φώσκολου.

³⁶⁵ Από τη συνέντευξη του Ν. Φώσκολου.

³⁶⁶ Από προσωπικό αρχείο του Ν. Φώσκολου.

επιδείξεις, ως πεδίο ιδεολογικών παρεισφρήσεων, δεν εντοπίστηκαν σημεία ανάδειξης του ελληνορθόδοξου πνεύματος έναντι του καθολικού.

4.3.3 Η κατάργηση των γυμναστικών επιδείξεων

Οι επιφορτισμένες με ιδεολογικούς συμβολισμούς του καθεστώτος γυμναστικές επιδείξεις μας υποχρεώνουν να επαναδιατυπώσουμε περιληπτικά τους λόγους κατάργησής τους μέσα από τη προσωπική άποψη των πληροφορητών μας.

Αρχικά, και όπως προαναφέραμε στο κεφάλαιο 3, οι λόγοι κατάργησης των σχολικών γυμναστικών επιδείξεων υπήρξαν κυρίως πρακτικοί, αφού θεωρήθηκε ξεπερασμένο και αναχρονιστικό το σύστημα εκγύμνασης των μαθητών, τουλάχιστον όσον αφορά το καθαρό μέρος των επιδείξεων, που αφορούσε τη σουηδική και ρυθμική γυμναστική.

«Νομίζω ότι ίσως σαν θεσμός θεωρήθηκε κάποια στιγμή... παρωχημένος; Αυτά που αντανakλούσε κάποια στιγμή δε θα εξέφραζαν την κοινωνία. Φαντάζομαι μετά υπήρχαν αυτά τα αθλήματα, όπως το μπάσκετ που ήταν στα σπάργανα. Άλλαξε το πνεύμα της Γυμναστικής»³⁶⁷.

Ακολουθεί η άποψη ότι χάνονταν πολλές ώρες από το πρόγραμμα της Γυμναστικής για την προετοιμασία και γενικότερα επιβαρυνόταν το ωρολόγιο πρόγραμμα του σχολείου.

«Μάλλον θα ήταν (η αιτία κατάργησης) ότι χάνονταν πολλές ώρες. Είναι κάτι ανάλογο με τις εθνικές γιορτές. Λένε να καταργηθούν, αλλά δεν καταργούνται, ενώ εκεί ήταν μάλλον... το θέμα των χαμένων ωρών;»³⁶⁸.

Μια αξιοσημείωτη παρατήρηση από αρκετούς πληροφορητές ήταν ότι διαπίστωναν γενικότερη χαλάρωση που ξεκινούσε τόσο από κάτω, από το εκπαιδευτικό προσωπικό, όσο και από πάνω, δηλαδή από την πολιτεία. Πιο συγκεκριμένα, και ενδεχομένως από την πίεση της προγενέστερης κατάστασης, το διδακτικό προσωπικό δεν είχε τον ζήλο, ή το κίνητρο, ακόμα και την πίεση θα λέγαμε, να μεγιστοποιήσει τις προσπάθειές του προκειμένου να προσφέρει ένα τόσο απαιτητικό θέαμα στο τέλος της σχολικής χρονιάς. Κάποιοι, λοιπόν, από τους πληροφορητές το αποδίδουν στη διάθεση για ήσσονα προσπάθεια. Ίσως, αυτή η έλλειψη διάθεσης, φιλοτιμίας και εργατικότητας πολλών

³⁶⁷ Από τη συνέντευξη της Μ. Απέργη.

³⁶⁸ Από τη συνέντευξη του Σ. Απέργη.

εκπαιδευτικών να συνοδεύτηκε από την ταυτόχρονη παραίτηση του κράτους να στηρίζει τη συνέχιση του θεσμού των επιδείξεων.

«Οι επιδείξεις γίνονταν συστηματικά. Άρχισαν όμως σιγά σιγά κάποια πράγματα μέσα στα σχολεία να χαλαρώνουν. Κυρίως το αποδίδω και στην εκπαιδευτική πολιτική που ασκήθηκε. Άρχισαν κάποια πράγματα να χαλαρώνουν, οπότε σιγά σιγά εξέλειπαν. Στην Αθήνα πήγα εγώ το 1978-1980 για να κάνω την μετεκπαίδευσή μου και στη συνέχεια πήρα μετάθεση. Εκεί γυμναστικές επιδείξεις δεν ξαναείδα. Εγώ το αποδίδω περισσότερο στο διδακτικό προσωπικό. Εγώ έκαμα διευθυντής στο 13^ο Δ.Σ. στην Ηλιούπολη και είχα 15 δασκάλους και δασκάλες. Εκεί υπήρχαν δάσκαλοι μεγάλης ηλικίας και στο μάθημα της Γυμναστικής άφηναν τα παιδιά και παίζανε. Από εκεί και πέρα... τι να ασχοληθούμε τώρα να μάθουν τα παιδιά, ώστε στο τέλος να γίνει κάτι να κάνουμε επιδείξεις; Τότε νομίζω ότι υπήρξε μια ισοπέδωση. [...] Ακόμα και στο προσωπικό το έβλεπα εγώ. Άρχισε να περνά σιγά σιγά μια λογική της ήσσονος προσπάθειας. Από εκεί και πέρα τι να κάνουμε; Αφού ζήτησα να κάνω εορτή ... από αυτές τις εθνικές στο σχολείο και είχα την άρνηση των συναδέλφων. Τότε εξέλειπε κατά κάποιο τρόπο ο έλεγχος από τους σχολικούς συμβούλους»³⁶⁹.

«(Καταργήθηκαν) Γιατί ήμαστε τεμπέληδες οι γυμνασταί από ένα έτος και μετά. Εγώ αυτό πιστεύω. Εκφράζουν μια άλλη νοοτροπία. [...] Πιστεύω ότι έπαψε να έχει την εργατικότητα και τη φιλοτιμία μια μερίδα ανθρώπων. Και δε θα τους προσδιορίσω, για να μην νομίζεις ότι μιλάω πολιτικά. Και βρέθηκε η διεύθυνση που τους το χάρισε. Δεν ξέρω πώς αλλιώς να το ερμηνεύσω»³⁷⁰.

Άλλοι πληροφορητές συμφωνούν ότι αιτία της κατάργησης του θεσμού ήταν η γενικότερη αλλαγή νοοτροπίας από τη κοινωνία, καθώς και η σταδιακή απομάκρυνση από το δασκαλοκεντρικό σύστημα εκπαίδευσης, προς μια νέα μορφή που θέτει το παιδί στο κέντρο, καθιστώντας το παράλληλα πιο «εύθραυστο» σε «ριψοκίνδυνες» και πολύπλοκες μορφές εκγύμνασης.

«(Καταργήθηκαν) Νομίζω, επειδή οι επιδείξεις ήταν πολύ με το καθεστώς συνδεδεμένες. Επειδή μέσα από αυτές προήγαγαν, και καλά, την οργάνωση.

³⁶⁹ Από τη συνέντευξη του Σ. Δεσύπρη.

³⁷⁰ Από τη συνέντευξη της Ε. Γκίζη-Μαρμάνη.

Μετά περάσαμε στην εντελώς αντίθετη άποψη που πίστευε για το παιδί ότι δεν πρέπει να πιέζεται και ο δάσκαλος να είναι τόσο τιμωρός, ότι δεν πρέπει να είναι τόσο πολύ απόλυτος, ότι πρέπει να έχουμε (οι εκπαιδευτικοί) πιο πολύ φιλελεύθερο πνεύμα. Να μην είναι δασκαλοκεντρικό το μάθημα. Ήταν συνδεδεμένος ο μαθητής με την στρατιωτικοποίηση. [...] Έχει αλλάξει η νοοτροπία για το παιδί. Τα παιδιά είναι τώρα πολύ πιο λεπτεπίλεπτα. Δηλαδή τότε τα παιδιά στη γενιά μας... Έχω δει παιδί να πέφτει από του κινηματογράφου την οροφή κι έπεφτε πολλά μέτρα κάτω. Τα παιδιά είχανε μια δύναμη, γι' αυτό και κάνανε τις πυραμίδες. Σε ποιον τώρα να πεις να κάνει πυραμίδες; Από ένα ολόκληρο σχολείο δε θα βρούμε να φτιάξουμε μια πυραμίδα με δέκα παιδάκια. Τότε ήταν διαφορετική και η νοοτροπία του δασκάλου. Το παιδί μπορεί να ανέβαινε στο στύλο της σημαίας παρόντος του δασκάλου και να μη γίνει τίποτα »³⁷¹.

Αντίστοιχα, και η πολιτεία με πρωτοβουλίες της αφαιρεί εργασίες από τους εκπαιδευτικούς. Παρατηρείται, επίσης, μια σταδιακή αποσύνδεση της εκπαιδευτικής πολιτικής από τις ιδέες και τις αρχές που πρέσβευαν οι σχολικές γυμναστικές επιδείξεις.

«Από τη Χούντα και πέρα ερχόντουσαν διατάγματα και ενημερωτικά που αφαίρεσαν ένα σωρό πράγματα και λίγο λίγο αφαιρούσαν και εργασία. Ήταν ελαστικοί στα πάντα. Κι αν το παιδί δεν το στριμώξεις στον ποπό του κάτω να μάθει... »³⁷².

Η αλλαγή συμπεριφοράς εκ μέρους της πολιτείας, των εκπαιδευτικών και ενός μέρους της κοινωνίας αιτιολογείται από το γεγονός ότι οι σχολικές γυμναστικές επιδείξεις συνδέθηκαν με το καθεστώς της επταετίας, όπως μας αναφέρουν οι πληροφορητές μας. Σίγουρα ο θεσμός των επιδείξεων ήταν πολύ παλιότερος από το καθεστώς, όμως ο τρόπος με τον οποίο στιγματίστηκαν ιδεολογικά οι επιδείξεις από το καθεστώς, φαίνεται πως τραυμάτισαν θανάσιμα την εικόνα τους, ενοχοποιώντας τες στα μάτια της κοινωνίας.

³⁷¹ Από τη συνέντευξη του Κ. Βελαλόπουλου.

³⁷² Από τη συνέντευξη της Ε. Γκίζη-Μαρμάνη.

«Οι γυμναστές εξέφραζαν μια άλλη νοοτροπία, η οποία δεν εκφράστηκε επί Χούντας, επειδή φοβόντουσαν. Και μετά άλλαξε πολλά πράγματα ο Παπανδρέου»³⁷³.

«Σε συζητήσεις των εκπροσώπων των γονέων, όταν σου λένε... 'Πώς γίνεται ο γυμναστής να κάνει φασιστικές παρελάσεις; Αυτά τα έκανε ο Μουσολίνι' Τότε δεν υπήρχε αυτή η νοοτροπία. Και αν κάποιοι το σκέφτονταν δεν το έλεγαν ποτέ δυνατά»³⁷⁴.

Τα συναισθήματα που εισπράξαμε από τους πληροφορητές μας για την κατάργηση των επιδείξεων είναι ανάμεικτα. Άλλοι αισθάνθηκαν ανακούφιση, άλλοι έδειξαν κατανόηση ότι οι επιδείξεις είχαν ολοκληρώσει τον ιστορικό τους ρόλο και άλλοι θα τις θυμούνται με νοσταλγία και ως ένα θέαμα που ενίσχυε τους δεσμούς της κοινότητας, αφού λειτουργούσαν ως υπόμνηση κοινής εθνικής ταυτότητας, ως μέσου ανάταξης του λαού, αλλά και ως θεάματος που προξενούσε θαυμασμό και ευχαρίστηση.

«Νομίζουμε ότι μας άρεσε, ότι καλά περνάγαμε, ότι ήταν ένας τρόπος ψυχαγωγίας»³⁷⁵.

«Όταν βέβαια είσαι σε μια αυστηρή διάταξη, σε ένα σχήμα και να μην μπορείς να κάνεις κάποιο λάθος... ίσως γι' αυτό κατήργησαν και τη σουηδική γυμναστική»³⁷⁶.

«Ήταν η πιο ωραία διασκέδαση στο σχολείο»³⁷⁷.

«Σχολιάζαμε τα ρούχα: 'Εκείνη φορούσε στενή φούστα'. Ωραία ήταν!»³⁷⁸.

«Με αδιαφορία θα θυμάμαι τις γυμναστικές επιδείξεις. [...] Ε, βέβαια εγώ δεν ήμουν από τους μαθητές που τα πήγαιναν καλά με τη Γυμναστική. Για μένα ήταν βάρος. Οπότε όλο αυτό εγώ προσωπικά δεν το απολάμβανα, με πίεζε»³⁷⁹.

«Μας άρεσαν. Ήταν ένα θέαμα. Μια νότα στη μονοτονία της εποχής. [...] Το αρνητικό ήταν ότι άφηναν τα παιδιά τα μαθήματά τους για τις γυμναστικές

³⁷³ Από τη συνέντευξη της Ε. Γκίζη-Μαρμάνη.

³⁷⁴ Από τη συνέντευξη του Κ. Βελαλόπουλου.

³⁷⁵ Από τη συνέντευξη του Κ. Βελαλόπουλου.

³⁷⁶ Από τη συνέντευξη του Εμμ. Απέργη.

³⁷⁷ Από τη συνέντευξη του Ι. Σκλάβου.

³⁷⁸ Από τη συνέντευξη του Αικ. Σκλάβου.

³⁷⁹ Από τη συνέντευξη της Μ. Απέργη.

επιδείξεις. Όπως ξέρεις άλλοι θέλανε να τις καταργήσουν, άλλοι να τις αφήσουν. Ήταν πάντως ένα θέαμα που το αγκαλιάσαμε»³⁸⁰.

«Θα τις θυμάμαι σα μια σχολική εορτή. Σα μια συγκέντρωση των χωριανών για να δουν τα παιδιά τους. Ήταν ένα γεγονός χαρούμενο, θα έλεγα, το οποίο ξέφευγε από την καθημερινότητα της αγροτικής ζωής»³⁸¹.

«Ήταν ένα θέαμα ευχάριστο. Ένιωθαν υπερηφάνεια και οι γονείς και η τοπική κοινωνία και το σχολείο. [...] ήταν ένα γεγονός σημαντικό για την κοινωνία. Ήταν η λήξη της χρονιάς, που το περιμέναμε πώς και πώς»³⁸².

Ένα γενικό συμπέρασμα με βάση τα παραπάνω λεχθέντα είναι πως ο σκοπός των σχολικών γυμναστικών επιδείξεων διαμορφώθηκε μέσα στα χρόνια με βάση τις ισχύουσες και συγκυριακές ανάγκες, τις δοκιμασμένες αξίες και τις ιδεολογικές τάσεις κοινωνικών και πολιτικών συστημάτων. Τα πολιτικά και κοινωνικά αυτά συστήματα έχουν προσδιοριστεί προϊόντος του χρόνου και επικρατήσει στο κοινωνικό κορμό του έθνους, όπως αυτό της στρατιωτικής δικτατορίας του 1967- 1974. Από την εξέταση της πορείας των σχολικών γυμναστικών επιδείξεων, της σωματικής αγωγής και του πλέγματος των σχέσεων που αναπτύχθηκε κάθετα μεταξύ των μαθητών, των εκπαιδευτικών, και των πολιτικών προϊσταμένων τους, κατανοούμε ότι η παιδεία δεν ήταν άμοιρη των γενικότερων κοινωνικών και ιστορικών διεργασιών που έλαβαν χώρα στην Ελλάδα την περίοδο της επταετούς δικτατορίας. Γι' αυτό και ήταν αναμενόμενο με την έναρξη της μεταπολίτευσης να υπάρξουν θεσμικές αλλαγές που αφορούσαν τις γυμναστικές επιδείξεις στο σύνολό τους.

4.4 Κοινωνιολογία και ανθρωπολογία του σώματος και του φύλου σε σχέση με τις γυμναστικές επιδείξεις

Σκοπός του ξεχωριστού αυτού κεφαλαίου είναι η αναφορά στο φύλο και το σώμα των μαθητών και μαθητριών, στα πλαίσια της κοινωνιολογικής-ανθρωπολογικής προσέγγισης των σχολικών γυμναστικών επιδείξεων. Η πρόκληση για ένα τέτοιο εγχείρημα είναι μεγάλη και ριψοκίνδυνη. Όχι επειδή δεν υπάρχουν επαρκείς κοινωνικές θεωρίες που να το ερμηνεύουν, πλούσια βιβλιογραφία ή μεταπτυχιακές και διδακτορικές διατριβές που να

³⁸⁰ Από τη συνέντευξη του Σ. Απέργη.

³⁸¹ Από τη συνέντευξη του π. Ν. Φώσκολου.

³⁸² Από τη συνέντευξη της Μ. Απέργη.

ασχολούνται με τέτοια τα ζητήματα. Γνώμη μας είναι πως τα πανεπιστήμια, ενώ στοχεύουν στη μετάδοση από γενιά σε γενιά της σοφίας του παρελθόντος, στις μέρες μας πλειάδα ακαδημαϊκών εξισώνουν την κριτική σκέψη με μίαν απλουστευτική αμφισβήτηση του παρελθόντος, χρησιμοποιώντας διάφορες νεοπαγείς θεωρίες, όπως αυτή του κονστρουκτιβισμού³⁸³ και της φεμινιστικής ανθρωπολογίας³⁸⁴, προκειμένου να αναλύσουν σημαντικά κοινωνιολογικά και ανθρωπολογικά ζητήματα, όπως αυτά περί φύλου και σώματος. Η δυσκολία, λοιπόν, έγκειται στο γεγονός ότι θα προσεγγίσουμε το θέμα με διαφορετικά κριτήρια³⁸⁵, με την ευχή ότι δεν θα χαρακτηριστούμε ανορθολογικοί ή νοσταλγοί που μας αξίζει ηθική καταδίκη επειδή αντιτιθέμεθα στη woke κουλτούρα αυτών των ανθρώπων³⁸⁶. Μοιραία μας τίθεται το ερώτημα, τι θα μπορούσε να είναι ένα

³⁸³ Το κοινωνικό φύλο σύμφωνα με τη θεωρία του κονστρουκτιβισμού δεν είναι έμφυτο ή σταθερό και διαφέρει με το πέρασμα του χρόνου από κοινωνία σε κοινωνία η σημασία του.

³⁸⁴ Η φεμινιστική ανθρωπολογία διερευνά την έμφυλη ταυτότητα ως κοινωνική και συμβολική κατηγορία και συγκροτεί ένα φεμινιστικό λόγο σχολιάζοντας τον βιολογικό ανταγωνισμό που διαπότηζε τον ηγεμονικό και πρωτεύοντα λόγο περί «φυσιολογικών» διατυπώσεων και νοημάτων της έμφυλης – ενσωμάτωσης.

³⁸⁵ Θα προσεγγίσουμε το σώμα ως φορέα που εκφράζει σημασίες και αντανakλά συμβολισμούς. Το σώμα ως πηγή αξιών και πεποιθήσεων του πολιτισμού ενός λαού. Το σώμα που χειραγωγείται από την εξουσία και πώς αυτό μπορεί να πειθαρχηθεί και γενικά να προσδιοριστεί ως προς τα εκάστοτε κοινωνικά και ιστορικά δεδομένα. Η εξέταση του σώματος και του φύλου θα γίνει σε συνάρτηση με τις ιδιαίτερες πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Ελλάδα την επταετία 1967 – 1974.

³⁸⁶ Η θεωρία του φύλου αναγνωρίζει ισοδύναμο δυναμικό στα δύο φύλα, ενώ παράλληλα δέχεται και τις διαφορές τους. Η θεωρία του φύλου είναι ευρύτερη θεωρία σε σχέση με το φεμινισμό: περιλαμβάνει τον άνδρα, τη γυναίκα και το παιδί. Ερευνά την κοινωνική οργάνωση των διαφορών των δύο φύλων, εγγενών και επίκτητων/κατασκευασμένων. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημάνουμε ότι αυτό που ονομάζουμε φύλο στη γλώσσα μας, στην αγγλική γλώσσα αποδίδεται με δύο διαφορετικούς όρους: ως gender και ως sex. Ο όρος sex αφορά στη βιολογική διαφορά, που διαχωρίζει τους ανθρώπους σε δύο κατηγορίες. Σχετίζεται με τη φύση. Αντίθετα ο όρος gender δεν αναφέρεται σε άνδρες και γυναίκες *per se*, αλλά στην ιδεολογική και υλική σχέση μεταξύ τους, η οποία ιστορικά υπήρξε μία άνιση σχέση. Δεν είναι ένα βιολογικό δεδομένο, αποτέλεσμα των διαφορετικών σεξουαλικών χαρακτηριστικών των δύο φύλων (sexes). Το gender θεωρείται μία σύλληψη και κατόπιν κατασκευή, η οποία διαμορφώνει και τελικά περιορίζει τους ποικίλους τρόπους ύπαρξης του ανθρώπου, άνδρα και γυναίκας. Είναι το αποτέλεσμα μίας κοινωνικής διαδικασίας υποταγής, μία κοινωνικά κατασκευασμένη ανισότητα ανάμεσα στον άνδρα και τη γυναίκα. Ο όρος gender θα μπορούσε ενδεχομένως να αποδοθεί στην ελληνική γλώσσα με τον όρο γένος (ανδρικό και γυναικείο γένος, ως προϊόντα του ανθρώπινου μυαλού, όχι της φύσης). Οι υποστηρικτές της θεωρίας του φύλου μπερδεύουν το αίτιο με το αιτιατό: τα παιδιά δεν παίζουν με διαφορετικά παιχνίδια επειδή υπόκεινται σε «στερεότυπα φύλου», αλλά ακριβώς επειδή είναι διαφορετικά, στρέφονται κατά μέσο όρο σε διαφορετικές δραστηριότητες. Άλλες μελέτες δείχνουν ότι, κατά μέσον όρο, ο εγκέφαλος των κοριτσιών ωριμάζει στην εφηβεία δύο χρόνια νωρίτερα από τον εγκέφαλο των αγοριών. Επιθετικότητα, διακινδύνευση, σεξουαλικότητα: αυτοί είναι οι τρεις τομείς στους οποίους παρατηρούνται σημαντικές διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών. Αυτές οι διαφορές υπάρχουν. Μπορούν είτε να μεγεθυνθούν είτε να απορριφθούν από τον πολιτισμό. Έτσι ορισμένοι πολιτισμοί προσδίδουν αξία στην ανδρική βία, ενώ άλλοι όχι. Κάποιοι επινοούν το πέπλο για να καλύψουν τις γυναίκες, άλλοι τον ιπποτισμό για να καλύψουν την επιθυμία των ανδρών. Πολιτισμός και βιολογία είναι αλληλένδετοι από τόσο παλιά που είναι δύσκολο να τα ξεδιαλύνουμε. Οι έμφυλες ταυτότητες είναι εφευρέσεις του υποκειμένου. Οι ατομικές αυτές εφευρέσεις διατείνονται ότι πρέπει να αντικαταστήσουν τους τυποποιημένους πολιτιστικούς ρόλους που επιβάλλει η κοινωνία. Ο καθένας πρέπει να επινοήσει τη δική του παρτιτούρα. Το παράδοξο είναι ότι, καθώς αποδομείται η δυαδικότητα της έμφυλης διαφοράς, οι ετικέτες πολλαπλασιάζονται. ΛΟΑΤΚΙ+. Ο πραγματικός στόχος κάποιων φεμινιστριών είναι να μετατοπίσουν τον φεμινιστικό αγώνα από τον αγώνα για πραγματική ισότητα στην καταστροφή των ετεροφυλοφιλικών προτύπων. Ότι το αίτημα για ελευθερία μετατρέπεται σε άσκηση γενικευμένης επιτήρησης των αποκλινουσών απόψεων. Παντού, η κουλτούρα της ακύρωσης (cancel

άτομο το οποίο θα πρέπει να διαμορφώσει την προσωπικότητά του χωρίς κάποιο δεδομένο, που να μην εκπορεύεται ούτε από τη φύση, ούτε από τον πολιτισμό³⁸⁷. Φαίνεται, άλλωστε, πως ο σύγχρονος άνθρωπος έχει τέτοια προκατάληψη έναντι των προκαταλήψεων, που δεν αντιλαμβάνεται πως η παράδοση δεν είναι τίποτα άλλο παρά κάποια λύση που επινοήθηκε κάποια ιστορική στιγμή στο παρελθόν, και είχε τέτοια αποτελεσματικότητα ώστε να επιβιώνει στο διάβα του χρόνου.

Γνωρίζουμε από την εμπειρία ότι κανείς δεν μπορεί να ζήσει χωρίς πρότυπα που εκπορεύονται από την κοινωνία και κώδικες συμπεριφοράς. Το πώς συμπεριφερόμαστε είναι άρρηκτα συνδεδεμένο και συνυφασμένο με πολιτισμικούς και ιστορικούς όρους. Σύμφωνα με τον Marshall Sahlins «το να ζεις σύμφωνα με τον πολιτισμό σημαίνει να έχεις την ικανότητα και να γνωρίζεις την ανάγκη να επιτελείς τις σωματικές μας ροπές συμβολικά, σύμφωνα δηλαδή με νοηματοδοτημένους ορισμούς του εαυτού μας και των αντικειμένων της ύπαρξής μας» (2010:131). Για εμάς το σώμα είναι ταυτόχρονα γνώριμο αλλά και ξένο· «είναι 'φυσικά δοσμένο' και ταυτόχρονα προσλαμβάνεται μόνο σε συνάρτηση με πολιτισμικά και κοινωνικά δεδομένα» (Φύλλου, 2014: 28). «Είναι άρρηκτα δεμένο με το νου, αλλά ταυτόχρονα η υλικότητά του συχνά αντιπαράκειται με τις πνευματικές δραστηριότητες» (Παπαηλίου, 2007: 19). Νομίζουμε ότι μας ανήκει, αλλά ξέρουμε ότι ελέγχεται και ρυθμίζεται από πρακτικές και λειτουργίες και επενδύουμε σ' αυτό για να εξασφαλίσουμε μια αποδεκτή εικόνα του εαυτού προς τα έξω.

Για την περίοδο που ερευνούμε, οι μαθητές κατά τη τέλεση των γυμναστικών επιδείξεων, προσάρμοζαν τις σωματικές τους λειτουργίες και τις συμπεριφορές με βάση το φύλο τους, στο πλαίσιο των πολιτισμικών δεδομένων της εποχής και των πολιτικών που καθόριζε η εξουσία, δηλαδή, το καθεστώς της Χούντας. Στο σημείο αυτό κρίνουμε σκόπιμο να αναφέρουμε το γεγονός ότι η απαίτηση για την ισότιμη πρόσβαση της γυναίκας στην εκπαίδευση και στην άθληση ήταν ζητούμενο που ωριμάζε από πολύ νωρίς στην ελληνική κοινωνία. Ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα βασικό αίτημα της κοινωνίας και των εκπαιδευτικών ήταν η πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση, που θα

culture), επιτίθεται με σφοδρότητα εναντίον όσων ασκούν κριτική στη θεωρία του φύλου. Η έσχατη ειρωνεία συνίσταται στο ότι η απελευθέρωση από τη βιοεξουσία του κράτους, μετατρέπεται σε αίτημα αναγνώρισης από το κράτος (Καραμπελιάς: 2023).

³⁸⁷ Σε αυτή τη μακρά αλυσίδα αποκόλλησης του σύγχρονου ανθρώπου από οτιδήποτε τον καθόριζε στο παρελθόν, το φύλο έρχεται να αποτελέσει έναν ακόμη κρίκο. Ένα ακόμη σταθερό σημείο της ανθρώπινης προσωπικότητας που πρέπει να παραμεριστεί ώστε να διαμορφωθεί ο ευέλικτος «άνθρωπος χωρίς ιδιότητες», ο αυτόνομος από κάθε «ετεροκαθορισμό» νομάς – καταναλωτής, που ορίζεται αποκλειστικά και μόνο από τις επιθυμίες του (Δημητριάδης, 2023: 179).

προϋπέθετε και την παράλληλη παιδαγωγική ανανέωση του σχολείου. Η αναφορά στο ότι «το έθνος και την φυλή δεν αποτελούν μόνον οι άνδρες, αλλά και οι γυναίκες» (Χρυσάφης, 1908: 6) είναι απόδειξη της διάθεσης να αναβαθμιστεί κοινωνικά η γυναίκα. Αν και στους οδηγούς της εποχής αποδιδόταν η πρόβλεψη προσοχή στο να εντατικοποιηθεί η γύμναση των κοριτσιών, η διαφοροποίηση με βάση το φύλο των γυμναστικών ασκήσεων συντηρούνταν, καταδεικνύοντας την αδιαφοροποίητη, σε σχέση με το παρελθόν, κοινωνική θέση της γυναίκας στον κοινωνικό στίβο. Μια πρώτη αλλαγή διαφαίνεται στις μικρότερες ηλικίες, «εν μεν ταις κατωτέραις τάξεσι, όπου η γυμναστική των κοριτσιών ουδόλως διαφέρει από αυτή των αγοριών» (Τσούμας, 2016: 287). Μέσω της σουηδικής, «η γυμναστική ως μέσον αγωγής του έθνους και τελειοποίησης της φυλής και ως απαραίτητον στοιχείον της γυναικείας αγωγής» (Τζοβένης, 1919: 5) θα προετοίμαζε την είσοδο της γυναίκας στην κοινωνική ενσωμάτωση, με ίσους όρους, και αυτό θα επιτυγχανόταν πρώτα μέσα από το δικαίωμα να αθλείται και να ασκείται.

Το βάρος της εφαρμογής της σουηδικής γυμναστικής και των υπόλοιπων γυμναστικών πρακτικών έπεφτε στις πλάτες του εκπαιδευτικού. Ο εκπαιδευτικός έπρεπε να διαχειριστεί με τέτοιο τρόπο το μάθημα, ώστε να επιφέρει απτά αποτελέσματα στο σώμα και το πνεύμα των μαθητών, αφού γνώριζε ότι θα αξιολογούταν άμεσα κατά τις γυμναστικές επιδείξεις από τους παρευρισκόμενους και, φυσικά, μέσω των εκθέσεων πεπραγμένων των γυμναστικών επιδείξεων από τους ανωτέρους του. Στο σημείο αυτό τίθενται μια σειρά από ζητήματα που αφορούν και τον αντίκτυπο των επιδείξεων στα ευαίσθητα σώματα και τον ψυχισμό των μαθητών που τις εκτελούσαν. Ειδικά στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση ως προς την σχέση μαθητών – εκπαιδευτικών στο μάθημα της γυμναστικής, γνωρίζουμε πως μόνο οι πρώτοι είχαν το δικαίωμα καθορισμού των συνθηκών της διδασκαλίας. Αυτή η μονοπώληση εκ μέρους του δασκάλου, αν δεν συνοδευόταν με τις απαραίτητες γνώσεις, μπορούσε να οδηγήσει σε δυσάρεστα αποτελέσματα. Η εξαντλητικές κάποιες φορές προετοιμασίες, καθώς και το παράγγελμα να εκτελεστεί κάποιο είδους σουηδικής άσκησης στα πλαίσια των γυμναστικών επιδείξεων, με συγκεκριμένο τρόπο, υποχρέωνε τον μαθητή να προσαρμοστεί (και μαζί το σώμα του) στις ιδιαιτερότητες της άσκησης. Ανάλογα, μάλιστα, τη σωματική του ικανότητα και την ιδιαιτερότητα του ψυχισμού του κάλλιστα θα μπορούσε να αφαιρεθεί η οποιαδήποτε ευχαρίστηση και πολύ περισσότερο ο μαθητής να οδηγηθεί σε αντίθετα από τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα. Οι αυξημένες απαιτήσεις εκ μέρους της πολιτείας για ένα θέαμα υψηλών απαιτήσεων, πολλές φορές θα

τραυματίζε την αυτοεκτίμηση, την αυτοπεποίθηση των μαθητών με δυσκολίες προσαρμογής στα απαιτητικά αυτά παραγγέλματα και ειδικά την ημέρα των επιδείξεων το άγχος κάποιων μαθητών θα υπήρξε σίγουρα υψηλό, αν δεν κατάφερναν να ανταποκριθούν στα παραγγέλματα του εκπαιδευτικού.

Είναι πολύ πιθανό οι μαθητές να βίωναν το μάθημα της γυμναστικής ως ένα ιδεολογικό εργαλείο του καθεστώτος, που χρησιμοποιούταν συχνά (μέσω των εθνικών επετείων και των επιδείξεων στο τέλος κάθε σχολικής χρονιάς) για να πετύχει τους πολιτικούς του στόχους το καθεστώς. Η αυστηρότητα, η υποχρεωτική προσήλωση στις εγκυκλίους και η επιτήρηση από πλευράς εκπαιδευτικών, δεν άφηναν πολλά περιθώρια να αφουγκραστούν οι τελευταίοι την ανάγκη των μαθητών να αποκτήσουν μια υγιή σχέση με το σώμα τους και να προσδιορίσουν τις ανάγκες τους σε σχέση με τις έξεις που έχουν εκ φύσεως, καθιστώντας το σώμα των μαθητών άγνωστο και ξένο. Η милитарιστικού τύπου ομοιομορφία που συναντάμε στα προγράμματα των γυμναστικών επιδείξεων εγκιβώτιζε το σώμα και το πνεύμα των μαθητών σε μια αδιαπραγμάτευτη και καθορισμένη από το κράτος αντίληψη. Η αντίληψη αυτή πρότασσε το γενικό «καλό» έναντι της ατομικής εξατομικευμένης εκγύμνασης και που σε άλλη περίπτωση θα οδηγούσε στη γνώση του σωματικού εαυτού. Το γεγονός μάλιστα ότι ο ρόλος του μαθητή – εκπαιδευτικού δεν περιορίζεται στις ώρες του σχολείου, αλλά επεκτείνεται και στο υπόλοιπο της ημέρας και εκτός σχολικού περιβάλλοντος, δημιουργεί πειθαρχημένα σώματα και μυαλά ανθρώπων ανελεύθερων και καταπιεσμένων, χωρίς βούληση, που με την πρώτη συγκυρία θα εκτρέπονταν προς το άλλο άκρο, όπως και ιστορικά συνέβη, κατά τη γνώμη μας, την περίοδο της μεταπολίτευσης.

Παρακάτω, μέσα από την ανάλυση των ετήσιων εκθέσεων των σχολικών γυμναστικών επιδείξεων των χωριών της Τήνου, των φωτογραφιών που τις συνόδευαν και των συνεντεύξεων που ακολούθησαν, εντοπίσαμε επιμέρους γεγονότα στα πλαίσια της διεξαγωγής των επιδείξεων, που διαχώριζαν τους μαθητές και τις μαθήτριες με βάση το φύλο και τις σωματικές τους ιδιαιτερότητες και που ανταποκρίνονταν σε κοινωνικές αντιλήψεις, ιδεολογίες και πολιτικές στοχεύσεις που ανάγονται στο καθεστώς.

Μια πρώτη παρατήρηση έχουμε να κάνουμε από το γεγονός ότι στα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης οι μαθητές και οι μαθήτριες δεν γυμνάζονταν την ίδια ώρα και, μάλιστα, η διεξαγωγή του μαθήματος γινόταν από γυμναστή ή γυμνάστρια του ίδιου φύλου. Αυτό μας κάνει να σκεφτούμε ότι τα σώματα των εφήβων μαθητών έχουν αρχίσει να

βρίσκονται σε πλήρη ανάπτυξη και οι διαφοροποιήσεις μεταξύ των εφήβων να γίνονται έκδηλες, τόσο ως προς τη σωματική διάπλαση, όσο και ως προς τη συμπεριφορά. Αυτό προφανώς δε συνέβαινε τα χρόνια της φοίτησης των μαθητών στη δημοτική εκπαίδευση, κατά τα οποία τα σώματά τους θα τα αποκαλούσαμε «ουδέτερα» και αδιαφοροποίητα σχηματικά, τουλάχιστον στις κατώτερες τάξεις του δημοτικού. Αυτές οι φυσικές αλλαγές στα σώματα των παιδιών αντανakλούσαν και ανάλογες συμπεριφορές από πλευράς κοινωνίας, η οποίες νομιμοποιημένες, μέσω των αποφάσεων της πολιτείας, θεωρούσαν φυσική και άρα ηθικά επιβεβλημένη την τοποθέτηση εκπαιδευτικών του ίδιου φύλου ως προς τους μαθητές ή τις μαθήτριες που θα γύμναζαν. Για παράδειγμα, στην ετήσια έκθεση πεπραγμένων του Γυμνασίου Τήνου του σχολικού έτους 1970 – 1971 η διεύθυνση του σχολείου ζητά με θέρμη: *«να διορισθή καθηγήτρια Σωματικής Αγωγής. Ο αριθμός των μαθητριών μας είναι 146. Η τοποθέτησις καθηγητριάς της Σωματικής Αγωγής, εκτός των άλλων, διευκολύνη και το πρόγραμμα των μαθημάτων, διότι εξαιτίας της ελλείψεως καθηγητριάς το μάθημα της Σωματικής Αγωγής γίνεται χωριστά των τμημάτων αρρένων και θηλέων και επιφέρει ανωμαλίαν εις το πρόγραμμα»*³⁸⁸.

Στο Γυμνάσιο Τήνου, σύμφωνα με την γυμνάστρια που τοποθετήθηκε ύστερα από το παραπάνω αίτημα, πριν την είσοδό τους στο χώρο των επιδείξεων και μετά την παρέλαση οι μαθητές συγκεντρώνονταν σε διαφορετικά σημεία με γνώμονα το φύλο τους. Φυσικά και η παράταξη μπροστά στη σημαία και τους επισήμους ακολουθούσε τον ίδιο κανόνα (εικόνα 54).

*«Και εκεί που έρχονταν (οι μαθητές) τους κατένειμα ανάλογα με το τι έπρεπε να κάνουν στο χώρο των γυμναστικών επιδείξεων. Μπορεί να ήταν αίθουσες ας πούμε. Τους συγκεντρώνω όλους. Να, σε δύο αίθουσες. Εδώ τα κορίτσια, εκεί τα αγόρια, μέσα στο χώρο του σχολείου κι όταν ήταν η ώρα που θα παρουσιάζονταν, θα βγαίνανε. [...] Έκαναν πρώτα μια εμφάνιση τα παιδιά με τη σημαία. Πήγαιναν (μετά την παρέλαση) σε άλλο σημείο τα αγόρια, σε άλλο τα κορίτσια»*³⁸⁹.

³⁸⁸ Βλ. *Ετήσια έκθεσις πεπραγμένων Γυμνασίου Τήνου σχολικού έτους 1970- 1971*, ανέκδοτα έγγραφα των Γ.Α.Κ., Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 14, υποφάκελος 6.

³⁸⁹ Από τη συνέντευξη της Ε. Γκίζη-Μαρμάνη.

Εικόνα 54 Γυμναστικές επιδείξεις (περίπου 1969-1971) Γυμνασίου Τήνου: Παράταξη με βάση το φύλο³⁹⁰.

Όπως φαίνεται και στην εικόνα 54, εκτός από την ηλικία ή το ύψος ως κριτήρια για το ποια παιδιά θα προπορεύονταν στην παρέλαση, ήταν και το φύλο. Από το σύνολο του φωτογραφικού υλικού που διαθέτουμε, μπορούμε να συμπεραίνουμε ότι στο Γυμνάσιο προηγούνταν πάντα τα κορίτσια και ακολουθούσαν τα αγόρια, ενώ στην περίπτωση των Δημοτικών Σχολείων του νησιού αυτό δεν ήταν δεδομένο. Θα αρκεστούμε σε δυο αναφορές από τους πληροφορητές, Αικ. Αλβέρτη και Σ. Δεσύπρη:

«Και ξεκινάγαμε, μπαίναμε στη γραμμή τα παιδιά που θα κάναμε γυμναστικές επιδείξεις, κατά τάξεις με τον σημαιοφόρο και τα λοιπά. Στις παρελάσεις μας... έτσι ήταν... πρώτα τα κορίτσια και μετά τα αγόρια, ανά τάξεις»³⁹¹.

«Εμείς, λοιπόν, μπαίναμε στο προαύλιο και κάναμε την παρέλαση. Περνούσαν τα παιδιά που έκαναν παρέλαση. Χώρια είχαμε τα αγόρια, τους αθλητές, και χώρια είχαμε τα κορίτσια. Κάνανε έναν γύρο κι έλεγαν κι ένα τραγούδι για τη σημαία, πατριωτικό τραγούδι»³⁹².

Ο σημαιοφόρος ήταν παραδοσιακά αγόρι, όπως και ο μαθητής που εκφωνούσε τον όρκο. Τον σημαιοφόρο πάντα πλαισίωναν κορίτσια παραστάτες, τουλάχιστον από όσα

³⁹⁰ Βλ. https://m.facebook.com/photo?fbid=719100728849476&set=pcb.3581421421873973&_rdr, [27/5/2023].

³⁹¹ Από τη συνέντευξη της Αικ. Αλβέρτη.

³⁹² Από τη συνέντευξη του Σ. Δεσύπρη.

μαρτυρούν οι φωτογραφίες (εικόνα 55) και οι συνεντεύξεις. Κριτήρια για την επιλογή τους, εκτός των άλλων, ήταν το παράστημά τους.

«Στην παρέλαση τα αγόρια ήταν πρώτα και τα κορίτσια μετά. Για τον σημαιοφόρο ήταν στην κρίση του δασκάλου, που λάμβανε υπόψη τις επιδόσεις των μαθητών, τον χαρακτήρα των παιδιών, το σωματότυπό τους κ.λπ. Ήταν στην κρίση του»³⁹³.

Εικόνα 55 Γυμναστικές επιδείξεις 1967-68 1^ο Δ.Σ. Τήνου: Σημαιοφόρος και παραστάτες³⁹⁴.

Οι επιδείξεις άρχιζαν παραδοσιακά με την εμφάνιση των κοριτσιών που εκτελούσαν είτε ασκήσεις και συνασκήσεις κατόπιν παραγγεμάτων. Ακολουθούσε το πρόγραμμα των αγοριών. Χαρακτηριστικά αναφέρεται το παρακάτω απόσπασμα από την έκθεση του Γυμνασίου Τήνου: «Μετά τούτων ήρχισαν αι Γυμναστικά επιδείξεις πρώτον του τμήματος των θηλέων και μετά του τμήματος των αρρένων Λυκείου και Γυμνασίου»³⁹⁵. Στην περίπτωση των Δημοτικών Σχολείων της Τήνου, η εμφάνιση των παιδιών εξαρτάται

³⁹³ Από τη συνέντευξη του Σ. Δεσύπη.

³⁹⁴ Βλ. Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων 1^ο Δημοτικού Σχολείου Τήνου και Αθλητικών Μαθητικών Αγώνων Δημοτικών Σχολείων Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

³⁹⁵ Βλ. Έκθεσις Γυμναστικών επιδείξεων και αθλητικών αγώνων του Λυκείου και Γυμνασίου Τήνου, Σχολ. έτους 1966-1967, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292.

σίγουρα από την τάξη φοίτησης. Έτσι, προηγούνταν πάντα οι μικρές τάξεις με τις ρυθμικές ασκήσεις και τις παιδιές και ακολουθούσαν οι μεγαλύτερες με τις σουηδικές ασκήσεις, συνασκήσεις και παιδιές. Ωστόσο, σε καμία έκθεση δεν αναφέρεται ξεκάθαρα αν τα παραπάνω εκτελούνταν χωριστά από τα αγόρια και τα κορίτσια.

Τα πράγματα όμως αλλάζουν όταν οι ασκήσεις γίνονται πιο απαιτητικές και προϋποθέτουν τον ανάλογο σωματότυπο. Έτσι, στα πλαίσια των σύνθετων συνασκήσεων και πιο συγκεκριμένα των πυραμίδων, έχουμε να κάνουμε τα εξής σχόλια: ενώ ήταν σε θέση να πραγματοποιήσουν τα κορίτσια απλές μορφές πυραμίδας, όπως και οι συνομήλικοι συμμαθητές τους (εικόνα 56), το σίγουρο είναι πως στις πιο απαιτητικές μορφές πυραμίδων τις πραγματοποιούσαν κυρίως άρρενες μαθητές, εξαιτίας της σωματικής τους ανάπτυξης, στα σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Εικόνα 56 Γυμναστικές επιδείξεις 1967-68 1^ο Δ.Σ. Τήνου: Πυραμίδες αρρένων και θηλέων³⁹⁶.

«Κάναμε συνασκήσεις. Σίγουρα. Και κυρίως κάναμε πυραμίδες, ποιος θα ανέβαινε στην πλάτη του άλλου. Ξεκινούσαν από πέντε στη βάση, μετά τέσσερις και κατέληγαν σε ένα παιδί. Πολύ δύσκολο»³⁹⁷.

³⁹⁶ Βλ. Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων 1^ο Δημοτικού Σχολείου Τήνου και Αθλητικών Μαθητικών Αγώνων Δημοτικών Σχολείων Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

³⁹⁷ Από τη συνέντευξη του Κ. Βελαλόπουλου.

Κρίνοντας από τα προγράμματα των γυμναστικών επιδείξεων των σχολείων της Τήνου, σε ό,τι αφορά τα αγωνίσματα, διαπιστώνουμε πως συμμετείχαν μαθητές και μαθήτριες εξίσου και σε ξεχωριστές κατηγορίες τμήματα αρρένων – θηλέων³⁹⁸.

Υπήρξαν, βέβαια, και περιπτώσεις όπου πραγματοποιούνταν κάποια αγωνίσματα μόνο από αγόρια, λόγω της υψηλής σωματικής καταπόνησης. Για παράδειγμα, στις επιδείξεις του Δ.Σ. Αγάπης Τήνου το 1968 γίνεται επίδειξη του άλματος εις τριπλούν μόνο από τα αγόρια³⁹⁹. Επίσης, στις επιδείξεις του Δ.Σ. Στενής Τήνου το ίδιο έτος, γίνεται ρίψη ελαστικής σφαίρας⁴⁰⁰ και ρίψη επισκύρου, βάρους 1,5 κιλού από αγόρια μόνο⁴⁰¹.

Είναι σημαντικό να προσθέσουμε την αναφορά της γυμνάστριας του Γυμνασίου Τήνου ότι γίνονταν επιδείξεις για τα νεοφανή αγωνίσματα της πετοσφαίρισης και της καλαθοσφαίρισης από τους μαθητές κατά τη διάρκεια των σχολικών γυμναστικών, ως αθλημάτων προς επίδειξη και με περιορισμένη τη χρονική διάρκεια τέλεσής τους.

«Στο Γυμνάσιο κάναμε τα πάντα. Αγώνα βόλεϊ και αγώνα μπάσκετ, που ήταν εκδήλωση των αγοριών στις γυμναστικές επιδείξεις. Ακριβώς. Διαλέγανε ποιο από τα δύο θα κάνουν, γιατί κανείς δεν μπορεί να κάθεται με τις ώρες. Μιλάμε για τρεις ώρες θέαμα.»⁴⁰².

Στο ίδιο πνεύμα επιλέγονταν μαθήτριες προκειμένου να παρουσιάσουν τις ικανότητές τους στον τομέα της ευλυγισίας και της ισορροπίας στην ενόργανη γυμναστική. Πιο συγκεκριμένα, στη δοκό έκαναν ασκήσεις ισορροπίας και επιπλέον, χρησιμοποιούσαν στεφάνια με κορδέλες για να παρουσιάσουν κάποιο θέαμα. Σε τέτοιου είδους επιδείξεις δε συναντήσαμε πουθενά κάποια αναφορά στην οποία να αναγράφεται ότι συνασκούνταν και μαθητές μαζί με τις μαθήτριες (εικόνα 40)

«Θυμάμαι πιο πολύ στεφάνια με κάτι κορδέλες. Τέτοια πράγματα με ενόργανη πάνω στη δοκό. Θυμάμαι τη δοκό, αυτό το θυμάμαι απ' το Γυμνάσιο, διότι δε

³⁹⁸ Σχετικά βλ. σελ. 217 στο Παράρτημα το Πρόγραμμα Γυμναστικών Επιδείξεων 1^{ου} Δημοτικού Σχολείου Τήνου και Αθλητικών Μαθητικών Αγώνων σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

³⁹⁹ Βλ. Πρόγραμμα γυμναστικών επιδείξεων του Δημ. Σχολείου Αγάπης Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

⁴⁰⁰ Με βάση τις εκθέσεις ελαστική σφαίρα ήταν συνηθισμένο να ρίχνουν και τα κορίτσια, λόγω του περιορισμένου βάρους της.

⁴⁰¹ Βλ. Ημερήσιαι Γυμνάσεις τάξεων εκτελεσθείσαι υπό των μαθητών κατά τας Γυμναστικές Επιδείξεις Δημοτικού σχολείου Στενής Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

⁴⁰² Από τη συνέντευξη της Ε. Γκίτζη - Μαρμάνη.

τα πήγαινα καθόλου καλά. Δοκό ισορροπίας πάνω στην οποία γίνονταν ασκήσεις με το ένα πόδι....»⁴⁰³.

Αντίστοιχα η χρήση κινητών και ακίνητων οργάνων που απαιτούσε δύναμη γινόταν από τους άρρενες μαθητές. Αθλήματα, όπως ο ακοντισμός, ασκήσεις στο μονόζυγο, τους κρίκους ή ανέβασμα στον κάθετο στύλο και παιχνίδια, όπως η διελκυστίνδα πραγματοποιούνταν στον χώρο του 1^{ου} Δ.Σ. Τήνου αποκλειστικά από τους μαθητές του Γυμνασίου.

«Υπήρχαν τα μονόζυγα στα οποία κάναμε, τους κρίκους, κάναμε έλξεις, ανάπαυση πάνω στο ψηλό μονόζυγο. [...] (Όταν καταργήθηκαν οι γυμναστικές επιδείξεις) κόπηκαν αυτά.»⁴⁰⁴.

«Στον μονόζυγο μπορούσαν κάποιοι και κάναμε ελβετική, γερμανική. Δηλαδή έκανες αιώρηση και ανέβαινες με τα χέρια πάνω Υπήρχαν και σωλήνες κάθετοι που ανέβαινες. [...] Παίζαμε και το σκοινί. Και διελκυστίνδα παίζαμε. Μόνο τ' αγόρια»⁴⁰⁵.

Κλείνοντας το μέρος των αγωνισμάτων και επειδή γνωρίζουμε ότι οι γυμναστικές επιδείξεις αποτελούσαν ένα θέαμα που αντανακλούσε στο έργο του εκπαιδευτικού, ο τελευταίος έπαιρνε σε κάποιες περιπτώσεις την πρωτοβουλία να επιλέξει τους μαθητές και τις μαθήτριες που θα πραγματοποιούσαν κάποιες απαιτητικές ασκήσεις και αγωνίσματα. Έτσι, απέφευγε ανεπιθύμητους τραυματισμούς ή αποτυχίες κατά τη διάρκεια αυτών και που ως αποτέλεσμα θα είχαν να αμαυρώσουν την εικόνα των γυμναστικών επιδείξεων.

«Η επιλογή των παιδιών για να πραγματοποιήσουν της ασκήσεις αυτές (στα μονόζυγα και στους κρίκους) ήταν επιλογή του γυμναστή σίγουρα. Σίγουρα θα είχαν συμμετοχή (στην επιλογή των μαθητών) και οι δάσκαλοι, γιατί έκαναν και οι δάσκαλοι γυμναστικές επιδείξεις»⁴⁰⁶.

«Ο δάσκαλος έβλεπε και μπορούσε να διακρίνει τα παιδιά. Ο δάσκαλος επέλεγε τα παιδιά από τα σωματικά τους προσόντα (για τα αθλήματα). Δε θα έβαζε μια χοντρούλα... προσπαθούσε να βάλει τις πιο λεπτές»⁴⁰⁷.

⁴⁰³ Από τη συνέντευξη της Μ. Απέργη.

⁴⁰⁴ Από τη συνέντευξη του Εμμ. Απέργη.

⁴⁰⁵ Από τη συνέντευξη του Κ. Βελαλόπουλο.

⁴⁰⁶ Από τη συνέντευξη του Κ. Βελαλόπουλο.

⁴⁰⁷ Από τη συνέντευξη της Αικ. Αλβέρτη.

Οι εθνικοί – ελληνικοί χοροί αποτελούσαν τον τελευταίο σταθμό των σχολικών γυμναστικών επιδείξεων, που μπορούμε να σχολιάσουμε κάποιες διακρίσεις με βάση το φύλο. Κατ' αρχήν θα πρέπει να προσεγγίσουμε τους χορούς όχι μόνο ως μια προσωπική ευχαρίστηση, όπως συμβαίνει στις μέρες μας, αλλά ως ένα κοινωνικό και άρα εθνικό γεγονός. Με τη βοήθεια της μουσικής επιτυγχανόταν η μύηση των συμμετεχόντων ως αποδεκτών μελών της κοινωνίας, ενώ ταυτόχρονα διαιωνίζονταν και οι τοπικές αντιλήψεις που πολλές φορές αφορούσαν και το φύλο,⁴⁰⁸ μαζί και η αίσθηση της κοινής ταυτότητας και γι' αυτόν το λόγο αποτελούσαν βασικό στοιχείο κάθε επίσημης γιορτής. Ήταν επομένως πολύ λογική η συμπερίληψή τους στο πρόγραμμα των σχολικών γυμναστικών επιδείξεων. Ως προς την ιδεολογική, μάλιστα, παράμετρο που αφορά την ύπαρξη των παραδοσιακών χορών στο πρόγραμμα των γυμναστικών επιδείξεων, επιχειρείται, θα λέγαμε, η ανασύσταση μιας εικόνας του σώματος μέσω των παραδοσιακών χορών που εξυπηρετεί την αίσθηση του συν-ανήκειν, μέσω της αίσθησης της διαχρονικής ελληνικότητας, συνδεδεμένης με τον τόπο που γεννά τους κατά τόπους χορούς των Ελλήνων.

Μια πρώτη γενική διαπίστωση που κάνουμε είναι πως οι εθνικοί – ελληνικοί χοροί χορεύονταν από τις μαθήτριες στη συντριπτική πλειοψηφία των χωριών της Τήνου. Τα προγράμματα των γυμναστικών επιδείξεων της Τήνου επιβεβαιώνουν την παραπάνω διαπίστωση⁴⁰⁹.

Υπήρξαν, όμως, οι σχολικές γυμναστικές επιδείξεις στα χωριά του Αρνάδου και του Πύργου το σχολικό έτος 1967- 1968, κατά τις οποίες χόρεψαν χορούς από κοινού μαθητές και μαθήτριες. Ο Διευθυντής του Δ.Σ. Σμαρδάκιτου, Θ. Παπανδρέου, αναγράφει στην έκθεσή του προς τους ανωτέρους του: «Τέλος εχορεύθησαν υπό πάντων των μαθητών

⁴⁰⁸ Για παράδειγμα, στο χωριό Υστέρνια της Τήνου οι γυναίκες συμμετείχαν μόνο σε όσους χορούς τους γινόταν επιτρεπτό. Χόρευαν σε μεικτούς χορούς, κατά σειρά ηλικίας ανάμεσα στους άντρες ή παρεμβαλλόταν ένα παιδί με το οποίο υπήρχε συγγένεια. <https://www.topoikaitropoi.gr/politistika/i-thesi-tis-ginekas-ston-paradosiako-choro/>, [4/6/2023].

⁴⁰⁹ Ενδεικτικά αναφέρουμε τα παρακάτω προγράμματα, όπου είναι ξεκάθαρη η συμμετοχή αποκλειστικά των θηλέων στους χορούς: *Πρόγραμμα Γυμναστικών επιδείξεων και αθλητικών αγώνων του Γυμνασίου Τήνου σχολ. έτους 1967-68*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292. *Πρόγραμμα Γυμναστικών Επιδείξεων του Σχολείου Τριαντάρου Τήνου σχολ. έτους 1967-1968*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526. *Έκθεσις τελέσεως Γυμναστικών επιδείξεων Αρνάδου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

διάφοροι εθνικοί χοροί»⁴¹⁰. Στην αντίστοιχη έκθεσή της η διευθύντρια του Δ.Σ. Πύργου, Μ. Δωρίζα, αναφέρει πως: «Μετά την λήξιν των αγωνισμάτων μαθηταί και μαθήτριάι εχόρευσαν ωραίους εθνικούς χορούς ελληνικούς χορούς (Τσάμικο, Ροδίτικο, Μακεδονίας, Τράτας, Κερκυραϊκόν)⁴¹¹».

Τέλος, στα πλαίσια της έρευνας μας για το φύλο θα θέλαμε να εστιάσουμε στη γλώσσα που χρησιμοποιούν οι εκπαιδευτικοί στις εκθέσεις τους, μέσω της οποίας προσδιορίζεται το κοινωνικό στερεότυπο, ή αλλιώς η ιδανική εικόνα που συνοδεύεται και με το ανάλογο λεξιλόγιο τους προς μαθητές και τις μαθήτριες των σχολείων της Τήνου. Φυσικά και είναι εν γνώσει των εκπαιδευτικών η πλήρης συμμόρφωσή τους προς μια εικόνα των μαθητών σύμφωνη με τις αντιλήψεις του καθεστώτος. Η συντηρητική ανδροκρατική ελληνική κοινωνία της δεκαετίας του '60 αντανakλάται στις γλωσσικές αναπαραστάσεις που αντιμετωπίζουν τον νεαρό μαθητή με την ανάλογη ανδροπρέπεια. Έτσι, οι πιο συνηθισμένες φράσεις που συνοδεύουν την παρουσία των νεαρών μαθητών στο χώρο των επιδείξεων είναι το «αρρενωπό», «ανδροπρεπές», «υπερήφανο» και «ελληνοπρεπές» παράστημα. Ο διευθυντής του 2^{ου} Δ.Σ. Τήνου, Ν. Βιδάλης, στην έκθεσή του αναφέρει: «Εντύπωσιν ιδιαίτεραν προεκάλεσεν εις τους πολυπληθείς θεατάς το αγέρωχον και Ελληνοπρεπές παράστημα της μαθητιώσης νεολαίας»⁴¹². Κατά τον ίδιο τρόπο, στην έκθεση των γυμναστικών επιδείξεων το έτος 1971 του Γυμνασίου Τήνου: «Ιδιαίτεραν επιτυχίαν είχεν το τμήμα ανωτέρου κύκλου θηλέων, διότι η φύσις των ασκήσεων και η χάρις με την οποίαν εξετελέσθησαν [...] και οι άρρενες του ανωτέρου κύκλου εξέπληξαν με το ανδροπρεπές παράστημα...»⁴¹³. Στο χωριό της Στενής, κατά το σχολικό έτος 1967 – 1968: «Οι θεαταί καταχειροκρότησαν τους μαθητάς, οι οποίοι με αρρενωπόν παράστημα, ωραίον βηματισμόν και ζωντανόν χαιρετισμόν διήλθον έμπροσθέν των...»⁴¹⁴.

⁴¹⁰ Βλ. Έκθεσις τελέσεως Γυμναστικών Επιδείξεων του 1/θέσιου Δημοτικού Σχολείου Σμαρδακίτου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

⁴¹¹ Βλ. Έκθεσις Περί των Γυμναστικών Επιδείξεων του Δ.Σ. Πύργου Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

⁴¹² Βλ. Ειδική έκθεσις τελέσεως των ετήσιων γυμναστικών επιδείξεων 2ου Δ.Σ. Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

⁴¹³ Βλ. Ετήσια έκθεση πεπραγμένων Γυμνασίου Τήνου Σχολικού Έτους 1970-1971, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 14, υποφάκελος 6.

⁴¹⁴ Βλ. Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων Δημοτικού Σχολείου Στενής Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Όσον αφορά τη γλώσσα με την οποία αναπαρίστανται οι μαθήτριες, γνωρίζουμε ότι αυτή ορίζεται από την οπτική γωνία του άντρα και σε σχέση μ' αυτόν. Η ταυτότητα των μαθητριών, δηλαδή, στοιχειοθετείται εξαρτώμενη από την αντρική ταυτότητα. Στα πλαίσια των γυμναστικών επιδείξεων η εμφάνιση των κοριτσιών χαρακτηρίζεται με δύο λέξεις: τη ζωηρότητα και τη χάρη. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, το 2^ο Δ.Σ. Τήνου, στην έκθεση του οποίου κατά το έτος 1968 γίνεται λόγος για την προσπάθεια που κατέβαλαν οι μαθήτριες: «Άπασαι οι ασκήσεις αλλά και οι χοροί εξετελέσθησαν με ζωηρότητα, χάριν, ενθουσιασμόν, τάξιν και ακρίβειαν»⁴¹⁵.

Τα στερεότυπα της εποχής εκείνης, επιβιώνουν μέχρι και τις μέρες μας⁴¹⁶. Αυτό συμβαίνει συνήθως σε μη αστικές περιοχές, όπου οι διαφορετικοί ρόλοι των φύλων στις κοινωνικές πτυχές της ζωής είναι πιο ξεκάθαροι και αυστηρά προσδιορισμένοι. Είναι μάλιστα τόσο παγιωμένοι, ώστε οποιαδήποτε «παράβαση» μεταξύ των κοινωνικών ρόλων που επιτελούσαν άνδρες και γυναίκες να θεωρείται παρεξηγήσιμη. Θα αναφέρουμε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μέσα από τις συνεντεύξεις μας. Στο ερώτημα για το αν οι νεαροί μαθητές έπαιρναν μέρος στους παραδοσιακούς χορούς, η πληροφορήτρια μας έδωσε την εξής απάντηση:

«Τα αγόρια δεν κάνανε παραδοσιακούς χορούς. Δε ξέρω. Δε συνηθίζεται. Μη τους θεωρήσουν γυναικωτούς; Δε ξέρω»⁴¹⁷.

⁴¹⁵ Βλ. Ειδική έκθεση τελέσεως των ετήσιων γυμναστικών επιδείξεων 2ου Δ.Σ. Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

⁴¹⁶ Ο χρόνος που χρειάζεται για να αλλάξουν οι αντιλήψεις της κοινωνίας θα τον παρομοιάζαμε με ένα καράβι που στρίβει πολύ αργά και αυτό δε γίνεται τυχαία. Επίσης, δεν μπορεί να υποτιμηθεί η εμμονή εκ μέρους της πλειονότητας να στέκεται με προβληματισμό απέναντι στις αποδομητικές θεωρίες που στοχεύουν να αναφανδόν στα πολιτισμικά στερεότυπα. Ίσως διότι έτσι προστατεύεται το πολιτισμικό κεκτημένο της ζωής και δίνεται ο απαιτούμενος χρόνος ώστε να ζυγιστούν οι νέες αντιλήψεις στις συνειδήσεις των ανθρώπων, αν είναι δηλαδή απλώς χίμαιρες ή αντανακλούν νέες πεποιθήσεις. Γι' αυτό και η πολιτεία δε θα πρέπει να νομοθετεί απολυταρχικά για τέτοιου είδους αλλαγές, αν πρώτα δεν έχει υπάρξει δημόσια διαβούλευση.

⁴¹⁷ Από τη συνέντευξη της Αικ. Αλβέρτη.

Συμπεράσματα

Η καθιέρωση των γυμναστικών επιδείξεων, έστω και δειλά από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, θεωρήθηκε τομή στην ιστορία της εκπαίδευσης και του σχολικού αθλητισμού. Η εξέταση της τέλεσης των γυμναστικών επιδείξεων στα σχολεία πρωτοβάθμιας και μέσης εκπαίδευσης Τήνου κατά τα έτη της επταετούς δικτατορίας αποτελεί ένα μόνο μέρος μιας ευρύτερης θεματικής, η μελέτη της οποίας θα οδηγούσε σε πιο γενικεύσιμα συμπεράσματα για το σύνολο της πορείας τους μέσα στο χρόνο αλλά και του ρόλου τους τόσο στην Τήνο, όσο και στην ευρύτερη περιοχή. Η μελέτη περίπτωσης έγινε σε ιστορικό, λαογραφικό και κοινωνικό επίπεδο και, από τα στοιχεία που συλλέχθηκαν και περιγράφηκαν, οδηγούμαστε στις παρακάτω διαπιστώσεις.

Οι γυμναστικές επιδείξεις στα σχολεία της Τήνου τελούνταν από τα τέλη Μαΐου έως τα τέλη Ιουνίου στο προαύλιο των διδακτηρίων ή σε άλλους τόπους καταλληλότερους από άποψη χώρου και προϋπέθεταν την ανάλογη προετοιμασία εκ μέρους της σχολικής μονάδας και των οικογενειών των μαθητών. Οι προετοιμασίες αφορούσαν κυρίως τις καθημερινές πρόβες, τον ευπρεπισμό των χώρων τέλεσης των γυμναστικών επιδείξεων, την πρόσκληση των αρχών του τόπου και την ενδυματολογική επιμέλεια των συμμετεχόντων. Οι γυμναστικές επιδείξεις τελούνταν με τη παρουσία γονέων, εκπαιδευτικών και ενώπιον της πολιτικής, στρατιωτικής και θρησκευτικής ηγεσίας του τόπου, καθώς επίσης και ενώπιον εκπροσώπων διαφόρων επαγγελματικών κλάδων και φορέων, τόσο από το νησί της Τήνου όσο και από τα μητροπολιτικά κέντρα των Κυκλάδων και των Αθηνών.

Οι επιδείξεις ακολούθησαν τον τρόπο οργάνωσης και το οργανόγραμμα, το οποίο είχε ήδη τεθεί από τη δεκαετία του '20 κι έπειτα, οπότε είχαν δοθεί οι απαραίτητες διευκρινίσεις. Έτσι, στο πρώτο μέρος των επιδείξεων περιλαμβάνονταν παρελάσεις μαθητών, προσευχή, έπαρση σημαίας, όρκος του αθλητή και προσφωνήσεις από τους επισήμους, με συνοδεία εμβατηρίων που άλλοτε παιάνιζε η φιλαρμονική και άλλοτε τραγουδούσαν οι μαθητές κατά την είσοδό τους. Στις ομιλίες τους, οι διευθυντές των σχολείων και οι εκπρόσωποι των αρχών του τόπου εξήραν το ρόλο της Σωματικής Αγωγής στα σχολεία και ενίοτε έβγαζαν πύρινους λόγους υπέρ του καθεστώτος, φροντίζοντας να τη συνδέουν με το ιστορικό παρελθόν.

Στο δεύτερο μέρος του προγράμματος των επιδείξεων περιλαμβάνονταν σουηδικές ασκήσεις, ασκήσεις ρυθμικής γυμναστικής και συνασκήσεις, παιδιές εν είδη αγωνισμάτων, αθλητικοί αγώνες και εθνικοί χοροί προορισμένοι να τονώσουν το εθνικό φρόνημα των συμμετεχόντων. Η έμφαση που δινόταν από τους γυμναστές της μέσης εκπαίδευσης σε πολύπλοκες ή ριψοκίνδυνες ακροβασίες (με τη χρήση σταθερών και κινητών οργάνων) και πυραμίδες αποσκοπούσε στην προαγωγή της τόλμης και της γενναιοψυχίας των ασκούμενων αθλητών και αυριανών πολιτών. Η εκδήλωση έκλεινε με τις βραβεύσεις των αθλητών και την υποστολή της σημαίας με την ανάκρουση του εθνικού ύμνου.

Οι γυμναστικές επιδείξεις αποτελούσαν πεδίο προβολής των ποιοτικών χαρακτηριστικών του σχολείου, την επιτυχία των οποίων καρπώνονταν οι γυμναστές ή οι δάσκαλοι που έθεταν τον εαυτό τους στο επίκεντρο της όλης διαδικασίας. Ως παράγοντες επιτυχίας αναφέρονται κυρίως η προσπάθεια των εκπαιδευτικών, η μεταξύ τους συνεργασία και η πειθαρχία των μαθητών.

Ως κοινωνικές εκδηλώσεις, οι γυμναστικές επιδείξεις επιστρατεύονταν πολιτικά από το καθεστώς, παρέχοντάς τους έντονο ιδεολογικό προσανατολισμό. Η ομοιομορφία στις επιδείξεις και στην παρέλαση των μαθητών με τη σημαία να προηγείται και οι τιμές που ακολουθούσαν προς αυτήν, τα εμβλήματα, ο εθνικός ύμνος, οι ομιλίες των εκπαιδευτικών υπέρ του καθεστώτος επιβεβαιώνουν το μιλιταριστικό πνεύμα και τον ιδεολογικό χαρακτήρα με τα οποία ενδυνάταν το τελετουργικό των γυμναστικών επιδείξεων.

Η φράση «Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών» που κατέληξε να είναι το σύνθημα της επταετούς δικτατορίας και συμπύκνωνε όλα εκείνα τα ιδεολογικά στοιχεία που συνέθεταν την πολιτική του καθεστώτος, δεν προκαλούσε καμία αίσθηση διάκρισης υπέρ του ορθόδοξου δόγματος. Από την πλευρά του καθεστώτος δεν υπήρξε παρέμβαση στη λατρευτική παράδοση των καθολικών της Τήνου, αλλά ούτε και διάκριση που θα μπορούσε να γίνει εμφανής σε μια τόσο μεγάλης έκτασης κοινωνική εκδήλωση, όπως ήταν οι γυμναστικές επιδείξεις. Επιπλέον, δεν παρατηρούνταν στοιχεία ανταγωνισμού μεταξύ των μαθητών διαφορετικού δόγματος κατά τη διάρκεια των αγωνισμάτων, την ανάθεση της σημαίας ή την ανάγνωση του όρκου του αθλητή. Η παρουσία δε των ιερέων και των δύο δογμάτων στα μικτά χωριά ήταν κοινή.

Στα πλαίσια της κοινωνιολογικής – ανθρωπολογικής προσέγγισης των γυμναστικών επιδείξεων των σχολείων της Τήνου συμπεραίνουμε ότι οι μαθητές προσαρμόζαν τις σωματικές τους λειτουργίες και συμπεριφορές με βάση το φύλο τους, σε ένα ευρύτερο πλαίσιο που αφορούσε συγκεκριμένα πολιτισμικά δεδομένα της εποχής εκείνης, εναρμονισμένων με τις πολιτικές του καθεστώτος της Χούντας. Η ανάδειξη των έμφυλων στερεότυπων, που θέλουν τις μαθήτριες να έχουν χάρη και να γίνονται κοινωνοί της ελληνικής παράδοσης και τους μαθητές να αποτελούν σύμβολα αρρενωπότητας, ανδροπρεπούς συμπεριφοράς, υπερηφάνειας και γενναιότητας, είναι διακριτή τόσο μέσω των παρελάσεων, όσο και των λοιπών ενεργειών που επιτελούσαν οι μαθητές και οι μαθήτριες κατά την διάρκεια των επιδείξεων.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον θα αποτελούσε η συγκριτική μελέτη της μορφής των γυμναστικών επιδείξεων στο νησί της Τήνου, σε χρονικές περιόδους λίγο πριν και μετά τη πτώση του απριλιανού καθεστώτος. Η εξέταση επίσης άλλων μειονοτικών θρησκευτικών πληθυσμών, όπως εκείνη των μουσουλμάνων της Θράκης, την περίοδο που ερευνήσαμε συνεπικουρεί στην εκ βάθέων προσέγγιση ως προς τη στάση του καθεστώτος απέναντι σ' αυτές τις κοινότητες.

Βιβλιογραφία

Α. Πηγές

Έντυπες πηγές

Αθλητικάί εκδηλώσεις μαθητών Μ.Ε. σχολ. έτους 1968-1969, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 101.

Αθλητική ιστορία δύο ετών: 4 Αυγούστου 1936- 4 Αυγούστου 1938, εκδόσεις Πυρσός.

Αναγκαστικός Νόμος 127/1967, *Περί αναδιοργάνωσης του εξωσχολικού αθλητισμού, τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των περί φιλάθλου ιδιότητος νόμων και άλλων τίνων διατάξεων*, Εφημερίς της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 148/Α/31-8-1967, τεύχος Α').

Αναγκαστικός Νόμος 129/1967, *Περί Οργάνωσης και Διοικήσεως της Γενικής Εκπαιδεύσεως και άλλων τινών διατάξεων*, Εφημερίς της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 163/25-09-1967).

Αναγκαστικός Νόμος 576/1968, *Περί κινήτρων υπέρ του Αθλητισμού*, Εφημερίς της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 225/28-9-1968, τεύχος Α').

Αναγκαστικός Νόμος 59/1967, *Περί καταργήσεως του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου*, Εφημερίς της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 110/30-6-1967, τεύχος Α').

Ανώνυμος (1969). «25η Μαρτίου 1821», *Διδασκαλικόν Βήμα*, φύλλο 646, 25 Μαρτίου, σ. 2.

Ανώνυμος (1973). «Γυμναστικά επιδείξεις», *Φωνή της Χαλκιδικής* (Πολύγυρος), φύλλο 1046, 24 Ιουνίου, σ. 2.

Ανώνυμος (2013). «Η απογραφή του πληθυσμού της Τήνου του έτους 2011», *Τηνιακά Μηνύματα* (Τήνος), φύλλο 345, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2013, σ. 8-10.

Αποτελέσματα Αγωνισμάτων μαθητών Δημ. Σχολείου Αγάπης Τήνου σχολ. έτους 1967-68, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Αποτελέσματα Αγωνισμάτων μαθητών Δημ. Σχολείου Κώμης Τήνου σχολ. έτους 1967-68, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Απόφαση του ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ 712,31/194/9681/19-9-1975.

Βασιλικό Διάταγμα 702/1969, *Περί του ωρολογίου και αναλυτικού προγράμματος των μαθημάτων του Δημοτικού Σχολείου*, Εφημερίς της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 218/31-10-1969, τεύχος Α').

Βασιλικό Διάταγμα, *Περί κανονισμού του προγράμματος της διδακτέας γυμναστικής εν τοις σχολείοις της δημοτικής και μέσης εκπαίδευσεως*, Εφημερίς της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 144/30-06-1909, τεύχος Α').

Βασιλικό διάταγμα, *Περί εισαγωγής εν μεν τω Εθνικό Πανεπιστήμιω της οπλασκίας, εν δε τοις κατωτέροις εκπαιδευτηρίοις της γυμναστικής*, Εφημερίς της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 19/18-12-1862, τεύχος Α').

Βασιλικό διάταγμα, *Περί της διδασκαλίας της Γυμναστικής εν τοις σχολείοις της Δημοτικής και Μέσης Εκπαίδευσεως και εν τοις Διδασκαλείοις εκατέρου φύλου*. Εφημερίς της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 255/20-11-1899, τεύχος Α').

Βασιλικό διάταγμα, *Περί του κανονισμού των Ελληνικών σχολείων και γυμνασίων*. Εφημερίς της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 87/31-12-1836, τεύχος Α').

Βασιλικό Διάταγμα, *Περί των γραπτών γυμνασμάτων των μαθητών των Γυμνασίων και Ελλην. Σχολείων*, Εφημερίς της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 104/26-8-1896, τεύχος Α').

Βιβλίο Πιστοποιητικών Σπουδής Δ.Σ. Αγάπης Τήνου (1957-1977). Αρχείο Δ.Σ. Εξωμβούργου Τήνου.

Βιβλίο Πιστοποιητικών Σπουδής Δ.Σ. Σκαλάδου Τήνου. Αρχείο Δ.Σ. Εξωμβούργου Τήνου.

Βιβλίο Πιστοποιητικών Σπουδής Δ.Σ. Στενής Τήνου (1965-1972). Αρχείο Δ.Σ. Εξωμβούργου Τήνου.

Βιβλίο Πιστοποιητικών Σπουδής Δ.Σ. Φαλατάδου Τήνου (1973-1977). Αρχείο Δ.Σ. Εξωμβούργου Τήνου.

Βιβλίο Πιστοποιητικών Σπουδών Δ.Σ. Κτικάδου Τήνου (1961-1974). Αρχείο Δ.Σ. Εξωμβούργου Τήνου.

- Βιβλίο Πιστοποιητικών Σπουδών Δ.Σ. Σμαρδάκιτου Τήνου (1952-1976). Αρχείο Δ.Σ. Εξωμβούργου Τήνου.
- Βιβλίο Πιστοποιητικών Σπουδών Δ.Σ. Τριποτάμου Τήνου (1963-1977). Αρχείο Δ.Σ. Εξωμβούργου Τήνου.
- Γυμναστικόν Πρόγραμμα του Δ.Σ. Καρδιανής Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.
- Γυμναστικόν Πρόγραμμα του Δ.Σ. Φαλατάδου Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.
- Εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 1388/25/19-5-1969, *Γυμναστικά επιδείξεις*.
- Εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 1934/41/6-10-1967, *Σύστασις περί προμηθείας της Παιδαγωγικής Εγκυκλοπαιδείας, Περί χορηγήσεως αναρρωτικών αδειών, Περί γυμναστικών επιδείξεων σχολικών αγώνων κ.λπ.*
- Εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 20/29-3-1974, *Λειτουργία Σεμιναρίων Επιμορφώσεως Λειτουργών Σωματικής Αγωγής*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 437.
- Εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 2464/41/23-10-1969, *Περί του τρόπου διδασκαλίας του μαθήματος της Σωματικής Αγωγής*.
- Εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 2465/29-10-1969, *Περί σύνταξης εβδομαδιαίων προγραμμάτων λειτουργίας των σχολείων*.
- Εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 3/16-1-1973, *Σημασία των Κατηχητικών Σχολείων*, ανέκδοτα έγγραφα των Γ.Α.Κ., Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 327.
- Εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 3100/13-12-1969, *Περί του τρόπου παρελάσεως σχολείων, Προμήθεια βιβλίων, Παρακολούθησις κινηματογραφικής ταινίας*.
- Εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 32374/24-3-1973, *Περί Εκθέσεις τελέσεως Γυμναστικών Επιδείξεων*.

- Εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 53/1-10-1973, *Χαιρετιστήριος εγκύκλιος προς μαθητάς Μ.Ε. επί τη ενάρξει των μαθημάτων*, ανέκδοτα έγγραφα των Γ.Α.Κ., Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 327.
- Εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 55/3-10-1973, *Ευπρεπής εμφάνιση μαθητών*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 327.
- Εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 58/8-10-1969, *Χαιρετιστήριος εγκύκλιος προς μαθητάς Μ.Ε. επί τη ενάρξει των μαθημάτων*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 327.
- Εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 65710/16-5-1967. *Περί σκοπών του σχολείου και των καθηκόντων διδασκόντων και διδασκομένων.*
- Εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 65966/67/13-5-1968, *Περί αμφιέσεως και κόμης των μαθητών.*
- Εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 705/3/17-3-1970, *Περί της τοπικής οργάνωσης τοπικών παιδαγωγικών συνέδριων Σωματικής Αγωγής.*
- Εγκύκλιος ΥΠ.Ε.Π.Θ., αριθ. 9/14-2-1974, *Οδηγία*, ανέκδοτα έγγραφα των Γ.Α.Κ., Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 327.
- Ειδική έκθεσις τελέσεως των ετήσιων γυμναστικών επιδείξεων 2^{ου} Δ.Σ. Τήνου σχολικού έτους 1967-1968*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.
- Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων 1^{ου} Δημοτικού Σχολείου Τήνου και Αθλητικών Μαθητικών Αγώνων Δημοτικών Σχολείων Τήνου σχολ. έτους 1967-1968*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.
- Έκθεσις Γυμναστικών επιδείξεων Γυμνασίου Τήνου Σχολ. Έτους 1971-1972*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292.
- Έκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων Δημοτικού Σχολείου Κάμπου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968*, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Εκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων Δημοτικού Σχολείου Στενής Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Εκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων και Αγώνων του Δημοτικού Σχολείου Καρυάς Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Εκθεσις Γυμναστικών επιδείξεων και αθλητικών αγώνων του Λυκείου και Γυμνασίου Τήνου, Σχολ. έτους 1966-1967, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292.

Εκθεσις Γυμναστικών επιδείξεων Μικτού Γυμνασίου Τήνου Σχολ. έτους 1970-1971, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292.

Εκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων Μον/σίου Δημοτ. Σχολείου Τριποτάμου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Εκθεσις Γυμναστικών Επιδείξεων του Α.Σ. Καλλονής Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Εκθεσις γυμναστικών επιδείξεων του Δημοτικού Σχολείου Μαρλά Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Εκθεσις Περί των γενομένων γυμναστικών επιδείξεων και αθλητικών αγώνων του Γυμνασίου Τήνου, σχολ. Έτους 1968-69, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 101.

Εκθεσις Περί των Γυμναστικών επιδείξεων και αθλητικών αγώνων του Γυμνασίου Τήνου, Σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292.

Εκθεσις Περί των Γυμναστικών επιδείξεων και αθλητικών αγώνων του Γυμνασίου Τήνου, Σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292.

Εκθεσις Περί των Γυμναστικών Επιδείξεων του Δ.Σ. Καρδιανής Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Εκθεσις Περί των Γυμναστικών Επιδείξεων του Δ.Σ. Πύργου Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Εκθεσις Περί των Γυμναστικών Επιδείξεων του Δ.Σ. Φαλατάδου Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Εκθεσις Περί των Γυμναστικών Επιδείξεων του Σχολείου Τριαντάρου Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Εκθεσις τελέσεως Γυμναστικών επιδείξεων Αρνάδου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Εκθεσις τελέσεως Γυμναστικών Επιδείξεων Δημ. Σχολείου Αγάπης Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Εκθεσις τελέσεως Γυμναστικών Επιδείξεων Δημ. Σχολείου Κώμης Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Εκθεσις τελέσεως Γυμναστικών Επιδείξεων Δημ. Σχολείου Σκαλάδου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Εκθεσις τελέσεως Γυμναστικών Επιδείξεων Ιδ. Δημ. Σχολείου Λουτρών Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Έκθεσις τελέσεως Γυμναστικών επιδείξεων μαθητών και μαθητριών του Δημ. Σχολείου Υστερνίων Τήνου κατά το σχολ. έτος 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Έκθεσις τελέσεως Γυμναστικών Επιδείξεων του Ι/θέσιου Δημοτικού Σχολείου Σμαρδακίτου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Έκθεσις Τελέσεως Γυμναστικών επιδείξεων των μαθητών του Δημοτικού Σχολείου Κτικιάδου Τήνου κατά το σχολικόν έτος 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Ετήσια έκθεσις πεπραγμένων Γυμνασίου Τήνου Σχολικού Έτους 1968-1969, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 14, υποφάκελος 9.

Ετήσια έκθεσις πεπραγμένων Γυμνασίου Τήνου Σχολικού Έτους 1969-1970, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 14, υποφάκελος 10.

Ετήσια έκθεσις πεπραγμένων Γυμνασίου Τήνου Σχολικού Έτους 1970-1971, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 14, υποφάκελος 6.

Ευχαριστίαι προς τους τακτικούς και έκτακτους ομιλητάς του Κέντρου Επιμορφώσεως Κοινότητας Στενής Τήνου, αρχείο Σ. Απέργη.

Εφημερίδα Εμπρός, φύλλο 1002, 1 Ιουνίου 1948, σ. 2.

Εφημερίδα Εμπρός, φύλλο 1003, 2 Ιουνίου 1948, σ. 3.

Εφημερίδα Εμπρός, φύλλο 1006, 5 Ιουνίου 1948, σ. 2.

Εφημερίδα Κυκλαδικόν Φως (Πειραιάς), φύλλο 198, Ιούνιος 1965, σ.10.

Ημερησία Γύμνασις Δ.Σ. Κτικάδου Τήνου σχολ. έτους 1967-68, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Ημερήσιαι Γυμνάσεις εκτελεσθείσαι υπό των μαθητών κατά τας γυμναστικές επιδείξεις Δημοτικού Σχολείου Σμαρδακίτου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Ημερήσιαι Γυμνάσεις τάξεων εκτελεσθείσαι υπό μαθητριών κατά τας Γυμναστικές επιδείξεις του Ιδ. Δημ. Σχολείου Λουτρών Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Ημερήσιαι Γυμνάσεις τάξεων εκτελεσθείσαι υπό των μαθητών κατά τας Γυμναστικές Επιδείξεις του Δημοτικού Σχολείου Σκαλάδου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Ημερήσιαι Γυμνάσεις τάξεων εκτελεσθείσαι υπό των μαθητών κατά τας Γυμναστικές Επιδείξεις Δημοτικού σχολείου Στενής Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Ημερίσαι γυμνάσεις εκτελεσθείσαι υπό μαθητών κατά τας Γυμναστικές επιδείξεις του Δημοτ. Σχολείου Κάμπου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Λεύκωμα Σχολικών Αγώνων και Γυμναστικών Επιδείξεων 1939, Αθήναι: Έκδοσις Υπουργείου Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας.

Μαθητολόγιο Δ.Σ. Καλλονής Τήνου (1953-1973). Αρχείο Δ.Σ. Εξωμβούργου Τήνου.

Μαθητολόγιο Δ.Σ. Καρδιανής Τήνου. Αρχείο Δ.Σ. Πύργου Τήνου.

Μαθητολόγιο Δ.Σ. Κτικάδου Τήνου (1969-1973). Αρχείο Δ.Σ. Εξωμβούργου Τήνου.

Μαθητολόγιο Δ.Σ. Μαρλά Τήνου. Αρχείο Δ.Σ. Πύργου Τήνου.

- Μαθητολόγιο Δ.Σ. Ποταμιάς Τήνου (1950-1969). Αρχείο Δ.Σ. Εξωμβούργου Τήνου.
- Μαθητολόγιο Δ.Σ. Ποταμιάς Τήνου (1973-1977). Αρχείο Δ.Σ. Εξωμβούργου Τήνου.
- Μαθητολόγιο Δ.Σ. Πύργου Τήνου. Αρχείο Δ.Σ. Πύργου Τήνου.
- Μαθητολόγιο Δ.Σ. Τριποτάμου Τήνου (1956-1976). Αρχείο Δ.Σ. Εξωμβούργου Τήνου.
- Μαθητολόγιο Δ.Σ. Υστερνίων Τήνου. Αρχείο Δ.Σ. Πύργου Τήνου.
- Μαθητολόγιο Δ.Σ. Φαλατάδου Τήνου (1958-1968). Αρχείο Δ.Σ. Εξωμβούργου Τήνου.
- Μαθητολόγιο και βιβλίο Πιστοποιητικών Σπουδής Δ.Σ. Κάμπου Τήνου. Αρχείο Δ.Σ. Εξωμβούργου Τήνου.
- Μαθητολόγιο και Βιβλίο Πιστοποιητικών Σπουδής Δ.Σ. Κώμης Τήνου. Αρχείο Δ.Σ. Εξωμβούργου Τήνου.
- Μαθητολόγιο και Βιβλίο Πιστοποιητικών Σπουδής Δ.Σ. Στενής Τήνου. Αρχείο Δ.Σ. Εξωμβούργου Τήνου.
- Νομοθετικό Διάταγμα 4379, *Περί οργανώσεως και διοικήσεως της Γενικής (Στοιχειώδους και Μέσης) Εκπαιδεύσεως*, Εφημερίς της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 182/24-10-1964, τεύχος Α').
- Νόμος 2476/1920, *Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των νόμων ΒΧΚΑ' και ΓΥΛΗ' περί γυμναστικής* (ΦΕΚ 199/04-09-1920, τεύχος Α').
- Νόμος 5620/1932, *Περί κυρώσεως του 30 Ιουλίου Ν.Δ περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως και κωδικοποιήσεως απάσης της ισχύουσας νομοθεσίας περί Σωματικής αγωγής*, Εφημερίς της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 290/31-08-1932, τεύχος Α').
- Νόμος ΒΧΚΑ', *Περί γυμναστικής και γυμναστικών αθλητικών αγώνων*, Εφημερίς της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 141/12-07-1899).
- Νόμος *Περί δημοτικών σχολείων*. Εφημερίς της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ 11/03-03-1834, τεύχος Α').
- Παράρτημα 124/15-5-1899 της εφημερίδος της Βουλής της Α' Συνόδου της ΙΕ' βουλευτικής περιόδου, *Νομοσχέδιον περί δημοτικής εκπαιδεύσεως*, εν Αθήναις εκ του Εθνικού τυπογραφείου και λιθογραφείου 1899, σ. 346.

Περί τροποποιήσεως του ήδη υφιστάμενου καθεστώτος γυμναστικών επιδείξεων – παρελάσεων και Σχολικών πρωταθλημάτων, αρχείο Ίωνα Ιωαννίδη.

Πίναξ ημερήσιων γυμνάσεων μετά παιδιών και αγωνιστικής με τας επιδόσεις των μαθητών, εκτελεσθεισών κατά την ημέραν των γυμναστικών επιδείξεων του σχολείου Πύργου Τήνου σχολ. έτους 1967-68, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Πρακτικά Δ.Σ. του Σ.Ε.Γ.Α.Σ., (3/22-1-1970).

Πρέκας, Γρηγόριος (1971). «21^η Απριλίου», *Κυκλαδικόν Φως* (Πειραιάς), φύλλο 277, Ιούλιος 1971, σ.7.

Πρόγραμμα Γυμναστικών Επιδείξεων 1^{ου} Δημοτικού Σχολείου Τήνου και Αθλητικών Μαθητικών Αγώνων σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Πρόγραμμα Γυμναστικών επιδείξεων 2/θέσιου Δημοτικού Σχολείου Πύργου Τήνου σχολ. έτους 1967-68, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Πρόγραμμα γυμναστικών επιδείξεων 2^{ου} Δημ. Σχολείου Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Πρόγραμμα Γυμναστικών επιδείξεων Δ.Σ. Σμαρδακίτου Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Πρόγραμμα Γυμναστικών επιδείξεων Δημοτ. Σχολείου Κάμπου Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Πρόγραμμα Γυμναστικών Επιδείξεων Δημοτικού Σχολείου Στενής Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

- Πρόγραμμα Γυμναστικών επιδείξεων και αθλητικών αγώνων του Γυμνασίου Τήνου σχολ. έτους 1967-68, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292.*
- Πρόγραμμα Γυμναστικών επιδείξεων Μικτού Γυμνασίου Τήνου σχολ. έτους 1970-71, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292.*
- Πρόγραμμα Γυμναστικών επιδείξεων Μικτού Γυμνασίου Τήνου σχολ. Έτους 1971-1972, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 292.*
- Πρόγραμμα Γυμναστικών Επιδείξεων Μον/σίου Δημοτ. Σχολείου Τριποτάμου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.*
- Πρόγραμμα Γυμναστικών επιδείξεων τάξεων Α' και Β' 2^{ου} Δ.Σ. Τήνου σχολικού έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.*
- Πρόγραμμα Γυμναστικών επιδείξεων του 1/θεσίου Δημοτικού Σχολείου Καρυάς Τήνου και αθλητικών αγώνων σχολ. έτους 1967-68, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.*
- Πρόγραμμα Γυμναστικών Επιδείξεων του Δ.Σ. Καλλονής Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.*
- Πρόγραμμα γυμναστικών επιδείξεων του Δημ. Σχολείου Αγάπης Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.*
- Πρόγραμμα Γυμναστικών επιδείξεων του Δημ. Σχολείου Κώμης Τήνου σχολ. έτους 1967-68, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.*

Πρόγραμμα Γυμναστικών Επιδείξεων του Σχολείου Τριαντάρου Τήνου σχολ. έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Πρόγραμμα ετησίων Γυμναστικών Επιδείξεων Δημοτικού Σχολείου Υστερνίων Τήνου κατά το σχολικόν έτους 1967-1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Πρόγραμμα ημερησίας Γυμνάσεως μαθητών Δ', Ε', ΣΤ' τάξεων Δημοτ. Σχολείου Τριαντάρου Τήνου σχολ. έτους 1967-68, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Πρόσκλησις Δ.Σ. Κώμης Τήνου σχολ. έτους 1967-68, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Πρόσκλησις 1^{ου} Δημοτικού Σχολείου Τήνου σχολ. έτους 1967-68, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Πρόσκλησις 2/θέσιου Δημοτικού Σχολείου Πύργου Τήνου σχολ. έτους 1967-68, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Πρόσκλησις Δ.Σ. Σμαρδακίτου Τήνου σχολ. έτους 1967-68, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Πρόσκλησις Μονοθέσιου Δ.Σ. Τριποτάμου Τήνου, 29 Μαΐου 1968, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 526.

Σκλάβου, Αικατερίνη (1969). 21^η Απριλίου 1967, ομιλία για τη 2^η επέτειο της 21^{ης} Απριλίου 1967, αρχείο Αικατερίνης Σκλάβου (Ενορία Αγίου Ζαχαρία Καλλονής Τήνου).

Στοιχεία λειτουργίας του Γυμνασίου Τήνου και προτάσεις δια την βελτίωσιν της λειτουργίας αυτού Σχολ. έτους 1973-1974, ανέκδοτα έγγραφα των Γενικών Αρχείων του Κράτους

(Γ.Α.Κ.), Ερμούπολη Σύρου, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, φάκελος 14,
υποφάκελος 2.

Ηλεκτρονικές πηγές

<http://wikimapia.org/3745369/el/%CE%A4%CE%AE%CE%BD%CE%BF%CF%82>,
[11/3/2023].

<https://atexnos.gr/%CF%84%CE%B1-%CF%80%CF%81%CF%8E%CF%84%CE%B1-%CE%BC%CE%AD%CF%84%CF%81%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CF%80%CF%81%CE%B9%CE%BB%CE%B9%CE%B1%CE%BD%CE%AE%CF%82-%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CF%84%CE%B1%CF%84%CE%BF/>, [17/4/2023].

<https://athletestories.gr/1821-2021/hounta/>, [8/4/2023].

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B9%CE%B5%CF%80%CE%AF%CF%83%CE%BA%CE%BF%CF%80%CE%BF%CF%82_%CE%99%CE%B5%CF%81%CF%8E%CE%BD%CF%85%CE%BC%CE%BF%CF%82_%CE%91%C2%B4, [19/3/2023].

<https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A4%CE%AE%CE%BD%CE%BF%CF%82>,
[11/3/2023]

[https://el.wikisource.org/wiki/%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CE%B1%CF%80%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%AE_2011_\(de_facto\)/%CE%A0%CE%B5%CF%81%CE%B9%CF%86%CE%B5%CF%81%CE%B5%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AE_%CE%95%CE%BD%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1_%CE%A4%CE%AE%CE%BD%CE%BF%CF%85](https://el.wikisource.org/wiki/%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CE%B1%CF%80%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%AE_2011_(de_facto)/%CE%A0%CE%B5%CF%81%CE%B9%CF%86%CE%B5%CF%81%CE%B5%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AE_%CE%95%CE%BD%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1_%CE%A4%CE%AE%CE%BD%CE%BF%CF%85), [11/3/2023] .

https://m.facebook.com/photo?fbid=719100728849476&set=pcb.3581421421873973&_rd_r, [27/5/2023].

<https://sannicolo.gr/archiepiskopi-naxou-tinou/>, [26/3/2023].

<https://sannicolo.gr/oi-enories-tis-simera/>, [26/3/2023].

<https://tinosecret.gr/mithologia-proistoria/>, [19/3/2023].

<https://tinosecret.gr/morfologia/>, [11/3/2023]

<https://tinorunningexperience.gr/%CF%87%CE%AC%CF%81%CF%84%CE%B7%CF%82-%CF%84%CE%AE%CE%BD%CE%BF%CF%85/>, [11/3/2023].

<https://www.apodytiriakias.gr/athlitika/2014/11/17/panathinaikos-hounta-kai-ouemploy-i-alitheia.aspx>, [8/4/2023].

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=256469357852168&set=p.2564693578521>,
[23/4/2023].

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=3124082874354873&set=gm.3713805655302215>,
[19/3/2023].

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=388576761272981&set=basw>., [23/4/2023].

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=410999389659613&set=gm.2590582397624552>,
[29/4/2023].

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=413855806040638&set=gm.2599433523406106>,
[29/4/2023].

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=4145634738866343&set=gm.4827931490556287>,
[23/4/2023].

https://www.facebook.com/photo/?fbid=653055734725189&set=p.653055734725189&opaqueCursor=Aboqip-NlA3qK7bzmVLXiR5mJfPpvDFqG8Sy6GsKgYcygqv3r2nD2WkIBZnnd18AVqcMZnBV5rVRIS47So29Nmysd5dmSiisRiZtsZ1H7LnXLLqsaofCMWErJyBxyF2UPGyfUrfgNkaz8NFAfePoQeOY645xeKJuKKnyIiKit0Sg8yqS0M4KuLXcETzd0m8A21M2g0ZxVK23F3cP27z7f1T8_nC98c61Az_vCBSFe7wiDvQmuq887qXevcTHE4s0aEKKFxcWCep7aA-yYFQXxepQa5hEas8bMc-, [13/5/2023].

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=710829713009911&set=gm.3548235041859278>,
[1-5-2023] .

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=753788442047371&set=gm.3727111393971641>,
[19/3/2023].

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=945840488845800&set=gm.1266307010052104>,
[29/4/2023]

https://www.facebook.com/photo?fbid=10206317806174028&set=basw.AbrPUSmgYG1n-nWTiO_QPlzPt1, [1-5-2023] .

<https://www.facebook.com/photo?fbid=1069554016474446&set=gm.1409409682408502>,
[3/5/2023].

<https://www.facebook.com/photo?fbid=3099247696838391&set=gm.3687464931269621>,
[29/4/2023].

<https://www.facebook.com/photo?fbid=719100622182820&set=pcb.3581421421873973>,
[13/5/2023].

<https://www.facebook.com/photo?fbid=892306084199241&set=gm.1205738389442300>,
[13/5/2023].

<https://www.facebook.com/photo?fbid=944806082945605&set=gm.4587247794624659>,
[13/5/2023].

<https://www.lesvosnews.net/articles/news-categories/arthra-gnomes-politismos/fakelos-21i-apriliou-politismos-sta-hronia-toy>, [21/4/2023].

[https://www.statistics.gr/news-announcements/-
/asset_publisher/oj6VK3PQ0oCe/content/nws_census_results_booklet_19072022_gr](https://www.statistics.gr/news-announcements/-/asset_publisher/oj6VK3PQ0oCe/content/nws_census_results_booklet_19072022_gr),
[11/3/2023].

<https://www.tinos.biz/genika1.htm>, [11/3/2023].

<https://www.topoikaitropoi.gr/politistika/i-thesi-tis-ginekas-ston-paradosiako-choro/>,
[4/6/2023].

https://www.wikiwand.com/en/Exomvourgo#Media/File:Tinos_by_Giacomo_Franco.jpg,
[19/3/2023].

<https://www.facebook.com/photo?fbid=614912291900926&set=oa.765475073468636>,
[30/6/2023].

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=1549265635169946&set=gm.1936735716342560>
, [30/6/2023].

<https://www.facebook.com/photo?fbid=1549302948499548&set=gm.1936769656339166>
, [30/6/2023].

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=233995480693339&set=gm.2163820730300723> , [30/6/2023].

Β. Βοηθήματα

Frazer, Charles (2006). «Η θρησκευτική μειονότητα των Καθολικών στην Ελλάδα», *Anno Domini*, τόμος II (MMV), Θεσσαλονίκη: εκδόσεις Σταμούλη, σ.19-50.

Hangreaves, John (1986). *Sport, Power and Culture: A Social and Historical Analysis of Popular Sports in Britain*, New York: St. Martin's Press.

Sahlins, Marshall (2010). *Η δυτική ψευδαίσθηση της Ανθρώπινης Φύσης*, Αθήνα: Εκδόσεις Εικοστού Πρώτου.

Αγγελής, Ευάγγελος (2004). *Μεταξική προπαγάνδα και νεολαία: 1936-1940*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, [online] Διαθέσιμο: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/15585>, [5/4/2023].

Αλμπανίδης, Ευάγγελος (2012). «Οι σχολικές γυμναστικές επιδείξεις στην Ελλάδα μέχρι το 1975», *Άθληση και Κοινωνία*, τεύχος 53, σ. 7-19.

Ανδρακάκος, Ηλίας (1975α). «Αναγκαιότητα η αλλαγή του όλου συστήματος», *Γυμναστική και Αθλητισμός*, τεύχος 1, σ. 36-38.

Ανδρακάκος, Ηλίας (1975β). «Με το νέο χρόνο», *Γυμναστική και Αθλητισμός*, τεύχος 3, σ. 31-32.

Ανδρακάκος, Ηλίας (1975γ). «Εξ αφορμής των αθλητικογυμναστικών εκδηλώσεων», *Δελτίον Ο.Α.Μ.Ε.* 432.

Ανώνυμος (1961). «Νέα από την Τήνο», *Κυκλαδικόν Φως* (Πειραιάς), φύλλο 143, Ιούνιος, σ. 10.

Ανώνυμος (1966). «Οι γυμναστικές επιδείξεις Γυμνασίου – Λυκείου Τήνου», *Ο Φάρος της Τήνου* (Αθήνα), φύλλο 79 - 80, Μάιος - Ιούνιος, σ. 4.

Ανώνυμος (1968). «Νέα από την Καρδιανήν Τήνου», *Κυκλαδικόν Φως* (Πειραιάς), φύλλο 240, Ιούλιος, σ. 15.

Ανώνυμος (1969α). «Ο εορτασμός 21^{ης} Απριλίου εις τας Κυκλάδας», *Κυκλαδικόν Φως* (Πειραιάς), φύλλο 251, Μάιος, σ. 1.

- Ανώνυμος (1969β). «Νέα από την Καρδιανήν Τήνου», *Κυκλαδικόν Φως* (Πειραιάς), φύλλο 251, Μάιος, σ. 11.
- Ανώνυμος (1969γ). «Νέα από τον Φαλατάδον Τήνου», *Κυκλαδικόν Φως* (Πειραιάς), φύλλο 251, Μάιος, σ. 13.
- Ανώνυμος (1969δ). «Νέα από τον Πάνορμον Τήνου», *Κυκλαδικόν Φως* (Πειραιάς), φύλλο 251, Μάιος, σ. 11.
- Ανώνυμος (1969ε). «Η εορτή της 21^{ης} Απριλίου 1967», *Ο Φάρος της Τήνου* (Αθήνα), φύλλο 111 - 112, Απρίλιος - Μάιος, σ. 4.
- Ανώνυμος (1969στ). «Νέα από την Καρδιανήν Τήνου», *Κυκλαδικόν Φως* (Πειραιάς), φύλλο 240, Ιούλιος, σ. 15.
- Ανώνυμος (1970α). «Νέα από τον Πάνορμον Τήνου», *Κυκλαδικόν Φως* (Πειραιάς), φύλλο 263, Μάιος, σ. 4.
- Ανώνυμος (1970β). «Ο εορτασμός της 21^{ης} Απριλίου εις την Τήνον», *Κυκλαδικόν Φως* (Πειραιάς), φύλλο 263, Μάιος, σ. 13.
- Ανώνυμος (1970γ). «Αι εορταί και εκδηλώσεις της 3^{ης} επετείου της 21^{ης} Απριλίου», *Ο Φάρος της Τήνου* (Αθήνα), φύλλο 119, Μάιος 1970, σ. 12.
- Ανώνυμος (1970δ). «Γυμναστικάι επιδείξεις στο Γυμνάσιο», *Ο Φάρος της Τήνου* (Αθήνα), φύλλο 119, Ιούνιος 1970, σ. 31.
- Ανώνυμος (1972α). «Νέα από την Τήνον», *Κυκλαδικόν Φως* (Πειραιάς), φύλλο 287, Μάιος, σ. 16.
- Ανώνυμος (1975). «Ιστορικές αποφάσεις», *Γυμναστική και Αθλητισμός*, τεύχος 2, σ. 4-5.
- Ανώνυμος (2000). *Από το ταξίδι μου στην Τήνο το καλοκαίρι του '74*, Αθήνα: εκδόσεις Ερίνη.
- Βαλλιάνου, Δέσποινα και Βώκου, Δέσποινα (1986). *Οι περιστεριώνες της Τήνου*, Αθήνα: εκδόσεις Φιλιππότη.
- Βρυώνης Κωνσταντίνος (1969). *Το ελληνοχριστιανικόν ιδεώδες του αγώνος της Ανεξαρτησίας κοσμοθεωρητικόν βάθρον της Επαναστάσεως της 21ης Απριλίου 1967*, Αθήναι.

- Γαργαλιάνος, Δημήτριος (1996). *Ο αθλητισμός ως μέσο άσκησης εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, [online], Διαθέσιμο: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/11091#page/1/mode/2up>, [7/4/2023].
- Γασπαράτου, Εύα (1999). «Τήνος», στο *Ετοιμαστείτε, πιάνουμε Τήνο*, Αθήνα: εκδόσεις Ερίνη, σ. 39-45.
- Γεωργαντόπουλος, Επαμεινώνδας (2005). *Τηνιακά: ήτοι αρχαία και νεωτέρα γεωγραφία και ιστορία της νήσου Τήνου*, Αθήνα: Αδελφότης των Τηνίων εν Αθήναις.
- Γιαγκάκης, Γεώργιος Κ. (2005). «Γεωγραφική επισκόπηση του πολύνησου της Τήνου», στο π. Μάρκος Φώσκολος (επιμ.), *Τήνος: Ιστορία και πολιτισμός*, τόμος Α', Αθήνα: εκδόσεις Δεδεμάδη, σ. 15-26.
- Γιαννάκης, Θωμάς (1981). *Η Φυσική αγωγή από το 395 μ.Χ.*, Αθήνα: εκδόσεις Μαυρογεώργη.
- Γιαννακόπουλος, Ανέστης (2016). *Ο Αθλητισμός και η Φυσική Αγωγή κατά την περίοδο 1967-74*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, [online], Διαθέσιμο: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/38130>, [7/4/2023].
- Γιαννακόπουλος, Ανέστης (2022). «Αλλαγές και προσπάθεια οργάνωσης της Γυμναστικής στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση την περίοδο 1967-1974». *Κείμενα Παιδείας*, τεύχος 4, [online], Διαθέσιμο: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/keimena-paideias/article/view/30350/23560>, [7/4/2023].
- Γιαννακόπουλος, Ανέστης και Αλμπανίδης, Ευάγγελος, (2017). «Το μάθημα της Γυμναστικής στην εκπαίδευση κατά τη διάρκεια της δικτατορίας (1967 – 1974)», *Αθληση και Κοινωνία*, τεύχος 5, σ. 15-30.
- Γιάτσης, Σωτήρης, Κατζίδης, Δημήτριος και Λινάρδος, Πέτρος (2005). «Ιωάννης Χρυσάφης (1873 – 1932): Ο αναμορφωτής της σύγχρονης ελληνικής φυσικής αγωγής», *Αθληση και Κοινωνία*, τεύχος 40, σ. 57-71.
- Γκάτζιου, Δήμητρα (2021). *Φωτογραφίζοντας τις γυμναστικές επιδείξεις στη Μεταπολεμική Ελλάδα (1950 - 1975)*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Σχολή Κοινωνικών

Επιστημών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, [online], Διαθέσιμο: <https://apothesis.eap.gr/archive/item/6326>, [19/3/2023].

- Δανούσης, Κώστας (2005α). «Η Νεότερη Τήνος», στο π. Μάρκος Φώσκολος (επιμ.), *Τήνος: Ιστορία και πολιτισμός*, τόμος Α', Αθήνα: εκδόσεις Δεδεμάδη, σ. 271-354.
- Δανούσης, Κώστας (2005β). «Η Τήνος στα χρόνια της Παλιγγενεσίας», στο π. Μάρκος Φώσκολος (επιμ.), *Τήνος: Ιστορία και πολιτισμός*, τόμος Α', Αθήνα: εκδόσεις Δεδεμάδη, σ. 251-270.
- Δανούσης, Κώστας (2005γ). «Η Τήνος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας», στο π. Μάρκος Φώσκολος (επιμ.), *Τήνος: Ιστορία και πολιτισμός*, τόμος Α', Αθήνα: εκδόσεις Δεδεμάδη, σ. 199-250.
- Δανούσης, Κώστας (2016). «Από το επίνειο του Κάστρου στη Χώρα του Αγίου Νικολάου», στο π. Μάρκος Φώσκολος (επιμ.), *Όρμος ο Γαληνότατος: Η ενορία του Αγίου Νικολάου Καθολικών Χώρας Τήνου*, Τήνος: αυτοέκδοση, σ. 19-38.
- Δημητριάδης Ν., (2023). «Η θεωρία του φύλου και η κρίση της οικογένειας», στο Γιώργος Καραμπελιάς (επιμ.), *Woke. Η καθολική αποδόμηση: έθνος – φύλο – φυλή*, Αθήνα: Αντιπαραθέσεις, σ. 171-184.
- Δημητρόπουλος, Δημήτρης (2004). *Μαρτυρίες για τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου: 15ος – αρχές 19ου αιώνα*, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.
- Δωρίζας, Γεώργιος Ι. (1981). *Η Νέα Τήνος*, Αθήναι: αυτοέκδοση.
- Ζαϊμάκης, Γιάννης (2010). *Εργοτέλης (1929-2009): Ψηφίδες της αθλητικής και κοινωνικής ιστορίας ενός φιλοπρόοδου σωματείου*. Αθήνα: εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Ζάννας, Ευστάθιος (2003). *Η εξέλιξη του θεσμού της Γυμναστικής και των αγωνιστικών δραστηριοτήτων στο εκπαιδευτικό σύστημα από την ίδρυση του ελληνικού κράτους*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Ζουζανέας, Γ., (1934). «Κριτική, Περί την “Άσκηση-Μύθο”», *Ελληνική Αγωγή*, τεύχος 11-12.

- Ιωαννίδης, Ίων (1965). «Πρόγραμμα κλασσικού αθλητισμού στη θέση των γυμναστικών επιδείξεων», *Γυμναστική και Αθλητισμός*, τεύχος 3, σ. 4-5.
- Ιωαννίδης, Ίων (1975). «Η Φυσική Αγωγή και αγωνιστική ύστερα από την κατάργηση των γυμναστικών επιδείξεων», *Γυμναστική και Αθλητισμός*, τεύχος 3, σ. 5-8.
- Καϊμακάμης, Βασίλειος (2003). *Ενόργανη Γυμναστική Η'*, Θεσσαλονίκη: εκδόσεις Μαϊάνδρος.
- Κακάμπουρα, Ρέα (2008). *Αφηγήσεις Ζωής: Η βιογραφική προσέγγιση στη σύγχρονη λαογραφική έρευνα*, Αθήνα: εκδόσεις Ατραπός.
- Καντζίδου, Ελένη (2007). *Το κυριότερο αθλητικό συγγραφικό έργο του Ιωάννη Χρυσάφη (1873-1932)*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Τμήμα Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, [online], Διαθέσιμο: <http://ikee.lib.auth.gr/record/76927?ln=el>, [19/3/2023].
- Καποδίστριας, Αλέκος (2003), «Πρόχειροι πατριώται. Ο σωματικός πολιτισμός της γυμναστικής και των αγώνων στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα». *Δοκιμές*, τεύχος 11-12, σ. 269-313, [online], Διαθέσιμο: <http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&lang=el&pid=iid:257>, [2/4/2023].
- Καρακύργιου, Κωνσταντίνα (2020). *Μηχανισμοί Ελέγχου στο Δευτεροβάθμιο Σχολείο κατά την περίοδο της Δικτατορίας (1967-1974)*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Σχολή Επιστημών Αγωγής, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, [online], Διαθέσιμο: <https://repo.lib.duth.gr/jspui/handle/123456789/11266>, [7/4/2023].
- Καραμπελιάς, Γιώργος (επιμ.) (2023). *Woke. Η καθολική αποδόμηση: έθνος – φύλο – φυλή*, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.
- Καρανταΐδου Μαρία (2000). *Η φυσική αγωγή στην ελληνική μέση εκπαίδευση (1862-1990) και ιδρύματα εκπαίδευσης γυμναστών (1882-1982)*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Κασβίκης, Κωνσταντίνος (1969). «ΙΧ Πανευρωπαϊκοί- Ενόργανος Γυμναστική- Παγκόσμια συνέδρια Φ.Α. Στρασβούργου κ.λπ.», *Διεθνείς Γυμναστικά Έρευναι*, τόμος Γ', Αθήνα σ. 45-47.

- Κατζίδης, Δημήτρης (2002). *Ο Ιων Ιωαννίδης και η συμβολή του στη μεταρρύθμιση της φυσικής αγωγής*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Κονιδάρης, Ιωάννης Μ. (2017). «1967: Ο πρώτος Αρχιεπίσκοπος της απριλιανής χούντας», *Το Βήμα*, [online], Διαθέσιμο: <https://www.tovima.gr/2017/01/06/culture/1967-o-prwtos-arxiepiskopos-tis-aprilianis-xoyntas/>, [19/3/2023].
- Κούκη, Ελένη-Αργυρώ Δ. (2016). *Πολιτικές για τον έλεγχο του εθνικού παρελθόντος από το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου: Ιστορικές Επέτειοι και Μνημεία της Επταετίας*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, [online], Διαθέσιμο: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/39831>, [2/4/2023].
- Κουλούρη, Χριστίνα (1997). *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας: Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία (1870-1922)*, Αθήνα: εκδόσεις Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς.
- Κουλούρη, Χριστίνα (2015). «Η ιστορία του ελληνικού αθλητισμού: Σπορ, φυσική αγωγή και Ολυμπιακοί αγώνες», στο Γιάννης Ζαϊμάκης και Ελένη Φουρναράκη (επιμ.), *Κοινωνία και αθλητισμός στην Ελλάδα. Κοινωνιολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 43-87.
- Κούρου, Νότα (2005). «Σύντομη επισκόπηση της ιστορίας της αρχαίας Τήνου», στο π. Μάρκος Φώσκολος (επιμ.), *Τήνος: Ιστορία και πολιτισμός*, τόμος Α', Αθήνα: εκδόσεις Δεδεμάδη, σ. 67-110.
- Κουτσουρά, Ζωή (2008). *Δικτατορία (1967-1974) και Σχολείο: οι αποκαλύψεις ενός σχολικού αρχείου*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, [online], Διαθέσιμο: http://marrep.webpages.auth.gr/images/ERGASIES/METAPTYXIAKES/koutsoura_ergasia.pdf, [9/4/2023].
- Κουτσουρά, Ζωή (2010). *Το σχολείο κλείνει... Δικτατορία (1967-1974) και Σχολείο*, Κατερίνη: εκδόσεις Μάτι.

- Λαγούρος, Αλέξανδρος Σ. (1965). *Η Ιστορία της Τήνου*, Αθήνα: εκδόσεις Τήνος.
- Λάμπρου, Χρήστος, Μπουρνέλλη, Παγώνα, Νομικός, Νικήτας και Μελίστας, Νίκος (2017). «Το μεταρρυθμιστικό έργο του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου και Κέντρου Εκπαιδευτικών Μελετών και Επιμορφώσεων στη Φυσική Αγωγή (1964-2012)», *Υσπληγξ*, τεύχος 4, σ. 29.
- Λεβεντάκης, Χαράλαμπος (2005). *Οργάνωση – Διοίκηση της Φυσικής Αγωγής*, Αθήνα: εκδόσεις Αθλότυπο.
- Λέκκας, Παντελής (2011). *Η Εθνικιστική Ιδεολογία: Πέντε υποθέσεις στην ιστορική κοινωνιολογία*. Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήση.
- Λιάκος, Αντώνης (2014). «Όταν η ιστορία σε τραβάει από το μανίκι», *Τα Ιστορικά*, τεύχος 61, σ. 339-345, [online], Διαθέσιμο: https://www.academia.edu/10644638/A_Greek_Engaged_Historian_Spyros_Asdrachas, [9/4/2023].
- Μανιτάκης, Παύλος Ν. (1962), *100 χρόνια Νεοελληνικού Αθλητισμού: 1830-1930*, Αθήνα.
- Μελετόπουλος, Μελέτης Η. (1993). *Ιδεολογία του Δεξιού κράτους: 1949-1967*, Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήση.
- Μελετόπουλος, Μελέτης Η. (2008). *Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών: Κοινωνία, Ιδεολογία, Οικονομία*, Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήση.
- Μιχαηλίδης, Κοσμάς (1936). *Ο νέος πρακτικός οδηγός δημοδιδασκάλου*, Αθήνα: εκδόσεις Βιβλιοπωλείου της Εστίας.
- Μιχαηλίδης, Κοσμάς και Κελεμένης Γεώργιος (1951-52). *Ο Νεώτατος πρακτικός οδηγός δημοδιδασκάλου*, Αθήνα: εκδόσεις Βιβλιοπωλείου της Εστίας.
- Μπαντούνας, Νικόλαος Δ. (1960). *Η Γυμναστική του Δημοτικού Σχολείου. Διάρθρωση προγράμματος γυμναστικών επιδείξεων*, Αθήνα: εκδόσεις Θησαυρού Γνώσεων.
- Οικονομάκου, Μαρία – Μερσίνη (2017). *Η εξέλιξη της φυσικής αγωγής στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση (θεσμικό πλαίσιο, εκπαίδευση διδασκόντων, αναλυτικά προγράμματα, οργανωτικά ζητήματα): Δύο αιώνες εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων (19^{ος} – 20^{ος} αιώνας)*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού,

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης και Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, [online], Διαθέσιμο:
<https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/40447?lang=el#page/1/mode/2up>, [2/4/2023].

Παλαιολόγος, Κλεάνθης (1934). «Η Γυμναστική εις το δημοτικό σχολείον», *Ελληνική Αγωγή*, τεύχος 8-10, σ. 153-156.

Παπαδάκη, Ασπασία (2017). «Η διακαιοδοσία του Λατίνου επισκόπου Τήνου στον ορθόδοξο κλήρο του νησιού κατά τη Βενετική περίοδο», στο π. Μάρκος Φώσκολος (επιμ.), *Από την Τήνο του Βενετού Δόγη στην Τήνο της Υψηλής Πύλης: 300 χρόνια από την παράδοση του Κάστρου της Τήνου*, Τήνος: αυτοέκδοση, σ. 119-146.

Παπαδιά – Λάλα, Αναστασία (2005). «Η Τήνος κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (1390-1715)», στο π. Μάρκος Φώσκολος (επιμ.), *Τήνος: Ιστορία και πολιτισμός*, τόμος Α', Αθήνα: εκδόσεις Δεδεμάδη, σ. 171-197.

Παπαηλίου, Πανωραία, (2007). *Διερεύνηση επιμορφωτικών αναγκών καθηγητών Φυσικής Αγωγής στην εφαρμογή μορφών εκγύμνασης με διαφορετικό από το κυρίαρχο πολιτισμικό υπόβαθρο*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, [online], Διαθέσιμο: <https://apothesis.eap.gr/archive/item/144858>, [27/5/2023].

Παπαμανώλης, Κωνσταντίνος (1989). *Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην μεταπολεμική Ελλάδα (1941- 1988)*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, [online], Διαθέσιμο: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/1235>, [8/4/2023].

Παππάς, Δημήτρης (2022). *Διερεύνηση παραγόντων ανάπτυξης του κλασικού αθλητισμού και νησιωτικότητας: το παράδειγμα των Συλλόγων-Συλλογικοτήτων στις Κυκλάδες*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, [online], Διαθέσιμο: <https://apothesis.eap.gr/archive/item/171848?lang=en>, [19/3/2023].

Παυλίνης, Ευάγγελος (1928). *Η ιστορία της γυμναστικής*, Αθήνα: εκδόσεις Καλλέργη.

Παυλίνης, Ευάγγελος (1977). *Ιστορία της Γυμναστικής*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

Παυλόπουλος, Δημήτρης (2006). «Η τέχνη στην Τήνο», στο π. Μάρκος Φώσκολος (επιμ.), *Τήνος: Ιστορία και πολιτισμός*, τόμος Β', Αθήνα: εκδόσεις Δεδεμάδη, σ. 183-222.

- Πλουμίδης, Σπυρίδων Γ. (2016), *Το καθεστώς του Ιωάννη Μεταξά (1936-1941)*, Αθήνα: εκδόσεις Εστία.
- Πολίτης, Νικόλαος Ε. (1994). *Ο Πατραϊκός αθλητισμός*, τόμος Α'. Πάτρα: Αχαϊκές εκδόσεις.
- Ραγάζος, Ε., (1967). «Γυμναστικά Επιδείξεις», *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Β', Αθήνα: εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.
- Ρόμβος, Τέο, Μιντιλού (2016). *Γεώργιος Κηπιώτης: Ένας φίλος των παιδιών*. Εκδόσεις Πανοπτικόν, [online], Διαθέσιμο:
<https://romvos.wordpress.com/%CE%B2%CE%B9%CE%B2%CE%BB%CE%AF%CE%B1/%CE%B3%CE%B5%CF%8E%CF%81%CE%B3%CE%B9%CE%BF%CF%82-%CE%BA%CE%B7%CF%80%CE%B9%CF%8E%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%AD%CE%BD%CE%B1%CF%82-%CF%86%CE%AF%CE%BB%CE%BF%CF%82-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CF%80%CE%B1%CE%B9%CE%B4/>, [26/3/2023].
- Σαββόπουλος, Γεώργιος, (1934). «Η γυμναστική στο δημοτικό σχολείο», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχος 16-17, σ. 165.
- Σαββόπουλος, Γεώργιος, (1935). «Η μέριμνα δια την Σωματικήν Αγωγήν των σπουδαστών της Μαρασλείου Παιδαγωγικής Ακαδημίας», *Εκπαιδευτικά Χρονικά*, τεύχος 37, σ. 43-44.
- Σακκής, Δημήτριος Α. (2001). *Νεοσύστατο ελληνικό κράτος: 1833-1848*, Αθήνα: εκδόσεις Τυπωθήτω – Δαρδάνος.
- Σεραφειμίδης, Ιωάννης (1982). *Η φυσική αγωγή στο σχολείο*, Θεσσαλονίκη: εκδόσεις Αλτιντζή.
- Σεραφειμίδης, Ιωάννης (2003). *Βασική θεωρία και διδακτική της σχολικής φυσικής αγωγής*. Αθήνα: εκδόσεις Αθλότυπο.
- Σκιαδάς, Ελευθέριος (1998). *Γυναικείος αθλητισμός στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: εκδόσεις Λαβύρινθος.
- Σοφιανός, Δημήτρης Ζ. (1992). *Τήνος*, Αθήνα: εκδόσεις Ερίνη.

- Σοφιανός, Δημήτρης Ζ. (2001). «Ο Τηνιακός μαρμαράς», στο Αλέκος Ε. Φλωράκης, *Τηνίων Πολιτεία: Ανθολόγιο λογοτεχνίας και πολιτισμού*, Αθήνα: εκδόσεις Φιλιππότη, σ. 168 – 170.
- Σοφιανός, Δημήτρης Ζ. (2004). «Η Εκκλησία των Κυκλάδων και ιδίως της Τήνου». *Η Τήνος, το Πανελλήνιο Ιερό Ίδρυμα Ευαγγελιστρίας, η Ιερά Μονή Κεχροβουνίου της Κυρίας των Αγγέλων – Πρακτικά Ημερίδας*, Τήνος: Πανελλήνιο Ιερό Ίδρυμα Ευαγγελιστρίας Τήνου, σ. 11-28.
- Σοφιανός, Δημήτριος Ζ. (2005). *Τηνιακά Μελετήματα*, Τήνος: Πανελλήνιο Ίδρυμα Ευαγγελιστρίας Τήνου.
- Σοφιανός, Δημήτριος Ζ. (2006). «Η παιδεία στην Τήνο κατά τους νεώτερους χρόνους», στο π. Μάρκος Φώσκολος (επιμ.), *Τήνος: Ιστορία και πολιτισμός*, τόμος Β', Αθήνα: εκδόσεις Δεδεμάδη, σ. 223- 229.
- Στουρνάρας, Γεώργιος Κ. (2001). *Φυσικό περιβάλλον και ιστορία της Τήνου*, Αθήνα: εκδόσεις Ερίννη.
- Στουρνάρας, Γεώργιος Κ. (2005). «Το γεωλογικό περιβάλλον της Τήνου», στο π. Μάρκος Φώσκολος (επιμ.), *Τήνος: Ιστορία και πολιτισμός*, τόμος Α', Αθήνα: εκδόσεις Δεδεμάδη, σ. 39-66.
- Σώχος, Αντώνης (1986). *Η λαϊκή τέχνη στη Ντήνο*, Αθήνα: εκδόσεις Φιλιππότη.
- Τελώνης, Εμμανουήλ Ε. (2013). «Η Λατινοκρατία στη Σύρο και την Τήνο (13ος-16ος αιώνας). Περί της επικρατήσεως του καθολικισμού στα νησιά», *Analecta Catholica*, Θεσσαλονίκη: Αποστολικό Βικαριάτο Θεσσαλονίκης, σ. 161-219.
- Τζοβένης, Ι., (1919). *Βιβλιοκρισία περί του συγγράμματος «Η Γυμναστική κατά το σοηδικόν σύστημα»*
- Τσικνάκης, Κώστας Γ. (2010). «Ο ελληνικός χώρος στη διάρκεια της βενετοκρατίας», στο Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα: Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, τόμος Α', Αθήνα-Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, σ.21-72.
- Τσούμας, Θανάσης (2016). *Η Γυμναστική στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση- Από τις Σωμασκές στη Σωματική Αγωγή (1834-1936)*, Πάτρα: εκδόσεις Opportuna.

- Φλωράκης, Αλέκος Ε. (1971). *Τήνος: Λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα: εκδόσεις Ελληνικό βιβλίο.
- Φλωράκης, Αλέκος Ε. (1988). «Αγρότες και αστοί στην Τήνο: Διαχωρισμοί – Αντιπαραθέσεις – Τομές», *Ο αγροτικός κόσμος στον μεσογειακό χώρο – Πρακτικά του Ελληνογαλλικού Συνεδρίου*, Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε. – Κ.Ν.Ε. / Ε.Ι.Ε., σ. 402-404.
- Φλωράκης, Αλέκος Ε. (1990). *Η Παναγία της Τήνου στον αγώνα του '40*, Τήνος: Πανελλήνιο Ιερό Ίδρυμα Ευαγγελιστρίας Τήνου.
- Φλωράκης, Αλέκος Ε. (2002). *Κάποτε στην Τήνο: Παλίμψηστα Λαογραφικά*, Αθήνα: εκδόσεις Ερίννη.
- Φλωράκης, Αλέκος Ε. (2006). «Η τέχνη του μαρμάρου στην Τήνο», στο π. Μάρκος Φώσκολος (επιμ.), *Τήνος: Ιστορία και πολιτισμός*, τόμος Β', Τήνος: εκδόσεις Δεδεμάδη, σ. 151-182.
- Φλωράκης, Αλέκος Ε. (2014). «Η τέχνη του μαρμάρου στην Τήνο», *Τάμα*, τεύχος 2, σ. 22-25.
- Φύλλου, Σουλτάνα, (2014). *Η επίδραση του γύλου στην επιμόρφωση Καθηγητών Φυσικής Αγωγής: Μια ποιοτική προσέγγιση*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, [online], Διαθέσιμο: <https://apothesis.eap.gr/archive/item/145571>, [27/5/2023].
- π. Φώσκολος, Μάρκος (1996). «Εισαγωγή στην ιστορία των καθολικών εκκλησιών της Τήνου», *Τηνιακά*, τόμος 1, Αθήνα: Εταιρεία Τηνιακών Μελετών, σ.43-126.
- π. Φώσκολος, Μάρκος (2000). «Καθολικοί και Ορθόδοξοι στην Τήνο τον 18ο αιώνα», *Τηνιακά Ανάλεκτα*, τόμος 4, Αθήνα: εκδόσεις Δεδεμάδη, σ. 197-306, [online], Διαθέσιμο: <https://www.tinos.biz/thriskies.htm>, [26/3/2023].
- π. Φώσκολος, Μάρκος (2003). «Η Επισκοπή Τήνου – Μυκόνου στις αρχές του 17ου αιώνα. Ο φάκελος 'Επίσκοπος Περπινιάνης'», *Anno Domini I*, σ. 177-248.
- π. Φώσκολος, Μάρκος (2005α). «Εκκλησιαστική ιστορία της Τήνου», στο π. Μάρκος Φώσκολος (επιμ.), *Τήνος: Ιστορία και πολιτισμός*, τόμος Α', Αθήνα: εκδόσεις Δεδεμάδη, σ. 355-416.

- π. Φώσκολος, Μάρκος (2005β). «Η Τήνος κατά τη βυζαντινή περίοδο (337-1207)», στο π. Μάρκος Φώσκολος (επιμ.), *Τήνος: Ιστορία και πολιτισμός*, τόμος Α', Αθήνα: εκδόσεις Δεδεμάδη, σ. 111-140.
- π. Φώσκολος, Μάρκος (2005γ). «Η Τήνος κατά τη Γκιζοκρατία (1207-1390)», στο π. Μάρκος Φώσκολος (επιμ.), *Τήνος: Ιστορία και πολιτισμός*, τόμος Α', Αθήνα: εκδόσεις Δεδεμάδη, σ. 141-170.
- π. Φώσκολος, Μάρκος (2005δ). «Τα μοναστήρια της Τήνου», στο π. Μάρκος Φώσκολος (επιμ.), *Τήνος: Ιστορία και πολιτισμός*, τόμος Α', Αθήνα: εκδόσεις Δεδεμάδη, σ. 417-446.
- π. Φώσκολος, Μάρκος (2006α). «Η βιωματική θρησκευτικότητα των καθολικών Τηνίων», στο π. Μάρκος Φώσκολος (επιμ.), *Τήνος: Ιστορία και πολιτισμός*, τόμος Β', Αθήνα: εκδόσεις Δεδεμάδη, σ. 295-304.
- π. Φώσκολος, Μάρκος (2006β). «Οι απαρχές της Καθολικής Εκκλησίας στην Τήνο», *Anno Domini*, τόμος II (MMV), Θεσσαλονίκη: εκδόσεις Σταμούλη, σ.255-299.
- π. Φώσκολος, Μάρκος (2010). «Η οργάνωση της καθολικής εκκλησίας», στο Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα: Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, τόμος Α', Αθήνα-Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, σ.337-353.
- π. Φώσκολος, Μάρκος (2012). *Η Οξωμεριά της Τήνου κατά τον Υστερο Μεσαίωνα*, Αθήνα: εκδόσεις Δεδεμάδη.
- π. Φώσκολος, Μάρκος (επιμ.) (2021). *Το χρονικό των Ουρσουλινών της Τήνου*, Τήνος: Έκδοση Καθολικής Αρχιεπισκοπής Νάξου-Τήνου-Ανδρου-Μυκόνου.
- Φωτεινός, Δημήτρης (2015). «Σμιλεύοντας πειθαρχημένα σώματα – η διαμόρφωση του πολιτικού εαυτού: το μάθημα της γυμναστικής ως μία πολιτικοϊδεολογική συνιστώσα του αναλυτικού προγράμματος», στο Μάριος Πούρκος (επιμ.), *Η απουσία του σώματος και του βιώματος στις διαδικασίες εκπαίδευσης, μάθησης και ανάπτυξης*, Αθήνα: εκδόσεις Τόπος.
- Φωτιάδης, Ευάγγελος (1968). «Η 21η Απριλίου», *Θέσεις και Ιδέαι*, τόμος 1, τεύχος 4, Αθήνα.

- Χατζηδάκης, Μάνος Ν. (2018). *Το έργο του Γεωργίου Παπαδόπουλου: 1967-1973. Λεπτομερής ανάλυσις σε όλους τους τομείς*, Αθήνα: εκδόσεις Πελασγός.
- Χρυσάφης, Ιωάννης (1908). *Η Γυμναστική κατά το Σουηδικόν Σύστημα*, Αθήνα: εκδόσεις Βιβλιοπωλείου της Εστίας.
- Χρυσάφης, Ιωάννης (1924). *Η σωματική αγωγή και η στρατιωτική προπαίδευση των μαθητών*, Αθήνα: ΥΠΕΠΘ.
- Χρυσάφης, Ιωάννης (1930). *Οι σύγχρονοι διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, Αθήνα: εκδόσεις Σεργιάδου.

Γ. Πληροφορητές

Αλβέρτη Αικατερίνη, μόνιμη κάτοικος Χώρας Τήνου, 61 ετών, χρόνος συνέντευξης: 25-2-2023.

Απέργη Μαργαρίτα, μόνιμος κάτοικος Χώρας Τήνου, Φιλολόγος, διευθύντρια Γενικού Λυκείου Τήνου, 60 ετών, χρόνος συνέντευξης: 2-3-2023.

Απέργης Μανόλης (Εμμανουήλ), μόνιμος κάτοικος Αγίας Βαρβάρας Τήνου, διευθυντής 1^{ου} Δ.Σ. τ Τήνου, 73 ετών, χρόνος συνέντευξης: 28-2-2023.

Απέργης Σάββας, μόνιμος κάτοικος Χώρας Τήνου, συνταξιούχος εκπαιδευτικός, πρώην Δήμαρχος Τήνου, 85 ετών, χρόνος συνέντευξης: 28-2-2023.

Αρμάου Μαριέτα, μόνιμη κάτοικος Καλλονής Τήνου, συνταξιούχος αγρότισσα, 87 ετών, χρόνος συνέντευξης: 27-2-2023.

Βελαλόπουλος Κωνσταντίνος, μόνιμος κάτοικος Χώρας Τήνου, εκπαιδευτικός Φυσικής Αγωγής στο 1^ο Δ.Σ. Τήνου, 57 ετών, χρόνος συνέντευξης: 27-2-2023.

Γκίζη-Μαρμάνη Ευαγγελία, μόνιμη κάτοικος Χώρας Τήνου, συνταξιούχος εκπαιδευτικός Φυσικής Αγωγής, 81 ετών, χρόνος συνέντευξης: 28-2-2023.

Δελατόλας Πολύκαρπος, μόνιμος κάτοικος Καλλονής Τήνου, συνταξιούχος οικοδόμος, 61 ετών, χρόνος συνέντευξης: 26-2-2023.

Δεσύπρης Στυλιανός, μόνιμος κάτοικος Μέσης Τήνου, συνταξιούχος δάσκαλος που υπηρέτησε στα Δ.Σ. Καρδιανής και Φαλατάδου Τήνου, 85 ετών, χρόνος συνέντευξης: 25-2-2023.

Κουκουλά Ρόζα, κάτοικος Καλλονής Τήνου και Αθηνών, 74 ετών, χρόνος συνέντευξης: 27-2-2023.

Κουκουλάς Νικόλαος, κάτοικος Καλλονής Τήνου και Αθηνών, συνταξιούχος μαρμαράς, 76 ετών, χρόνος συνέντευξης: 27-2-2023.

Σκλάβος Ιωάννης, μόνιμος κάτοικος Καλλονής Τήνου, συνταξιούχος, 73 ετών, χρόνος συνέντευξης: 27-2-2023.

Σκλάβου Αικατερίνη, μόνιμη κάτοικος Καλλονής Τήνου, συνταξιούχος, 69 ετών, χρόνος συνέντευξης: 27-2-2023.

Στεργιώτου Σοφία, μόνιμη κάτοικος Καλλονής Τήνου, συνταξιούχος, 64 ετών, χρόνος συνέντευξης: 26-2-2023.

π. Φώσκολος Νικόλαος, μόνιμος κάτοικος Αγίας Παρασκευής Αττικής, πρώην Αρχιεπίσκοπος Καθολικών Αθηνών, 87 ετών, χρόνος συνέντευξης: 23-3-2023.

Φώσκολος Νικόλαος, μόνιμος κάτοικος Χώρας Τήνου, συνταξιούχος, 72 ετών, χρόνος συνέντευξης: 25-2-2023.